

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ

**ХАРКІВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ ЕКОНОМІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ СЕМЕНА КУЗНЕЦЯ**

**ТЕОРІЯ ТА ІСТОРІЯ
ЄВРОПЕЙСЬКОЇ ІНТЕГРАЦІЇ**

Навчальний посібник

**Харків
ХНЕУ ім. С. Кузнеця
2020**

УДК 339.924:061.1(4)(075.034)

Т33

Авторський колектив: д-р філос. наук, професор О. М. Кузь – п. 1.1; 4.2 – 4.4; канд. філос. наук, доцент Ю. І. Потоцька – п. 1.2; 1,3; підрозд. 2; 3; канд. політ. наук, викл. І. В. Застава – п. 4.1; підрозд. 5; 6; старший викл. Н. О. Коннова – підрозд. 9 – 11; канд. іст. наук, доцент Д. Ю. Михайличенко – підрозд. 7; 8.

Рецензенти: професор кафедри міжнародних відносин, міжнародної інформації та безпеки ХНУ імені В. Н. Каразіна, д-р політ. наук *В. М. Шамраєва*; професор кафедри політології, соціології і культурології Харківського національного педагогічного університету імені Г. Сковороди, д-р філос. наук *І. Д. Денисенко*.

Рекомендовано до видання рішенням ученої ради Харківського національного економічного університету імені Семена Кузнеця.

Протокол № 3 від 31.08.2020 р.

Самостійне електронне текстове мережеве видання

Теорія та історія європейської інтеграції [Електронний ре-
Т33 сурс] : навчальний посібник / О. М. Кузь, Ю. І. Потоцька, І. В. За-
става та ін. – Харків : ХНЕУ ім. С. Кузнеця, 2020. – 182 с.

ISBN 978-966-676-821-9

Подано академічний матеріал щодо розвитку європейської ідеї та основних концепцій європейської інтеграції. Висвітлено об'єктивні передумови сучасної міжнародної інтеграції у Європі, її форми та етапи. Велику увагу приділено організаційній системі Європейського Союзу, його внутрішньо- та зовнішньополітичній діяльності, еволюції відносин з Україною.

Рекомендовано для студентів спеціальності 291 «Міжнародні відносини, суспільні комунікації та регіональні студії» першого (бакалаврського) рівня закладів вищої освіти.

УДК 339.924:061.1(4)(075.034)

© Кузь О. М., Потоцька Ю. І.,
Застава І. В. та ін., 2020

© Харківський національний економічний
університет імені Семена Кузнеця, 2020

ISBN 978-966-676-821-9

Вступ

Протягом століть Єдина Європа була або імперською метою, або доволі утопічною мрією тих, хто уявляв собі «вічний мир» у родині рівноправних європейських народів. Упродовж історії з'являлися різні проєкти інтеграційні моделі – імперії, військово-політичні та торговельні союзи. В умовах постійних війн та усобиць час від часу лунали ідеї об'єднаної Європи, які, як правило, були спрямовані на розв'язання суперечностей між європейськими державами й організацію спільного протистояння зовнішнім загрозам.

Інтеграційний проєкт, реалізація якого розпочалася у другій половині XX ст. у післявоєнній Європі та продовжується у наші часи, переслідував низку цілей, серед яких найважливішим було примирення ворожуючих європейських країн і запобігання новим війнам. Цей проєкт виявився складним, доволі успішним і багато у чому безпрецедентним.

Необхідність вивчення теорії та історії євроінтеграції обумовлена не тільки важливістю інтеграційних процесів у міжнародних відносинах і помітною роллю Європейського Союзу в сучасному світі, але й визначенням Україною власної європейської ідентичності та її прагненням до подальшої інтеграції до європейського співтовариства.

«Теорія та історія європейської інтеграції» є вибірковою навчальною дисципліною циклу з соціально-гуманітарної підготовки студентів за спеціальністю 291 «Міжнародні відносини, суспільні комунікації та регіональні студії» першого (бакалаврського) рівня.

Згідно з програмою дисципліни розділи навчального посібника «Теорія та історія європейської інтеграції» розкривають ідейно-теоретичні засади та історичні етапи розвитку євроінтеграції. Зміст охоплює такі проблеми, як: зародження і трансформація ідеї європейської єдності в історії соціальної думки від античності до новітнього періоду; історичні передумови сучасної європейської інтеграції; утворення Європейського Союзу, його інституційна структура, формування загального економічного простору; кризові явища розвитку ЄС; культурні аспекти євроінтеграції тощо.

Об'єктом навчальної дисципліни є інтеграційні процеси в Європі.

Предмет навчальної дисципліни – теоретичні та об'єктивно-історичні засади, еволюція і форми європейської інтеграції.

Мета навчальної дисципліни: формування у студентів компетентностей щодо аналізу ідейно-концептуальних, економічних, політичних і соціокультурних передумов європейської інтеграції, визначення її змістовності, основних етапів і наслідків.

Головними *завданнями* вивчення дисципліни «Теорія та історія європейської інтеграції» є оволодіння базовими науковими категоріями та концепціями, які описують інтеграційні процеси у Європі; набуття вмінь аналізу сучасної багаторівневої інтеграції; набуття вмінь і навичок пошуку й опрацювання якісної інформації, наукових джерел; сприяння розвитку культури наукового мислення і мовлення; формування духовно-моральних цінностей особистості.

У результаті засвоєння дисципліни «Теорія та історія європейської інтеграції» студент повинен оволодіти такими *компетентностями*:

- здатність до розуміння концептуально-теоретичних засад європейської інтеграції, її ідеологічної та духовно-ціннісної змістовності;
- здатність до визначення об'єктивно-історичних засад, етапів і форм євроінтеграції;
- здатність до самостійного аналізу проблем євроінтеграції та її значення у сучасному світі,
- здатність до розуміння особливостей розвитку України у контексті євроінтеграції.

Навчальний посібник містить 11 підрозділів відповідно до тем програми навчальної дисципліни «Теорія та історія європейської інтеграції». До кожного з підрозділів наведено рекомендовану літературу та контрольні запитання для самостійного опрацювання студентами академічного матеріалу.

Таким чином, студенти зможуть ознайомитися з методологією дослідження міжнародної (регіональної) інтеграції, всебічно розглянути багатогранний процес європейської інтеграції, осмислити його досягнення та актуальні проблеми.

Розділ 1. Змістовність і форми міжнародних інтеграційних процесів

Мета – формування системи теоретичних знань, умінь і навичок щодо визначення сутності міжнародної інтеграції, її передумов і різновидів.

Основні питання

- 1.1. Інтеграція як складова міжнародних процесів.
- 1.2. Історичні моделі інтеграції.
- 1.3. Економічна інтеграція та її форми.

Ключові слова: міжнародне співробітництво; міжнародна (регіональна) інтеграція; європейська інтеграція; глобалізація; види інтеграції; зона вільної торгівлі, митний союз, спільний ринок, економічний і валютний союз, політичний союз.

1.1. Інтеграція як складова міжнародних процесів

Інтеграційні процеси є важливим компонентом міжнародних відносин. Слово «інтеграція» походить від латинського «integratio» – відновлення, заповнення («integer» – цілий). У найзагальнішому сенсі інтеграція означає зближення, злиття частин, що утворюють єдине ціле, але зі збереженням їхньої ідентичності [64, с. 9].

Т. Парсонс виділив дві основні характерні риси інтеграції: внутрішню сумісність її елементів і підтримання специфічних умов, за яких інтеграційна система відмежовується від зовнішнього стосовно неї оточення.

У міжнародних відносинах **інтеграцію** найчастіше трактують як процес зрощування національних ринків і формування цілісного господарського комплексу, наслідком чого стає виникнення політичного союзу [89]. У разі роз'єднання, розпаду спільнот говорять про процес **дезінтеграції**. Результативність інтеграційних процесів залежить не тільки від сприятливих факторів, а й від сили протиборчих дезінтеграційних тенденцій.

Ізоляціонізм є напрямом зовнішньої політики держав, протилежним політиці інтеграції. Сутність ізоляціонізму становить ідея незалученості до справ інших держав у військовій, політичній, культурній сферах. В економіці така політика призводить до виокремлення національного

господарства та панування монополій на внутрішньому ринку. Таким чином, формується замкнута економічна система – *автаркія*. Поряд з поняттям «ізоляціонізм» вживають також термін «*антиінтервенціонізм*».

Прикладом ізоляціонізму може слугувати японська зовнішня політика сакоку (середина XVII – середина XIX ст.), за якою піддані не мали права залишати територію країни без спеціальної урядової санкції та будувати великі судна, придатні для далеких плавань. Низкою указів країну було закрито для іноземців.

Як приклад ізоляціонізму в XX ст. можна привести політику Народної Соціалістичної Республіки Албанії, яка після початку Відлиги в СРСР засудила політику М. С. Хрущова та відокремилася майже від усіх соціалістичних країн, а у 1978 р. розірвала відносини з Китаєм (КНР), опинившись у повній ізоляції.

У теперішній час ізоляціонізм характерний для політики Північної Кореї (КНДР). Ідеологія чучхе (опора на власні сили) поширилася на економічну, оборонну та інші сфери.

Іноді інтеграцію вважають вищим рівнем міждержавного співробітництва. Згідно з іншим підходом, поняття «інтеграція» і «співробітництво» слід розмежовувати, оскільки міжнародне співробітництво не передбачає передання частини суверенітету наддержавним структурам, як це відбувається в процесі інтеграції [114].

Щодо різновидів інтеграції, то вона буває *формальною* і *неформальною*. Формальна інтеграція є результатом політичних планів і дій: розроблення відповідного законодавства, створення необхідних інститутів. Неформальна інтеграція відбувається без офіційного втручання. Слід зазначити, що формальна інтеграція не завжди превалює над неформальною, іноді співробітництво недержавних суб'єктів створює передумови для початку або поглиблення процесу формальної інтеграції [107].

За географічними масштабами розрізняють *глобальну* (всезагальну) і *регіональну міжнародну інтеграцію*. Глобальна інтеграція є планетарним процесом. Регіональна інтеграція – це зближення національних господарств у рамках географічного регіону. Модель регіону як частини світової спільноти набула популярності в XX – XXI ст. Історичний досвід міжнародних відносин показує, що роль і значущість окремого регіону може зростати з поглибленням у ньому інтеграційних процесів [64, с. 9].

Поняття інтеграції охоплює явища та процеси, що відбуваються в різних сферах; відповідно, інтеграція буває економічною, політичною і військово-політичною, культурною, технологічною тощо.

З огляду на суспільно-політичний устрій країн – суб'єктів інтеграції, іноді говорять про соціалістичну та капіталістичну інтеграцію, підкреслюючи відмінності в їхніх причинах, методах, економіко-політичних наслідках.

У 1960-ті рр. XX ст. виникли поняття *негативної* і *позитивної інтеграції*. Негативна інтеграція усуває перешкоди, а позитивна створює нові форми об'єднання. Так, спільний внутрішній ринок можна вважати прикладом негативної інтеграції, оскільки він ліквідовує обмеження свободи руху товарів, капіталів, послуг і людей. Водночас у ньому містяться елементи позитивної інтеграції, оскільки він сприяє створенню загальних правил регулювання ринків. Введення єдиної валюти – позитивна інтеграція, скасування візового контролю – негативна [89, с. 22].

Можна виділити низку передумов інтеграційних процесів:

схожий рівень економічного розвитку країн. Якщо в менш розвинутій країні спостерігається значне відставання за певними економічними параметрами, то в ході підготовчого етапу інтеграційного процесу укладають преференційні угоди, спрямовані на скорочування розриву [64, с. 11];

близьке географічне розташування країн, наявність у них спільних кордонів, обопільне визнання територіальної цілісності [64, с. 11];

визнання вигідності інтеграції керівними політичними структурами, вироблення загального політичного курсу, забезпечення поступового передання окремих повноважень наднаціональним органам, поява яких свідчить про рівень інтеграційного розвитку [64, с. 12];

загальна культура та історичне минуле.

Розвитку інтеграції сприяє так званий *демонстраційний ефект*. Якщо в країнах – суб'єктах інтеграції відбувається поліпшення економічних показників, це стимулює інші країни [64, с. 12]. Часто рушійним мотивом участі в процесі інтеграції країн, що розвиваються, є прагнення вийти зі стану периферійної економіки та посісти вигідне місце в світовій господарській системі.

Європейська інтеграція – міжнародний регіональний інтеграційний проект, який розпочався у 1950-ті рр. XX ст. Європейська інтеграція є складним багатоаспектним процесом, який вивчають у рамках міждисциплінарного підходу. Різні його складові розглядають економічні науки, історія, соціологія, політологія, культурологія.

Географічна, політична та культурна змістовність поняття «Європа» не є чітко визначеною. *Європа* – це одна з частин світу. На Півночі, Заході та Півдні вона має природні морські кордони. Її східний кордон проводять по Уральським горам, північному берегу Каспійського моря і Кавказькому

хребту. Проте існують деякі розбіжності в розмежуванні Європи і Азії, особливо в районі Кавказу. Від цього залежить, які країни вважають трансконтинентальними (євразійськими).

Росія і Туреччина територіально розташовані в Європі та Азії. Організація Об'єднаних Націй визнає трансконтинентальними також Казахстан, Азербайджан і Грузію. З євразійських країн Росія, Туреччина, Азербайджан, Грузія представлені в Раді Європи, проте туди не ввійшов Казахстан. Водночас Вірменія і Кіпр, географічно віднесені до Азії, беруть участь у Раді Європи, оскільки політично та культурно інтегровані в європейський простір.

Етимологія слова «Європа» не повністю з'ясована. У давньогрецькій міфології таке ім'я мала дочка фінікійського царя. За однією з версій, воно походить від стародавнього ассирійського «Ереба» (морок, захід) і означає «країна заходу» або «темна країна». Згідно з іншою гіпотезою, слово «Європа» має давньогрецькі коріння і означає «широкоока» (від *eurús* – широкий та *ópsis* – око).

Найбільш рання згадка про Європу як про географічний регіон міститься в збірнику давньогрецької поезії «Гомерівські гімни» (VII ст. до н. е.): Європою називали невелику територію континентальної Греції. Географ Гекатей Мілетський (VI–V ст. до н. е.) виділив три частини світу – Європу, Азію та Африку [97]. А за часів Середньовіччя почало формуватися ставлення до Європи не тільки як до географічного, але й як до політичного та культурного (насамперед християнського) простору.

1.2. Історичні моделі інтеграції

Сучасна міжнародна регіональна інтеграція має історичні прообрази. Виділяють три основні історичні моделі проторегіоналізації: полісну, або міську; імперську та ранню міждержавну [4, с. 96].

Поліс – античне місто-держава з підлеглими йому сільськими поселеннями. Одним з різновидів **міжполісних об'єднань** була *амфіктіонія* – релігійно-політичний союз. Так, у Дельфійську амфіктіонію входило декілька сильних полісів, в тому числі Афіни та Спарта, які ставили завдання охороняти святилище у місті Дельфи. Амфіктіонії були неоднорідними за політичною орієнтацією учасників.

Більш згуртованими й однорідними об'єднаннями були *симмахії* – військові союзи полісів. Типовими прикладами були Пелопоннеський союз на чолі зі Спартою та Делоський союз на чолі з Афінами.

В епоху середньовіччя виникали союзи (ліги) міст для захисту їхніх економічних або політичних інтересів. Наприклад, Ганзейський торгово-політичний союз був об'єднанням міст Північно-західної Європи, яке існувало з середини XIII до середини XVII ст.

Імперія (від лат. *imperium* – влада) – держава з монархічною формою правління на чолі з імператором. Однак деякі дослідники відносять до імперій не тільки монархічні держави, які мали подібну історичну назву, а будь-які багатонаціональні держави, де етноси знаходяться в нерівноправному становищі. До головних ознак імперії слід віднести наявність у держави великої території, залежних володінь, багатонаціонального населення і панівного етносу.

В імперії виділяють центр (метрополію) і периферію (провінції, колонії). **Колонія** – як правило, географічно відособлена, віддалена територія під владою іноземної держави (метрополії). Колоніями керують на основі особливого режиму. Їхній правовий статус невігідно відрізняється від становища повноцінних провінцій імперії, а їх населення і природні багатства експлуатують.

Деякі імперські держави існували нетривалий час. Так, космополітична держава, утворена Олександром Македонським (356 – 323 до н. е.) у ході завойовницьких походів, розпалася незабаром після його смерті. Інші, навпаки, мали величну історію. Наприклад, Візантійська імперія існувала понад тисячу років (395 – 1453).

До різновидів імперій можна віднести *феодальні* – побудовані на васальних відносинах (приклад – Франкська імперія). До *колоніальних* імперій, які виникли через Великі географічні відкриття і захоплення віддалених колоній, належали Іспанська, Португальська, Британська та інші.

За формою державно-територіального устрою розрізняють *унітарні* та *федеративні* імперії. Перші є унітарними державами з величезною територією (наприклад, Російська імперія). У федеративних імперіях землі отримують автономний статус, як в Австро-Угорщині.

Рання *міждержавна інтеграція* проявилася в створенні союзів держав на основі особистих уній – об'єднань кількох держав під керівництвом одного монарха. Так, Кревську унію було підписано у 1385 р. Польщею та Литвою внаслідок укладення шлюбу між польською принцесою Ядвігою і литовським князем Ягайлом. Литва повинна була інкорпороватись до складу королівства Польського, але литовська опозиція на чолі з князем Вітовтом

домоглася автономного статусу для свого князівства. Остаточне об'єднання двох держав на федеративній основі відбулося тільки в 1569 р. за Люблінською унією.

Кальмарська унія (1397 – 1523) об'єднала Данію, Норвегію та Швецію під верховною владою датських королів. Учасники зберігали широку автономію, але невдоволення Швеції пануванням Данії призвело до розпаду союзу.

Деякі сучасні федерації теж з'явилися в результаті міждержавної інтеграції. Наприклад, у 1776 р. Сполучені Штати Америки були утворені шляхом об'єднання тринадцяти британських колоній, що оголосили незалежність.

Ключовим поняттям, яке характеризує процеси світового розвитку на рубежі XX – XXI ст., стала *глобалізація*. Вона здійснюється в економічній, політичній, соціально-культурній, інформаційній сферах. Формування єдиного планетарного співтовариства підсилює інтеграційні процеси. Згідно з визначенням МВФ, глобалізація є проявом перманентної інтенсифікації інтегрування ринків товарів, послуг і капіталів [112].

Відбувається критичне переосмислення значення національної держави. Ідея національної єдності свого часу сприяла ліквідації традиційних станових бар'єрів у суспільстві та розвитку національних економік. Але національні кордони стають перешкодою для розвитку глобального загальносвітового ринку, вважає Ф. Фукуяма (цит. за [69]).

1.3. Економічна інтеграція та її форми

Міжнародна економічна інтеграція – це форма інтернаціоналізації господарського життя, об'єктивно обумовлений процес переплетення національних господарств і проведення узгодженої міждержавної економічної політики.

У ході економічної інтеграції відбувається зрощення економік сусідніх країн в єдиний господарський комплекс. В основу цього процесу закладені стійкі економічні зв'язки та міжнародний поділ праці.

У другій половині XX ст. економічна інтеграція сприяла прискореному розвитку регіональних економік і підвищенню конкурентоспроможності на світовому ринку країн, які ставали учасниками інтеграційних угруповань. У процесі посилення зв'язків між суб'єктами економічної інтеграції їх самостійність знижується, проте відкриваються нові форми взаємодії і пов'язані з ними можливості та перспективи.

До переваг міжнародної економічної інтеграції можна віднести:

більш широкий доступ до ринків збуту та ресурсів у масштабах регіону (фінансових, трудових, технологічних тощо);

привілейовані економічні умови та захист від конкуренції з боку третіх країн;

спільні зусилля у розв'язанні соціальних проблем;

поглиблення міжнародного поділу праці, яке забезпечує економічну ефективність;

більш стабільна ситуація для розвитку торгівлі, посилення позиції блоку країн у галузі міжнародної торгової політики;

скорочення міждержавних торгових витрат;

сприятливі умови для залучення іноземних інвестицій;

розвиток співпраці країн не тільки в економічній, але і в політичній, правовій, соціальній, культурній сферах;

подолання ізоляції, обмеженості; підвищення статусу країни на міжнародній політичній арені [64, с. 12–13].

На початку 60-х рр. XX ст. відомий американський економіст угорського походження Б. Баласса (1928 – 1991) виокремив кілька стадій регіональної інтеграції: зона вільної торгівлі, митний союз, спільний ринок, економічний і валютний союз, політичний союз [69]. У його інтерпретації чотири етапи відображають поглиблення інтеграції в економічній сфері, на п'ятій же стадії інтеграційні процеси набувають політичного характеру. На практиці цей процес може бути не таким прямолінійним і не відповідати запропонованій схемі у повній мірі.

Зона вільної торгівлі передбачає скасування митних зборів і квот у торгівлі між державами – членами угруповання. Водночас відносно третіх країн кожен з учасників зберігає власний торговий режим.

У результаті створення *митного союзу* учасники зони вільної торгівлі вводять загальний митний тариф і переходять до єдиної торгової політики щодо третіх країн.

Спільний ринок забезпечує «чотири свободи»: свободу руху товарів, послуг, капіталів і осіб.

На цій основі формується *економічний і валютний союз* шляхом введення загальної економічної політики і єдиної валюти.

Політичний союз передбачає наявність у країн інтеграційного співтовариства спільної зовнішньої та внутрішньої політики, що максимально наближає їх до створення конфедерації чи федерації [89, с. 22].

Недоліком зони вільної торгівлі є те, що вона дозволяє експортерам з третіх країн ввозити товар не безпосередньо в певну країну, а через ту учасницю зони вільної торгівлі, яка встановлює найнижчий рівень мит. В ЄС зони вільної торгівлі в чистому вигляді ніколи не існувало, там відразу приступили до створення митного союзу [89, с. 22].

Митний союз – більш глибока й ефективна стадія інтеграції, форма колективного протекціонізму від третіх країн. Вона здійснювалася в різних регіонах світу, як і спільний ринок. Економічний і валютний союз створений тільки в ЄС. Ухвалення Євросоюзом Конституції могло наблизити його і до політичного союзу, хоча ця спроба виявилася невдалою. «Договір про запровадження Конституції для Європи», який мав замінити всі колишні установчі акти ЄС, підписаний в Римі 29.10.2004 р., не вступив в силу, оскільки не був ратифікований всіма країнами. Замість Конституції був підписаний Ліссабонський договір 2007 р. [89, с. 22].

Не можна однозначно стверджувати, що основою будь-яких міжнародних інтеграційних процесів є економічна інтеграція, проте європейський інтеграційний проєкт почався саме в сфері економіки.

Контрольні запитання

1. Що таке міжнародна інтеграція? Чим вона відрізняється від міжнародного співробітництва?
2. Розкрийте сутність політики ізоляціонізму.
3. Які передумови сприяють розвитку регіональної інтеграції?
4. Коли розпочалася реалізація проєкту сучасної європейської інтеграції?
5. Як визначають географічні кордони Європи? Чи співпадають вони з кордонами Європи як політичного чи культурного регіону?
6. Охарактеризуйте історичні моделі інтеграції.
7. Яке визначення імперії є найбільш оптимальним?
8. Як пов'язані між собою процеси глобалізації та регіональної інтеграції?
9. Що таке економічна інтеграція? Як вона співвідноситься з політичною інтеграцією?

Література: [4; 17; 64; 90; 98; 107; 112; 114].

Розділ 2. Ідеї європейської інтеграції в історії соціальної думки

Мета – формування системи знань і вмінь щодо розуміння історичного контексту виникнення проєктів міжнародної інтеграції у соціальній думці античності, Середньовіччя і Модерну й аналізу їх ідейної змістовності.

Основні питання

- 2.1. Ідеї космополітизму в античній філософії.
- 2.2. Об'єднавчі проєкти Середньовіччя.
- 2.3. Проєкти «вічного миру» у філософії Нового часу.

Ключові слова: космополітизм; кінізм; стоїцизм; всесвітня монархія; союз монархів; конфедерація; християнська республіка; вічний мир; Сполучені Штати Європи; П'єр Дюбуа; Їржі Подебрад; «Великий план» Максиміліана де Бетюна, герцога де Сюллі; Вільям Пенн; Шарль-Ірене Кастель, абат де Сент-П'єр.

2.1. Ідеї космополітизму в античній філософії

У філософії Стародавньої Греції та Риму виникла думка про штучність кордонів між народами, які мали бути об'єднані на основі ідеї верховенства природи та розуму. Відповідно до цієї точки зору, людина належить нескінченному Космосу (Всесвіту). Поняття *космополіт* (від грец. Κοσμοπολίτης – людина світу) було введено в обіг представниками шкіл кінізму та стоїцизму. Але існує думка, що ідея *космополітизму* зустрічається вже у софістів і Сократа. Стоїк Епіктет писав: «Якщо правильно те, що стверджують філософи про спорідненість між богом і людьми, тоді на запитання про батьківщину людина повинна відповідати словами Сократа: я не афінянин або коринфянин, а я космополіт ...» [116].

Космополітизм багато в чому став реакцією на кризу класичної античної полісної системи, яка почалася на рубежі V–IV ст. до н. е. після Пелопонеської війни. Постійні чвари послаблювали весь еллінський світ. Крім того, в грецьких полісах зростали внутрішні соціально-політичні протистояння. Система невеликих міст-держав виявилася неспроможною. Македонський цар Філіпп II позбавив грецькі поліси незалежності,

у 337 році до н. е. фактично об'єднавши Грецію під егідою Коринфського союзу. Його син, великий полководець Олександр Македонський заново підпорядкував Грецію і шляхом завойовницьких походів створив світову державу. Імперія включала в себе перські, єгипетські землі та частину Індії, але незабаром після смерті Олександра вона розпалася.

Кінізм – філософська школа, заснована послідовником Сократа Антисфеном Афінським і його учнем Діогеном Синопським у кінці V – на початку IV ст. до н. е. На думку кініків, найкраще життя полягає в природності, позбавленні від умовностей, усього зайвого та непотрібного. Вони обґрунтовували принцип автаркії – здатності до незалежного існування і самообмеження, відмови від сім'ї та держави. Діоген критикував звичаї та вірування жителів Афін, а себе оголосив громадянином світу.

Стоїцизм як філософська течія виник у Афінах у III ст. до н. е. та існував у грецькому та римському просторі до III ст. н. е. Саме філософи-стоїки заклали основи теорії об'єднання всього людства. Люди є братами один одному. Найважливішими рисами людини є внутрішня гідність, уміння мудро ставитися до зовнішніх обставин, а не її соціальний статус. На думку стоїків, Всесвітом керує універсальний Розум (Логос) – природний закон, перед яким усі є рівними. Доля кожної людини – проєкція цього закону, тому потрібно пізнати та полюбити власну долю. Відповідно, стоїки вважали, що у світі повинне існувати загальне (природне) право, підмурком якого є вічний Розум, спільний для усіх справедливий закон і одна світова держава – космополіс. Так, засновник стоїцизму Зенон розумів під «космополісом» всесвітнє співтовариство розумних істот (богів і людей). Гідність громадян такої держави залежить від добродіяння, а не від походження та соціального стану. Усі оголошуються рівними перед законом природи.

Давньоримський філософ-стоїк Сенека, вихователь імператора Нерона, стверджував, що Всесвіт – це природна держава (космополіс) зі своїм природним правом, громадянами якої є всі люди, незалежно від того, визнають вони це чи ні. Що ж стосується окремих державних утворень, то вони є випадковими і мають значення тільки для обмеженої кількості людей. Водночас існують люди, які одночасно служать і великій, і малій державам, а є такі, які служать тільки одній з них. Розумність, усвідомлення «закону долі» полягає в тому, щоб визнати необхідність світових законів і керуватися саме ними. Подібні ідеї розвивали й інші римські стоїки, в тому числі Епіктет та імператор Марк Аврелій [27, с. 94–95].

Ідея космополітизму набула поширення в наступні епохи. У Середньовіччя вона набула релігійний характер у зв'язку з вселенськими амбіціями католицької церкви. У Новий час ідея космополітизму отримала теоретичний розвиток, зокрема у просвітницьких проєктах об'єднання Європи.

2.2. Об'єднавчі проєкти Середньовіччя

З добою раннього Середньовіччя пов'язують народження концепту Європи. Короля франків Карла I Великого, якого у 800 р. було оголошено імператором, називали Батьком Європи. Відтоді вживання терміну «європейський» стає досить широким. Імперія Карла охоплювала території сучасної Франції (більшу частину), Швейцарії, країн Бенілюксу, північну Італію, землі Німеччини та Австрії, хоча досить швидко це утворення розпалося [87].

Усі ранньофеодальні держави Середньовіччя наближалися до розпаду, вступали до періоду роздробленості, що було пов'язане із натуральним характером господарства й економічною незалежністю земель одна від одної. Уперше ідею об'єднаної Європи було чітко окреслено у період пізнього Середньовіччя (відомий як доба Відродження – XIV–XV ст.), коли почалося «збирання земель» і формування централізованих національних держав в їх сучасному розумінні. Однак укріплення національних держав неминуче маргіналізувало ідею наднаціональних союзів.

Французький дипломат *П'єр Дюбуа* (1255 (?) – 1321 (?)), радник короля Філіппа IV Красивого, у трактаті «Про повернення Святої Землі» (1306) висунув ідею європейської єдності, яка зробила б успішними хрестові походи проти мусульман з метою відвоювати Палестину. Він констатував, що незважаючи на спільну християнську релігію, війна між народами Європи є постійним явищем, і саме це послаблює її.

П. Дюбуа не був прибічником ідеї всесвітньої держави на чолі з єдиним монархом, оскільки такий правитель не мав би реального контролю над усіма землями. П. Дюбуа запропонував створити конфедеративну Християнську Республіку. Вищим органом цього союзу мала стати Асамблея, до складу якої увійшли володарі всіх його суб'єктів. Головною метою цього органу було забезпечення миру в Європі. Суперечки між країнами мав вирішувати міжнародний суд, Папа Римський виконував роль останньої апеляційної інстанції [87].

Сучасник П. Дюбуа видатний італійський гуманіст, поет і мислитель *Данте Аліґ'єрі* (1265 – 1321), уродженець Флорентійської республіки, міркував над тим, як зупинити міжусобиці. У трактаті «Монархія» (1313) він виклав план європейської конфедерації. Данте захищав ідею все-світньої монархії (імперії). На його думку, тільки в ній є можливим вічний мир, досягнення блага для усього людства, глобальна розумна діяльність людей. Досягти цього не можуть ні окрема людина, ні сім'я, ні національна держава. На чолі всесвітньої імперії повинен стояти верховний монарх – мудра та справедлива людина, якій влада надана від Бога.

Данте вважав, що римський народ має право на світову владу, він завоював право на метрополію своєю божественною та історичною місією: сам Бог побажав створення Римської імперії, а її руйнування було ударом для божественного порядку та привело світ до занепаду.

Великий гуманіст підкреслював вплив політичного ладу на моральне життя людей. Гармонія між особистістю і світом можлива тільки в державі, яку побудовано на раціональних засадах. Мислитель, який у своєму житті спостерігав роздробленість і міську демократію, вважав, що вони суперечать розумним принципам [85].

Чеський король *Їржі (Георг) Подебрад* (1420 – 1471) прагнув використати ідею європейської єдності для подолання проблем власної держави. Він був гуситом і не підкорявся папі Римському. Щоб уникнути політичної ізоляції та запобігти хрестовому походу католицької церкви проти Чехії, він та його радник, італійський юрист *Антуан Марині* висунули інтеграційний проєкт, який мав назву «Договір про утвердження миру між християнами». Християнські держави мали утворити конфедерацію, розв'язувати всі внутрішні суперечки мирним шляхом і спрямовувати спільні зусилля на боротьбу проти Османської імперії. Таким чином, у проєкті йшлося про необхідність утворення системи міжнародної колективної безпеки й опору навалі турків, які у 1453 р. завоювали Константинополь і становили загрозу християнському світу.

Запропоновані Ї. Подебрадом та А. Марині ідеї побудови всеєвропейської конфедерації – Християнської Лігі – нагадують принципи, на яких функціонує Європейський Союз. Держави мали заснувати конфедерацію на договірних засадах. Автори проєкту вважали доцільним створення парламенту, який переобирався би кожні п'ять років, а також колегій постійних членів, які представляють різні країни. Ці органи мали ухвалювати рішення більшістю голосів без права вето. Також планувалося

утворити раду королів і судову палату для розв'язання суперечок [4]. Рішення конфедеративних наднаціональних органів мали бути обов'язковими для усіх членів об'єднання.

Іржі Подебрад сподівався підписати відповідну міжнародну угоду в 1464 р., але не знайшов союзників [87]. У 1466 р. папа Римський оголосив Іржі єретиком і направив проти нього хрестовий похід. Конфлікти з католицькою церквою і внутрішньою католицької опозицією не припинялися до самої смерті короля у 1471 р.

2.3. Проєкти «вічного миру» у філософії Нового часу

Унаслідок Реформації наприкінці XVI ст. влада католицької церкви значно послабилася. У подальшому основою інтеграційних пропозицій Нового часу стало прагнення розв'язати міждержавні конфлікти у Європі, хоча риторика щодо християнської єдності країн зберігалася.

Одним з ідеологів об'єднаної Європи початку XVII ст. був французький державний діяч, радник короля Генриха IV *Максиміліан де Бетюн, герцог де Сюллі* (1559 – 1641). У його мемуарах йшлося про «Великий план» Генриха IV, автором якого, очевидно, був сам герцог. Політична мета проєкту полягала в послабленні династії Габсбургів – головного ворога Франції, вигнанні турків і татар до Азії та відновленні Візантійської імперії.

«Великий план (проєкт)» містив пропозицію об'єднання п'ятнадцяти приблизно рівних за силою держав. Йшлося про військово-політичний союз монархів у формі своєрідної християнської республіки. Пропонувалося встановити нові адміністративні кордони між державами союзу так, щоб розміри їхніх територій значно не відрізнялися, та сформувати спільну армію.

Управляти об'єднанням мала Рада Європи, яка формує уряд, нівелює внутрішні розбіжності, керує військовими силами союзу. Також планувалося створення європейського сенату з 66 осіб, склад якого змінювався б кожні три роки [87]. «Великий план» герцога Сюллі, незважаючи на утопічні риси, мав значний вплив на розвиток теорій європейської інтеграції.

Процес формування економічних зв'язків в Європі в XVII ст. знайшов відображення у проєкті французького ченця і вчителя математики *Емерика Крюссе* (1590 – 1648). Він є автором трактату «Новий Кіней,

або політична мова, що роз'яснює можливості та засоби встановлення загального миру та свободи торгівлі в усьому світі. Монархам і суверенним государям нашого часу». Е. Крюссе вважав, що метою об'єднання Європи є збереження миру та створення умов, які сприяють розвитку господарських зв'язків і торгівлі. Він пропонував створити світову асамблею (парламент), що знаходилася б у Венеції та в якій кожна країна мала б своїх представників. Пропонувалося об'єднувати як християнські, так і нехристиянські держави та регіони (Туреччину, Японію, Північну Африку). Особливість проєкту полягала в тому, що основу інтеграції Е. Крюссе вбачав насамперед в економіці. Він надавав великого значення розвитку торгівлі, землеробства, ремесел, введенню єдиних мір і ваг, а також єдиної валюти [79].

Автором ще однієї європейської ініціативи став англо-американський політичний та релігійний діяч *Вільям Пенн* (1644 – 1718). У 1681 р. король Карл II передав В. Пенну частину своїх американських земель, оскільки був боржником його батька. Після цього В. Пенн прибув до Америки, де колоністи визнали його як нового власника. Ним було засновано Пенсільванію і першу столицю США – Філадельфію.

В. Пенн був квакером-пацифістом і прихильником віротерпимості. У розпал війни Франції з Аугсбурзькою лігою, до якої приєдналася Англія, В. Пенн опублікував «Есе про теперішній та майбутній мир в Європі шляхом створення європейського Конгресу, Парламенту або Палати держав» (1693). Представники суверенних держав, на думку В. Пенна, мали регулярно чи за необхідністю збиратися разом і розв'язувати суперечки поміж ними. Якщо ж якась держава відмовиться виконувати загальне рішення щодо встановлення миру, решта має примусити її до підкорення з відшкодуванням збитків, завданих потерпілій стороні, та з компенсацією витрат тих держав, які примусили її підкоритися. Автор припускав участь у Конгресі «турків і московитів». Метою проєкта В. Пенн називав умиротворення Європи та досягнення її процвітання.

XVIII ст. називають добою *Просвітництва*. Розвиток ринкових відносин, науки, секуляризація культури надихали інтелектуалів на пошук шляхів раціоналізації суспільства. Багато з цих проєктів були утопічними, але мали вплив на соціально-політичні зміни того часу, зокрема на революційні події в європейських країнах.

Один із представників французького Просвітництва публіцист *абат де Сент-П'єр* (1658 – 1743) розвинув ідею досягнення миру в Європі

шляхом створення спільних інституцій у своєму трактаті «Проект вічного миру» (1713 – 1717). Сент-П'єр брав участь в Утрехтському конгресі, який поклав кінець Війні за іспанську спадщину. Під враженням від цих подій він написав трактат, де обґрунтував ідею вічного миру, палким прибічником якої він був.

На думку Сент-П'єра, жодна частина світу не має такого об'єднального потенціалу, як Європа. Усі європейські держави утворюють єдине співтовариство, і ця єдність має витoki ще у Давньому Римі. Європейські країни об'єднують спільна релігія, право та торгівля. Територіально невеликі, вони потрібні одна одній. Але парадоксальним чином в Європі панує загальне озлоблення. Щоб подолати суперечності, потрібно створити конфедерацію з наддержавною владою та розробити загальні правові принципи, яких би дотримувалися усі країни – незалежно від політичної кон'юнктури. Права й обов'язки держав мали встановлюватися загальною конституційною угодою. Правителі повинні встановити між собою вічний і нерозривний союз і призначити своїх повноважних представників до постійної Ради (або Конгресу), головним завданням якої було б вирішення всіх розбіжностей між європейськими державами.

Абата де Сент-П'єра надихав приклад і досвід наддержавного утворення Священної Римської імперії німецької нації, яке існувало з середини X ст. і яке, на думку абата, мало брати участь у новому союзі. Серед членів об'єднання він назвав і Росію, авторитет якої посилювався завдяки імператору Петру I.

Сент-П'єр вважав, що для реалізації його задуму потрібна лише згода всіх держав. На його думку, якщо, проєкт не буде здійснений, це станеться не тому, що він химеричний, а через те, що люди нерозумні. Проте заклики Сент-П'єра до доброї волі монархів виявилися марними. Він здобув слави «мрійника» та «добряка». Відомий французький мислитель Вольтер характеризував його проєкт як «химеру», оскільки вічний мир «між монархами протримається не довше, ніж між слонами та носорогами, вовками та собаками. Ці звірі завжди накинуться один на одного за першої слушної нагоди» (цит. за [95]).

Однак проєкт де Сент-П'єра справив вплив на філософів XVIII – XIX ст. Г. Лейбніц, М. Кондорсе, Ж.-Ж. Руссо, А. Тюрго, А. Сміт та інші мислителі не відкидали можливість досягнення вічного миру в Європі через посилення духовного єднання цивілізованого світу та спільність економічних інтересів.

Видатний французький мислитель доби Просвітництва *Жан-Жак Руссо* (1712 – 1778) написав «Судження про вічний мир» (1761) – рецензію на проект абата де Сент-П'єра. Цей проект Ж.-Ж. Руссо вважав розумним з точки зору добродійної людини. Його переваги та корисні наслідки є очевидними, але засоби реалізації, які було запропоновано, свідчать про наївність абата. На думку Руссо, жоден государ не погодиться добровільно сприяти створенню європейського альянсу. Усі турботи королів спрямовані на поширення влади поза державою та перетворення її на «все більш абсолютну» всередині держави, оскільки у рабські покірному населенні своєї країни можна черпати ресурси для поневолення інших народів [105]. Тому недостатньо просто скликати конгрес. «Федеративні ліги, як видно, створюються тільки революційним шляхом; так хто ж з нас наважиться сказати, чи потрібно бажати створення Європейської ліги або боятися його?» – писав Ж.-Ж. Руссо [105].

Напередодні Великої Французької революції англійський філософ і юрист *Джеремі Бентам* (1748 – 1832) завершив працю «План загального та вічного миру» (1789), в якій обґрунтовував ідею створення європейського союзу з конгресом держав, спільним судом та армією. Дж. Бентам не був прихильником революційного шляху подолання суспільних проблем. Він виступав за припинення усіх міжнародних конфліктів і насильства у внутрішній політиці, добровільну відмову держав від володіння колоніями. На його думку, основна маса народу не повинна брати участь у процесі інтеграції: прості люди зрозуміють її необхідність лише тоді, коли самі відчують її позитивні результати. Народні маси потребують виховання, тому преса має поширювати серед них миролюбні ідеї. Дж. Бентам припускав, що його проєкт є передчасним, але сподівався, що ним скористаються у майбутньому.

Великий німецький філософ *Іммануїл Кант* (1724 – 1804) написав трактат «До вічного миру» (1795), цієї ж проблеми він торкався також у праці «Метафізика вдач» (1797). На мислителя вплинули роботи де Сент-П'єра і Ж.-Ж. Руссо, але, на відміну від них, він запропонував космополітичний проєкт, звертаючись не до християнських європейських держав, а до людства у цілому. Зі своїми попередниками І. Кант був згоден у тому, що більш доцільно утворити конфедерацію, а не єдину світову державу, оскільки кожна держава прагне зберегти свою свободу.

І. Кант зазначив, що на початку історії війни сприяли прогресу; але в ситуації повного заселення Землі, коли народам нікуди віддалятися один від одного, вони перешкоджають соціальному розвитку. За часів

Просвітництва перехід на більш високий рівень внутрішньополітичного розвитку стає можливим без війн. Це пов'язано, зокрема, з тим, що рішення політичних проблем у значній мірі залежить від громадян. Завдяки розробленню та впровадженню конституцій (наприклад, після Великої французької революції) метою політики стає забезпечення свободи та рівності людей. Розвиваються правові зв'язки між державами, виникає необхідність у міжнародному праві.

«Вічний мир» – це такий стан відносин між суверенними державами, коли міжнародне право не залишає підстав для військових зіткнень. Протилежністю йому є «природний стан», коли між країнами немає жодної судової інстанції, вирок якої мав би силу закону. Це призводить до безперервних ворожих дій або їхньої постійної загрози.

У німецькій мові «вічний мир» зазвичай означає «вічний спокій», і у вступному тексті І. Кант нагадував про сатиричне забарвлення цього словосполучення. Деякі інтерпретатори вважають, що І. Кант з іронією ставився до проблеми досягнення цієї мети. У будь-якому випадку філософ вважав вічний мир ідеалом, на який слід орієнтуватися.

Ще один видатний французький філософ *Клод Анрі де Сен-Симон* (1760 – 1825) разом зі своїм учнем *Огюстеном Тьєррі* (1795 – 1856) видав проєкт Сполучених Штатів Європи під назвою «Про реорганізацію європейської спільноти, або Про необхідність і засоби об'єднання народів Європи в єдине політичне ціле, зберігши за кожним його національну незалежність» (1814). Сен-Симон вважав доцільним створення європейського двопалатного парламенту. Він відмовився від ідеї союзу монархів і вважав, що органи наднаціональної влади мають виражати спільну волю країн – учасниць європейського об'єднання. Інтерес, який їх зближує, знаходиться в економічній площині. На думку Сен-Симона, окрім національного, існує більш глибокий – «європейський» патріотизм.

У XIX ст. з'явилася низка філософсько-теоретичних проєктів, у яких просуvalи ідею щодо поступового усвідомлення народами їхньої загальної європейської ідентичності, яка має стати основою для досягнення «вічного миру» в Європі.

Ліберали та революційні-демократи середини XIX ст., які боролися за об'єднання розділених на той час націй (німецької, італійської та ін.) підтримували ідею утворення Сполучених Штатів Європи. У 1849 р. на III Конгресі миру в Парижі головуєчий, видатний французький письменник *Віктор Гюго* (1802 – 1885) запропонував свій проєкт СШЄ. Він підкреслював, що єдина мирна Європа виглядала тоді утопічною мрією,

але за часів феодальної роздробленості, коли одне місто воювало проти іншого, а провінція – проти провінції, важко було повірити навіть в існування єдиної Франції, між тим це стало реальністю. В. Гюго сподівався, що прийде час, коли війна між Парижем і Лондоном здаватиметься такою ж безглуздою, як війна між Руаном і Ам'єном [88].

На жаль, у практичній політичній площині ідея об'єднання Європи слугувала не тільки встановленню мирних відносин, а навпаки, великодержавним і загарбницьким ідеям окремих правителів.

Контрольні запитання

1. Які школи античної філософії розвивали ідеї космополітизму? Чому виникли такі ідеї та як їх обґрунтували стародавні філософи?
2. Чому П. Дюбуа, на відміну від Д. Аліг'єрі, вважав доцільним утворення союзу монархів, а не всесвітньої імперії?
3. Розкрийте основні положення об'єднавчого проєкту чеського короля Їржі Подебрада.
4. Охарактеризуйте спільні риси проєктів об'єднаної Європи, котрі з'явилися у Новий час.
5. Чи можна вважати «Великий план» об'єднання Європи герцога де Сюллі та короля Генриха IV більш реалістичним, ніж інші подібні ініціативи Нового часу? Відповідь обґрунтуйте.
6. Яку роль відіграють економічні чинники в інтеграційних процесах, згідно з Е. Крюссе?
7. Чи є ідея встановлення вічного миру в Європі (або навіть у світі) утопічною за своєю сутністю? Відповідь обґрунтуйте.
8. У чому полягають головні положення «Проєкту вічного миру» абата де Сент-П'єра? Наскільки впливовими виявилися його ідеї?
9. Яку роль відіграють народні маси в інтеграційних процесах (за Дж. Бентамом)?
10. Які думки висловив І. Кант щодо проблеми досягнення вічного миру?
11. Які особливості мали погляди К. А. Сен-Симона на європейську інтеграцію?

Література: [26; 79; 85; 87; 89; 96; 97; 105; 116].

Розділ 3. Теорії європейської інтеграції

Мета – формування системи знань і умінь щодо розуміння концептуально-теоретичних засад європейської інтеграції, порівняльного аналізу головних теоретичних підходів до вивчення інтеграційних процесів.

Основні питання

- 3.1. Федералізм як теорія євроінтеграції.
- 3.2. Функціоналізм і неофункціоналізм.
- 3.3. Міжурядова, комунікативна та інші концепції сучасної євроінтеграції.
- 3.4. Концептуальні моделі європейської інтеграції.

Ключові слова: федералізм; неофедералізм; функціоналізм; неофункціоналізм; інтерговернменталізм; трансакціоналізм; теорія багаторівневого управління; полішвидкісна інтеграція; Європа ядра; Європа концентричних кіл; Р. Куденхове-Калергі; А. Спінеллі; Д. Мітрані; Е. Хаас.

3.1. Федералізм як теорія євроінтеграції

У першій половині XX ст. посилювалися суперечності між європейськими державами. Перша світова війна (1914 – 1918) сприяла розвитку фанатичного націоналізму. Поразка Німеччини та умови Версальського мирного договору, надзвичайно важкі для неї, призвели до зростання реваншистських настроїв у країні. У 1933 р. до влади прийшла очолена А. Гітлером Націонал-соціалістична робітничка партія. У Європі назрівала нова світова війна.

У міжвоєнний період у Західній Європі праворадикальним мілітаристським ідеям протидіяв громадський рух за демократичний варіант «європейської ідеї». У 1923 р. австрійський письменник і суспільно-політичний діяч граф *Рихард Куденхове-Калергі* (1894 – 1972) опублікував маніфест «Пан-Європа». Для протистояння зовнішнім небезпекам він запропонував створити систему загальноєвропейських інститутів: Федеральну раду, Федеральну асамблею з представниками від парламентів європейських країн, Федеральний суд і Федеральне казначейство.

Р. Куденхове-Калергі був прибічником укладення митного союзу та формування спільного ринку. Європейська інтеграція, на його думку, залежала від доброї волі держав-учасниць, суверенітет яких не повинен бути обмеженим [63, с. 23].

Р. Куденхове-Калергі був засновником Пан'європейського союзу (1922), метою якого стала політична й економічна інтеграція європейських народів на рівноправних демократичних засадах і на основі християнських цінностей. Союз мав національні організації у різних країнах, офіційний друкований орган – журнал «Пан-Європа», проводив конгреси пан'європейського руху. До його складу входили А. Ейнштейн, Т. Манн, З. Фройд, К. Аденауер, А. Бріан.

Аристид Бріан (1862 – 1932) – французький політик, міністр іноземних справ, лауреат Нобелівської премії миру (1926) – був автором меморандуму, в якому було запропоновано практичні кроки до об'єднання Європи шляхом утворення Федерального союзу. У травні 1930 р. А. Бріан розіслав свій план європейським країнам – членам Ліги Націй. У ньому йшлося про такі ініціативи, як:

- проведення регулярних зустрічей між політиками Європи для обміну думками з питань євроінтеграції;

- визначення обсягів фінансування майбутньої загальноєвропейської організації;

- підписання Пакту загальних принципів Європейської конфедерації.

Було запропоновано утворити Європейську конференцію (представницька інституція), Європейський комітет (виконавчий орган), а також адміністративні органи. Основними принципами проєкту були:

- пріоритет військового та політичного союзу над союзом економічним;

- принцип гнучкої федерації (фактично – конфедерації), яка гарантувала б недоторканність національного суверенітету кожної держави та водночас забезпечувала переваги колективної солідарності;

- створення спільного ринку, раціональна організація виробництва, лібералізація руху товарів, капіталів і людей.

Проте через смерть автора у 1932 р. запропонована ним конференція не відбулася [63, с. 23–24].

У роки Другої світової війни значна частина Європи, окупована гітлерівською армією, була об'єднана в рамках так званого Третього рейху. Під час визвольної боротьби європейських народів виникли ідейні

течії, які протиставляли нацизму ідею демократичної об'єднаної Європи. Серед прихильників програми європейського будівництва були А. Спінеллі, Е. Россі, Л. Блюм, П.-А. Спаак [63, с. 24].

Італійський політичний діяч *Альтієро Спінеллі* (1907 – 1986) зробив значний внесок у євроінтеграційну теорію і практику. У юності він був членом Комуністичної партії (ІКП), і наприкінці 20-х рр. його було засуджено до тюремного ув'язнення. У 1941 р., перебуваючи у концентраційному таборі на острові Вентотене, А. Спінеллі разом з *Ернесто Россі* (1897 – 1967) написав роботу «За вільну і єдину Європу. Проєкт маніфесту», яка увійшла в історію як «Маніфест Вентотене». У цій праці автори сформулювали ідею федералізації Європи як шляху до позбавлення від воєн. У 1943 р., після падіння фашистського режиму в Італії, А. Спінеллі заснував Європейський федералістський рух.

19.09.1946 р. у Цюрихському університеті Уїнстон Черчілль виступив з промовою, яка містила заклик до об'єднання Європи. Ним були озвучені ідеї, які згодом стали основою інтеграційного процесу: відновлення «європейської сім'ї» в рамках Сполучених Штатів Європи та примирення і партнерство Німеччини та Франції.

Таким чином на межі політики та науки сформувався **федералізм** – один з перших, найбільш відомих і значущих теоретичних підходів до вивчення інтеграції. У 50-ті рр. ХХ ст. його розвивали європейські та американські політологи. У рамках розглядуваного напрямку виділяють два підходи: *класичний федералізм* (Ж. Монне, В. Хальштайн, А. Спінеллі, М. Альбертіні, К. Уейр, Р. Уотс, А. Гамільтон та ін.) і *неофедералізм* (Ч. Пентланд, А. Етціоні, А. Сбрагіа, Д. Піндер та ін.).

Прихильники федералізму вважали, що через функціональну обмеженість держава-нація вже не може гарантувати політичну й економічну безпеку, захистити права та свободи громадян. Національна держава створює передумови для воєн, прагне панування над сусідами, і навіть у мирний час у багатьох країнах домінують військові. Отже, потрібно визнати необхідність створення *федерації* – союзної держави. Це інституціоналізоване об'єднання здатне забезпечити сталий, безпечний розвиток і розв'язувати масштабні (глобальні) проблеми.

Важливе значення має розмежування сфери компетенцій держав-суб'єктів федерації і наднаціональних органів. Мають бути створені *два рівні влади* – регіональний та центральний. Територіальні одиниці повинні передати федеральному уряду частину повноважень. Такий підхід

відповідає принципу субсидіарності (від лат. *subsidium* – допомога): всі проблеми, які не можна ефективно вирішити на місцях, повинні перебувати в компетенції вищих рівнів влади.

Федералізм декларує «*принцип єдності та відмінності*», тому передбачає збереження цілісності й автономності суб'єктів федеративного об'єднання.

Щодо шляхів утворення федерації існували розбіжності. Один з варіантів запропонували американський політолог А. Гамільтон і британські – К. Уейр і Р. Уотс. Вони вважали, що слід скликати широкий міжнародний форум (конференцію), в рамках якого представники держав домовлятимуться, передаючи частину повноважень наднаціональним органам, сформованим на консенсусній основі. Тенденція до створення федерації повинна виходити від провідних еліт. Федералісти підкреслювали, що інтеграція здійснюється на політичному рівні, а іншим чинникам, у тому числі економічним, надавалось другорядне значення.

Неофедералісти прагнули до більшого реалізму, підкреслюючи важливість поступового переходу до ухвалення рішень. Одним з найбільш відомих представників **неофедералізму** є американський політолог *Амітай Етціоні* (народ. у 1929). На його думку, інтеграція спрямована на створення «політичної спільноти», яка має забезпечувати:

ефективний контроль над засобами насильства;

наявність впливового центру ухвалення рішень;

формування загальної ідентифікаційної орієнтації серед громадян країн, що входять в об'єднання.

Альберта Сбрагіа (народ. у 1948 р.) указує, що федералізм – це філософія, а сучасна євроінтеграція – експеримент, результат якого є непередбачуваним.

Значення федералізму та неофедералізму полягає у тому, що вони вплинули на будівництво Європейського Союзу – найбільш розвиненої інтеграційної структури. Федералістський підхід простежується в теоріях створення всесвітнього уряду (мондіалізм), деяких практичних доктринах. Наприклад, У. Фулбрайт і Г. Кіссінджер пропонували створити Атлантичний Союз США та країн Західної Європи. Ідеї федералізму та неофедералізму піддавали критиці за те, що на чільне місце поставлені виключно або переважно політичні засади інтеграції.

3.2. Функціоналізм і неофункціоналізм

Основоположником **функціоналізму** – ще одного класичного підходу до вивчення регіональної інтеграції – був британський дослідник *Девід Мітрані* (1888 – 1975), автор праць «Система чинного світу» (1944) і «Перспектива інтеграції: федералізм чи функціоналізм» (1965). Д. Мітрані вважав, що не потрібно шукати ідеальну форму міжнародного співтовариства та його уряду, слід розкрити ті функції, які воно має виконувати. Він розумів функціоналізм як використання наявних соціальних і наукових можливостей для ведення спільної діяльності або просування певних інтересів [64, с. 19–20].

З точки зору розглядуваного підходу, необхідно раціонально визначати економічні та соціальні потреби та створювати інститути, здатні виконати доручені їм функції. Функціональне співробітництво починається зі складання відповідних планів і завдань щодо загального управління ресурсами, боротьби з безробіттям, охорони здоров'я тощо.

Д. Мітрані вважав, що негативний досвід міжнародної інтеграції (наприклад невдачі у діяльності Ліги Націй) пов'язаний з тим, що держави відчували загрозу обмеження свого суверенітету. Тому дослідник пропонував створювати інтернаціональні організації між двома та більше країнами для розв'язання конкретних проблем у межах їх інтересів. Чіткий раціональний поділ функціональних сфер і секторів мав нівелювати конфлікти між державами [64, с. 20].

Д. Мітрані був переконаний, що транснаціональні організації краще задовільнюватимуть людські потреби, ніж національні держави, які неминуче ослабнуть. Отже, він став провозвісником трансформації всієї системи міжнародних відносин. Ці процеси науковець уявляв таким чином: кожна функція автоматично породжує іншу; виникають яруси функціональних організацій; на вищому етапі створюються функціональні організації світового масштабу – на зразок світового уряду.

На думку Д. Мітрані, регіональна інтеграція не обов'язково має бути заснована на географічних принципах. Регіонами він вважав функціональні зони, в межах яких здійснюються економічна, технологічна чи інша функції [64, с. 20–21].

Неофункціоналізм став однією з перших теорій, які намагалися аналізувати інтеграційні процеси у післявоєнній Європі. Засновником цієї теорії вважають американського політолога німецького походження *Ернста Хааса* (1924 – 2003). Напрямок розвивали також Л. Ліндберг, Дж. Най, В. Сандхольц, Д. Зусман, В. Метлі та ін.

У 1958 р. Е. Хаас публікує книгу «Об'єднання Європи: політичні, економічні та соціальні сили 1950 – 1957», в якій він розкрив процес переходу шістки західноєвропейських держав до нової форми наднаціонального співробітництва.

Відмінністю цієї теорії від функціоналізму було визнання важливості політичного чинника в процесі інтеграції. Проте головне значення віддавалось економічним інтересам, оскільки економічні рішення завжди набувають політичного значення для учасників інтеграційного процесу. Характерною рисою неофункціоналізму є також акцент на ролі еліт.

Е. Хаас запровадив поняття «низької» і «високої» політики. «Низька» політика включає прагматичні цілі щодо підвищення добробуту, економічного розвитку. Її суб'єкти – групи інтересів і політичні партії. «Висока» політика пов'язана зі зовнішньополітичними стратегіями, проте інтеграційні процеси починаються у сфері «низької політики».

Е. Хаас вважав інтеграцію результатом взаємодії впливових соціально-політичних груп, які керуються власними інтересами. Ступінь їхньої участі в інтеграційних процесах залежить від вигоди, яку вони у результаті отримують. Учасники інтеграції – чиновники, представники «груп інтересів», політичні діячі, прості громадяни – все більше пов'язують свій майбутній добробут не з політикою свого національного уряду, а зі структурами наднаціонального об'єднання.

Інтеграція повинна бути економічно виправданою; вона прогресує насамперед у тих секторах, де може дати відчутний результат (наприклад, в енергетичній сфері). Отже, підтримка суспільства можлива лише за наявності перспективи.

На думку Е. Хааса, основними передумовами інтеграції є:
розвинена економіка, активна участь у міжнародній торгівлі;
політично мобільні громадські маси;
конкуренція на демократичних засадах між групами еліт.

У країнах Третього світу ці чинники менш розвинені, тому інтеграція не має великих перспектив.

Е. Хаас запропонував три варіанти кінцевих результатів інтеграції:
регіональна держава;
регіональна громада;
асиметрична регіональна надбудова.

Неофункціоналізм передбачає делегування частини повноважень суверенних держав наднаціональному органу. Інтеграція змінює не тільки форму, а саму змістовність державної діяльності; вона є якісно новим явищем у порівнянні з досвідом національної держави, конфедерації, міжурядового співробітництва [64, с. 21–22].

Центральним концептом неофункціоналізму є «перетікання» (spill-over). Один з відомих представників цього напрямку – американський політолог Леон Ліндберг пояснював, що такий ефект виникає, коли досягнення поставленої мети забезпечується лише за допомогою певних дій, які, в свою чергу, створюють необхідність додаткових кроків і так далі. Таким чином інтеграція не тільки поширюється на нові сфери суспільно-економічного життя, а якісно розвивається, переходячи до вищих форм.

Неофункціоналісти використовували концепцію «перетікання» для пояснення логіки економічної інтеграції: переростання зони вільної торгівлі в митний союз, надалі – в спільний ринок та економічний і валютний союз. Вони вважали, що розвиток економічної інтеграції спричинить інституційні зміни та підніме на новий рівень політичну інтеграцію [64, с. 22–23].

Неофункціоналізм відіграв велику роль у подальшому розвитку інтеграційних теорій, а його головним конкурентом стала міжурядова концепція, яка повернула у центр уваги національну державу як суб'єкт процесу інтеграції.

3.3. Міжурядова, комунікативна та інші концепції сучасної євроінтеграції

Міждержавна (міжурядова) концепція, або інтерговернменталізм, пов'язаний з ім'ям американського політолога *Стенлі Хоффмана* (1928 – 2015). Цей напрям у вивченні інтеграції базується на тезах школи реалізму в політичній думці, згідно з якими держава з її інтересами є вічним елементом міжнародних відносин. Якщо федералізм і функціоналізм

були спрямовані на стримування національних держав, інтерговернменталізм визнавав головним джерелом інтеграції саме державу.

Розвиток цього напрямку припав на 60-ті рр. XX ст., коли в євроінтеграції назріли кризові явища: Франція, яка була ініціатором інтеграційного будівництва, почала бойкотувати багато ініціатив, активно захищаючи власні національні інтереси на міждержавному рівні.

Ключовими поняттями для С. Хоффмана були «суверенітет» і «національні інтереси». На його думку, держави добровільно залучаються до інтеграції, щоб забезпечити контроль над економічними процесами, отримати можливість впливу на світову політику через інтеграційні структури. У цілому інтеграція більш вигідна для невеликих держав.

Разом з тим національні держави продовжують конкурувати між собою, захищаючи власні інтереси у процесі міжурядового співробітництва. Чим успішніше розвивається інтеграція, тим більше суперечностей виникає, по-перше, у міждержавній площині, а по-друге, між національними державами та наднаціональними інститутами.

Згідно з С. Хоффманом, відмінності у національних культурах і політичних системах стримують інтегративні процеси. Відсутність розуміння кінцевої мети інтеграції всередині ЄС також ускладнює політичну інтеграцію.

Класичний інтерговернменталізм був розвинутий у *ліберальному міжурядовому підході* (В. Уоллес, Е. Моравчик), який передбачає, що інтеграція є угодою між головами держав. На думку *Ендрю Моравчика* (народ. у 1957), держави досягають згоди у процесі переговорів і торгів, які завжди є раціональними. Згідно з Е. Моравчиком, результати переговорів залежать від потенціалу держав, але всі вони мають діяти, прагнучи досягнення спільної вигоди, та домовлятися між собою щодо її розподілення.

Позиція кожної держави формується у результаті внутрішньополітичної боротьби різних груп інтересів, які прагнуть отримати важелі впливу на національний уряд. Наднаціональні інститути самого інтеграційного об'єднання є лише інструментами забезпечення виконання домовленостей між країнами. Тому наднаціональні органи в цій теорії не розглядаються як самостійні актори інтеграційного процесу. У цьому критику міжурядового підходу вбачають його редукаціонізм (прагнення до спрощення) і обмеженість.

Американський соціолог і політолог чеського походження *Карл Дойч* (1912 – 1992) досліджував проблеми соціальної комунікації. Він запропонував **теорію комунікацій (транзакціоналізм)**, згідно з якою у вивченні інтеграційних процесів необхідно враховувати відносини не тільки між державами, але й між суспільствами та народами, досліджувати дані про обсяги транзакцій (у торгівлі, туризмі).

Під інтеграцією К. Дойч і його послідовники розуміють формування через процеси комунікації «почуття спільноти», більш значуще, ніж будь-які договори. Рівень комунікативної активності всередині нації вище, ніж поза її межами. У процесі національної інтеграції поширюються загальні культурні символи, які об'єднують націю. Національні держави залишаються стабільними утвореннями, якщо зберігається соціальна комунікація між прошарками суспільства і з неї не виключені нижчі верстви населення.

У процесі міжнародної (регіональної) інтеграції має створитись «*співтовариство безпеки*» через укріплення довіри між народами різних держав. Наднаціональні об'єднання покликані протидіяти війнам, націоналізму, сприяти вдосконаленню соціальних систем країн-членів. Крім того, міжнародна інтеграція спрямована на:

- реалізацію багатосторонніх цілей;
- виконання спеціальних завдань (наприклад, зростання ВВП);
- набуття нового іміджу й ідентичності.

Серед зовнішніх обставин і чинників, від яких залежить успіх інтеграційного утворення, К. Дойч виокремив:

- розвинуті міждержавні стосунки;
- взаємну відповідальність країн;
- сумісність загальних цінностей;
- певний рівень загальної ідентичності та лояльності (цит. за [64, с. 26]).

К. Дойч розрізняє два типи «співтовариств безпеки» – *плюралістичні і об'єднані (амальговані)*. У плюралістичних спільнотах держави зберігають суверенітет, а амальговані співтовариства передбачають формальне об'єднання в єдину державу (фактично ідеться про федерацію) [101].

У якості історичних прикладів успішної інтеграції К. Дойч наводить США, Німеччину, Італію, Швейцарію та інші держави. Найчастіше процес інтеграції відбувається навколо певного «ядра», яким були Англія в Об'єднаному Королівстві Великобританії та Північної Ірландії або

Пруссія в Німеччині. Значну роль у становленні інтеграційних об'єднань в історії відігравали інновації (народні рухи, ліберальні реформи, боротьба за незалежність тощо).

Теорія багаторівневого управління здобула популярність у 90-ті рр. XX ст. Її засновником вважають американського вченого *Гері Маркса* (народ. у 1952). Цю теорію можна розглядати як продовження ідей неофункціоналізму, проте існує думка, що вона є принципово новим словом у вивченні інтеграції [115]. Відповідно до неї, ЄС є політичним утворенням, в якому влада розпорошена між різними рівнями. Якщо раніше досліджували тільки *наднаціональний* та *національний* рівні інтеграції, то тепер у поле зору потрапив *субнаціональний* рівень (регіональний, локальний). У процесі інтеграції держави передають частину повноважень не тільки вгору – новим наддержавним інститутам, але і на нижчі щаблі – структурам локальної влади.

Прихильники теорії багаторівневого управління часто уникають чіткого визначення рівнів інтеграції та їхньої кількості. На їхню думку, значущі різноманітні групи інтересів і неурядові актори інтеграції; також визнається роль неієрархічних зв'язків між акторами інтеграційних процесів.

У теорії багаторівневого управління застосовано *мережевий підхід*, який у 60 – 70-ті рр. XX ст. використовували у політичних дослідженнях для аналізу ухвалення рішень у рамках держави, а згодом поширили на сферу вивчення управління в інтеграційних об'єднаннях. За розповсюдженням визначенням Т. Берцель, *політична мережа* – це набір відносно стабільних неієрархічних відносин різноманітних, залежних один від одного акторів, які мають загальний політичний інтерес і обмінюються наявними ресурсами для досягнення поставлених цілей, визнаючи, що співпраця є найбільш доцільним для цього методом (цит. за [106]).

Уся велика кількість організацій, що утворює політичну мережу, виграє від співробітництва незалежно від співвідношення окремих потенціалів (це так звана «win-win situation»). Згідно з мережевою теорією, Європейський Союз є сукупністю політичних мереж, учасники яких отримують інформацію і ресурси, чого були б позбавлені за їхніми межами [64, с. 28].

У 60 – 70-х рр. XX ст. на основі двох напрямів економічної думки – традиційного інституціоналізму та неокласичної теорії – виник **новий**

інституціоналізм. У ньому головну роль віддають *інститутам* – соціальним інструментам, процедурам і конвенціям, а також символам і нормам, які вони містять у собі. *Формальні інститути* – закони, адміністративні акти, судові прецеденти тощо; *неформальні* – традиції, звичаї, інші соціокультурні правила. Інститути обумовлюють дії політичних акторів, накладають на них зобов'язання, впливають на вироблення і здійснення раціональних стратегій. Інститути є ключовими механізмами політичної інтеграції, вони діють як посередники між державами в процесах ухвалення політичних рішень, нівелюють ризики міжурядової взаємодії.

У просторі *нового інституціоналізму* розвиваються історичний, соціологічний напрями та інституціоналізм раціонального вибору [64, с. 27].

Прихильники *історичного інституціоналізму* підкреслюють відносну самостійність і активну політичну роль інститутів, досліджують їхній розвиток. Вони акцентують значення історичної традиції: початковий інституційний вибір має глибокий вплив на подальші соціально-політичні рішення. Перші інтеграційні інститути в Європі створювались у певні історичні періоди з конкретними цілями. У подальшому вони структурують політичні ситуації та рішення, зокрема виникнення єдиного внутрішнього ринку [64, с. 27–28].

Соціологічний інституціоналізм підкреслює, що в процесі соціалізації свідомість індивіда засвоює стандарти, властиві інституційній системі. Цей напрям вивчає не історичний розвиток інститутів, а механізми, за допомогою яких вони створюють сенси, способи мислення і дії та легітимізують їх.

Інституціоналізм раціонального вибору виходить з того, що дії індивідів залежать від прагнення отримати максимальну вигоду, а не від їхньої приналежності до певного соціального середовища. Інститути з цієї точки зору – це правила взаємодії, які оптимізують трансакції.

3.4. Концептуальні моделі європейської інтеграції

Розширення ЄС, його неоднорідний склад і різні позиції держав-членів щодо майбутнього інтеграційного процесу стали причиною пошуку стратегій **диференційованої інтеграції**. Цей принцип передбачає поєднання інтенсивного й екстенсивного шляхів розвитку євроінтеграції, різний ступінь інтегрованості учасників.

У 70-ті рр. XX ст. німецький дослідник і суспільний діяч *Ральф Дарендорф* (1929 – 2009) запропонував ліберальну ідею «*Європа за вибором*» (від франц. «Europe à la carte» – Європа згідно з меню, за бажанням, за вибором, на свій розсуд). Згідно з цією концепцією, кожна держава може вільно обирати, наче з меню, ті області інтеграції, в яких вона зацікавлена, та відмовлятися брати участь у будь-яких програмах, окрім спільного ринку. Саме така позиція відносно євроінтеграції притаманна Великій Британії. Але деякі політики вбачають у такому підході відмову від самої ідеї європейської єдності.

Інтеграційна модель «*Європа різних швидкостей*» (полішвидкісна стратегія) передбачає, що кожна держава може просуватися шляхом інтеграції до загальної для всіх мети у тому ритмі, який відповідає її політичним і економічним можливостям та інтересам. Потрібно, щоб найбільш розвинені країни могли об'єднати свої зусилля на більш високому рівні інтеграції та водночас були розроблені механізми приєднання інших держав у встановлені терміни.

Державний канцлер ФРН В. Брандт запропонував допустити можливість більш високого рівня економічної інтеграції для розвинених держав. Аналогічна пропозиція була висунута Прем'єр-міністром Бельгії Л. Тиндемансом у його доповіді про майбутнє Європи для Європейської Ради (1976). Він вважав, що через відмінності в стартових умовах держави не можуть і не повинні синхронно проходити всі етапи інтеграційного процесу. Така вимога може спровокувати конфлікти та перешкоджати об'єднанню країн. Саме тому Л. Тиндеманс запропонував полішвидкісну стратегію.

Диференційована інтеграція утворює різні конфігурації держав – членів Європейського Союзу, кандидатів на членство та третіх країн навколо певних проєктів у рамках правового поля ЄС та за його межами. У 1980 – 90-ті рр. у широкій обіг увійшло поняття «**змінної геометрії**» (*géometrie variable*). Однією з інтерпретацій цієї концепції була *модель «твердого ядра»* («Європа ядра»). У вересні 1994 р. фракція ХДС/ХСС подала на розгляд до німецького бундестагу «Документ Шойбле – Ламерса». У ньому йшлося про те, що авангардом європейського інтеграційного процесу повинна стати провідна група держав, відкрита для приєднання будь-якої іншої країни ЄС. «Ядро Європи» утворюють Німеччина, Франція, країни Бенілюксу та, можливо, Данія та Ірландія. Німеччину та Францію

розглядали як «проядро», щодо якого всі спірні питання та ініціативи мають вирішуватись першочергово. Країни ядра зобов'язані узгоджувати економічну політику між собою, більшою мірою орієнтуватися на цілі та завдання ЄС, ніж його інші члени, тісніше співпрацювати в сфері спільної зовнішньої політики та політики безпеки (СЗППБ), юстиції та внутрішньої політики [83]. Державам, що формують «ядро», належить провідна роль у формуванні процесів інтеграції за допомогою висування і реалізації нових ініціатив.

Оскільки проєкт викликав негативний резонанс, німецький Державний канцлер Г. Коль змушений був офіційно підкреслити, що ідея створення «твердого ядра» не мала на меті вилучення ряду держав із лав членів Співтовариств, відлучити їх від загального процесу та розділити держави на дві нерівнозначні категорії [113].

Ще одним виявом стратегії «змінної геометрії» вважають ідею «концентричних кіл». Розрізняють базове коло, утворене членами ЄС, менші кола (групи країн з розширеним співробітництвом у тих чи інших галузях) і ближнє коло, куди входять країни-кандидати та треті країни. Так, Прем'єр-міністр Франції (1993 – 1995) Е. Балладюр виокремив три рівні інтеграції: ЄС «єдиного законодавства», ЄС «спеціалізованого співробітництва» та «навколишній простір» ЄС [74]. Схема Е. Балладюра передбачала поступове зближення «кіл» до їхнього повного злиття в єдиному для всієї Європи «колі» [113]. У «Європі концентричних кіл» склад країн спеціалізованого співробітництва змінюється залежно від сфери інтеграції. Наприклад, держави, які не належать до економічного та валютного союзу (ЕВС), можуть бути залучені до найтіснішого співробітництва в сфері безпеки [83].

Запропонована Прем'єр-міністром Великобританії (1990 – 1997) Дж. Мейджером модель «гнучкої Європи» відрізняється від моделі «Європи концентричних кіл» тим, що заперечує навіть умовний розподіл членів ЄС на «кола». Не заперечуючи можливості поглибленого співробітництва окремих держав, Дж. Мейджер підкреслював, що це не повинно привести до розколу Європи [83].

У німецькій моделі «Європи ядра» дослідники вбачають федералістські тенденції: за допомогою звуження кола учасників Німеччина намагається здійснити те, що не вдається реалізувати на рівні всього ЄС, а саме – створення федеративної держави. Французька модель «Європи

концентричних кіл» і британська модель «гнучкої Європи», навпаки, використовують метод диференційованої інтеграції, щоб перешкоджати посиленню федералістських тенденцій всередині ЄС [4].

Контрольні запитання

1. Який теоретичний та практичний внесок у розвиток європейського федералізму зробив Р. Куденхове-Калергі?
2. Які ініціативи щодо створення Федерального союзу в Європі містив план А. Бріана? Чому він не був реалізований?
3. Назвіть представників і охарактеризуйте основні положення класичного федералізму.
4. Які відмінності існують між класичним федералізмом і неофедералізмом?
5. Визначте основні положення функціоналізму.
6. Поясніть головні ідеї та поняття теорії неофункціоналізму.
7. Чим обумовлена критика ідеї національної держави у теоріях федералізму та функціоналізму?
8. Яку роль згідно з концепцією інтерговернменталізму виконують національні держави в інтеграційних процесах?
9. Яку роль згідно з комунікативною концепцією К. Дойча відіграють відносини між народами у процесах інтеграції?
10. На які аспекти інтеграції було уперше звернено увагу завдяки теорії багаторівневого управління? Розкрийте поняття «політична мережа», яке застосовують у цій теорії.
11. Назвіть три напрями інституціоналізму. Чим вони відрізняються у підходах до вивчення процесів інтеграції?
12. Що таке диференційована інтеграція?
13. Розкрийте змістовність концептів «Європа за вибором», «Європа різних швидкостей», «Європа ядра», «Європа концентричних кіл», «гнучка Європа».

Література: [63; 64; 74; 83; 102, 106; 113; 115].

Розділ 4. Історичні передумови європейської інтеграції

Мета – формування системи знань, вмінь і навичок щодо визначення і застосування у пізнавальній діяльності головних теоретико-методологічних досягнень; розуміння специфіки й історичних передумов розвитку європейської цивілізації, загальних тенденцій політичного та економічного розвитку європейських народів, значення культурної та релігійної складової у формуванні єдиних європейських цінностей.

Основні питання

- 4.1. Особливості розвитку європейської цивілізації в епоху античності (VIII ст. до н. е. – V ст. н. е.).
- 4.2. Цивілізація середньовічного Заходу (кінець V – XV ст.).
- 4.3. Загальні тенденції політичного та економічного розвитку європейських народів у Новий час (кінець XV ст. – кінець XVIII ст.).
- 4.4. Військово-політична криза 20 – 40-х рр. XX ст.

Ключові слова: європейська цивілізація, політичний розвиток, економічний розвиток, антична цивілізація, модернізація, капіталізм, інтеграція, соціалізм.

4.1. Особливості розвитку європейської цивілізації в епоху античності (VIII ст. до н. е. – V ст. н. е.)

Цивілізація античної Греції та Риму: спільне й окреме. Для аналізу витоків сучасної європейської цивілізації варто звернутися передусім до епохи Античності (VIII ст. до н. е. – V ст. н. е.) – періоду Давньої Греції і Давнього Риму. Провідну роль у ті часи відігравали міста-держави – Афіни та Рим. Античність посідає особливе місце в історії Європи, оскільки саме тоді закладались основи всього її подальшого розвитку. Досягнення греко-римської цивілізації в матеріальній і духовній сферах лягли в основу загальноєвропейського світогляду.

Давньогрецька культура справила великий вплив на Римську імперію, яка поширила чимало її елементів територією Європи та басейну

Середземного моря. Досягнення культури класичного періоду, насамперед філософія, вважаються основою Західної цивілізації. У цей період отримали початок або досягли розквіту демократія, медицина, література та театр, музика, історія, наука та технології, скульптура, архітектура, спорт (Олімпійські ігри). До культурної спадщини Стародавньої Греції зверталось багато поколінь народів Заходу.

Розширення впливу Стародавньої Греції на райони Причорномор'я та Північної Африки (Велика грецька колонізація), а Стародавнього Риму – на регіони Азії (провінції Риму) вперше у світовій економічній історії привели до зустрічі Сходу та Заходу.

Історія Давньогрецької цивілізації налічує більше двох тисяч років і поділяється на три великих етапи: перші державні утворення II – I тисячоліття до н. е. на о. Крит і Ахейської Греції; зародження та розквіт грецьких полісів, який припадає на XI – IV ст. до н. е.; Греція в складі її елліністичних держав (IV – I ст. до н. е.) [5, с. 117].

Поліси відіграли значну роль у Великій грецькій колонізації. Причинами колонізації були: нестача землі в метрополії; потреба в сировині для ремісничого виробництва та будівельному матеріалі для зведення споруд тощо. Відправною точкою всього суспільного розвитку Давньої Греції був поліс, який, видозмінюючись протягом століть, залишався основною державною організацією античного суспільства практично до його занепаду. Дещо пізніше на території Апеннінського півострова виник і розвинувся італійський варіант поліса – цивітас, найбільш яскравим прикладом якого був Рим. Античні громадянські общини були першими в світовій історії демократіями. У давньогрецьких полісах усі, хто належав цьому місту і називався громадянином, мали однакові права, обов'язки та спільну систему цінностей. Статус громадян давав право брати участь в управлінні суспільними справами, у релігійних обрядах, володіти частиною міської території. Однак це накладало обов'язок забезпечувати себе зброєю, захищати місто, сплачувати податки та коритися законам і посадовим особам. Ці прерогативи та переваги, права й обов'язки визначали сутність громадянства і відрізняли повноправних громадян, іноземців або рабів.

Зародження європейської цивілізації античного типу майже одно-стайно відносять до реформ Солона в Афінах (VI ст. до н. е.) [6]. Саме тоді з'явилась соціальна структура, основними рисами якої стали: панування приватної власності; громадянське суспільство і сам інститут

громадянства; ринковий характер економіки (з опорою на вільних громадян – приватних власників); законодавство, що закріплювало не лише права, а й обов'язки громадян, тощо. Отже, римська цивілізація глибоко змінила спосіб життя і характер людських відносин. Це спричинило появу нових технологій і нового образу мислення, які багато в чому збереглися на століття, а деякі – до нашого часу.

Римська імперія – державне, військово–політичне утворення, яке зародилося на основі Римської республіки близько 27 р. до н. е. Хронологічні межі існування імперії охоплюють період до 395 р. (поділ імперії на Західну та Східну) або 476 р. (падіння Західної Римської імперії). За час існування Римська імперія неодноразово змінювала свої території; період найбільшого територіального розвитку охоплює першу чверть II ст. (правління імператора Траяна) [26, с. 36].

У середині III ст. до н. е. Рим почав перетворюватися на світову державу. «Золотий вік» Римської імперії припадає на II ст. н. е. Перетворення Римської держави на Середземноморську зробило Рим економічним, політичним і культурним центром величезного комплексу, єдиним цивілізованим світом тієї епохи [6, с. 28].

За століття свого існування давньоримська цивілізація змінювалася від монархії до олігархічної республіки, а потім – до більш автократичної імперії. Завдяки завоюванням та асиміляції вона згодом почала домінувати над усім Середземномор'ям. Вершини своєї могутності Стародавній Рим досяг у II ст. н. е., коли під його контролем опинилися території від сучасної Шотландії на Півночі до Єфіопії на Півдні та від Вірменії на Сході до Португалії на Заході.

Римська держава лише на Сході стикалась з давніми державами (Боспорське царство, Вірменія, Парфянське царство). Іншими сусідами Римської імперії були племена та народності, які перебували на нижчих рівнях економічного та соціально-політичного розвитку. Відмінною особливістю цих народів була тісна взаємодія місцевих спільнот між собою та з греко-римським світом. Саме під впливом політичних, економічних, культурних стосунків з Римом у них розпочався інтенсивний процес розкладу первісного ладу.

У 40-х рр. IV ст. наростання внутрішніх суперечностей у пізній Римській імперії послаблювало її здатність до відбиття зовнішньої небезпеки. Варваризація імперії посилила сепаратистські настрої в провінціях, поглибила протистояння панівних еліт [26].

У 395 р. Римська імперія розділилася на дві частини – Західну та Східну. Саме в межах Римської імперії внаслідок взаємодії культур Східного Середземномор'я, Італії і материкової Європи склалася цивілізація, яку прийнято називати античною. Римська імперія відіграла важливу роль у розвитку людства, особливо Європи; її спадкоємницями проголошували себе багато середньовічних імперій.

Зародження християнства як світової релігії. Рання історія християнства тісно пов'язана з Римською імперією. Виникнення майбутньої світової релігії відбувалось у період становлення у Римі нової системи правління – принципату. Взаємовідносини між християнством, з його неpolisною ідеологією, та імператорською владою є одним з найбільш важливих моментів для розуміння сутності внутрішньої політики Риму в I – II ст. н. е.

Криза римського рабовласницького суспільства поставила низку ідеологічних проблем. Вони могли бути розв'язані лише в релігійній формі, оскільки інші ідеологічні форми масам були недоступні. Разом з тим, саме реалії існування у межах Римської імперії, де релігійне життя було не приватною, а державною справою, перетворили християнство на феномен світової культури. Християнство було відкритою релігією для людей, які страждали фізично та соціально, та надавало полегшення психологічних страждань представників освічених верств римського суспільства. Християнське вчення швидко поширилось територією Імперії, об'єднавши основні релігійні ідеї епохи [30, с. 94].

I ст. н.е. є початком історії християнської церкви. Для римських урядовців було природним, що держава повинна контролювати всі аспекти життя громадян, у тому числі в духовному сенсі. Християни вважали, що релігійне життя людини треба вивести з-під опіки держави. Римляни сприймали свою релігію як частину державного устрою, тому погляди християн розглядалися як зазіхання на основи державної організації. Найбільш послідовні переслідування християн проводили саме ті імператори, які найбільш ретельно дбали за інтереси держави – Траян і Марк Аврелій. Отже, ставлення Римської держави до християнства жодним чином не може розглядатись відокремлено від внутрішньої політики, сутність якої зводилась до забезпечення широкої соціальної бази для панівного режиму. Усе, що перешкоджало досягненню цієї мети, у тому числі діяльність християн, повинно було бути знищене чи змінене. Відносини між Римом і християнством у I – II ст. н. е. визначались як позицією християн

щодо держави та традиційної релігії, так і сприйняттям християнства римським суспільством [30].

Однією з найхарактерніших ознак нової влади стало її намагання бути єдиним і абсолютним авторитетом не лише у справах державно-політичних, а й у церковно-релігійних питаннях. Це наклало свій відбиток на подальшому розвитку європейської цивілізації. Визнання християнства державною релігією мало величезне значення для пізньої Римської імперії у ролі одного з потужних чинників формування сучасної Європи. У складі Імперії з'явилася нова, могутня суспільна організація зі своєю особливою ієрархією. Церква, ставши державним релігійним утворенням на території всієї Імперії, набула статусу всесвітньої – католицької вселенської церкви.

Вплив Античної цивілізації на розвиток Європи. Науковці вважають, що історія Стародавнього Риму є заключною, кризовою фазою розвитку Античної цивілізації. Рим створив своєрідну культурно-історичну спільноту, гідну статусу цивілізації.

Сучасна європейська цивілізація сформувалась на фундаменті з трьох основних компонентів: на філософії та культурі стародавньої Греції, на теорії і практиці держави та права стародавнього Риму, на християнській моралі та релігії.

Проте найбільше значення має спадщина цивілізації античності, від яких європейська запозичила «полісну» основу. Поліс об'єднував вільних власників, укорінювалася повага до гідності особи та її вибору. Більшість з них були землеробами, оскільки саме наявність землі в межах поліса надавала прав громадянства.

Деякі дослідники інтеграційного процесу в Європі вважають, що одним з перших ідей об'єднання народів Європи навколо Римської імперії висловив Юлій Цезар (100 – 44 до н. е.). Ця ідея стала в подальшому певним путівником для багатьох правителів Риму та набула особливого значення після «підкорення» його християнством. Спочатку ідея об'єднання Європи була наповнена переважно релігійним змістом, а Церква стала одним з перших і найбільш послідовних ініціаторів об'єднавчого процесу в Європі. Слід брати до уваги специфічний характер відносин Церкви із світською владою в Європі, що склались на різних етапах їх співіснування [26].

Однією з провідних рис європейської цивілізації, перейнятих від Античності, є *антропоцентризм*, тобто визнання людини в ролі «центра

світобудови». Основою свободи від античних часів була приватна власність, особливо на землю. Ідея приватної власності стала однією з найголовніших суспільних цінностей для Європи, стрижнем соціально-економічної структури європейської цивілізації.

Ще в VII – VI ст. до н. е. общини вільних власників на всій території Греції проголошують і закріплюють писаними конституціями суверенітет над своїми територіями та запроваджують рівність громадян перед законом. Так з'явилося громадянське суспільство, у якому влада здійснювалася колективом власників-громадян і була покликана безпосередньо висловлювати їхню волю. Державно-політичний досвід античності є однією з підвалин європейської політичної культури.

Європейське суспільство – політичне суспільство. У ході еволюції в європейській цивілізації виникли й утвердилися такі феномени, як парламентаризм і поділ влади; партійно-політична система та сучасна демократія; сформувалися основи політичної культури, а також структури державного життя. Важливим було й те, що грецька традиція передбачала діалогічність у сфері думки, стверджувала рівноправне існування різних концепцій і політичних поглядів. Ця діалогічність і поліфонічність стали невід'ємною рисою європейського розвитку [5].

Корені сучасної європейської цивілізації сягають епохи античності. То був час, коли закладалися основи всього подальшого розвитку Європи, коли цивілізація, що формувалася в її найбільш розвинутих регіонах, здійснювала все більший вплив на терени як прилеглі до Середземномор'я, так і більш віддалені – в глибині континенту.

Стародавній Рим зробив великий внесок у розвиток права, військової справи, мистецтва, архітектури, технологій та мови у Західноєвропейській цивілізації. Сучасному світові Стародавній Рим подарував римське право, деякі архітектурні форми та конструкції (наприклад, хрестово-купольну систему) та безліч інших нововведень (наприклад, колісні водяні млини).

4.2. Цивілізація середньовічного Заходу (кінець V – XV ст.)

Ідеал християнської єдності. Упродовж тисячі років після падіння Риму (500 – 1500 рр.) християнська Церква була єдиним духовним і релігійним монополістом у межах Європейського континенту. Церква, вже

як суспільна та політична організація, ідеологічно змінила пріоритети в усіх сферах суспільної діяльності, впроваджуючи власну концепцію морально-етичних норм. Для середньовічної епохи характерні дві ключові відмітні ознаки: корпоративність і панівна роль релігії і церкви.

У XI – XIII ст. християнська Церква в Західній Європі досягла великої могутності, посилилась влада Римського Папи. У католицькій Церкві з самого початку склалася жорстка централізація влади. Величезний вплив у ній належав римському єпископові.

Церква на середньовічному Заході фактично була державою в державі. Церква отримувала в дарунок від імператорів і знаті земельні володіння. До XV ст. третина земель у Європі (у регіоні впливу католиків) належала католицькій Церкві. На вселенських соборах розроблялась церковна догматика.

Для середньовічної цивілізації Заходу та Церкви зокрема одним з найважливіших було питання відношення до мирської влади.

Аврелій Августин зазначав, що Церква ближче стоїть до граду Божого, а влада мирська – це град земний, тому світське правління повинне бути підлеглим Церкві, яка стоїть вище держави. Відповідно, і правителі зобов'язані підкорятися. Цей постулат протягом усього Середньовіччя ускладнював відносини між Церквою і державою в Західноєвропейському регіоні [55, с. 104].

Використовуючи всі надані їй з часів Римської імперії привілеї, Церква в період Середньовіччя стала найбільшим в Європі землевласником і найбагатшим сеньйором. Події, що відбувалися на тлі епохи Середньовіччя, спонукали її очолити цілу низку взаємопов'язаних реформаторських рухів, що охопили територію всієї Європи. Успішно впроваджуючи ці реформи в життя, Церква здобувала безліч прихильників, готових підтримати найрадикальніші починання. Завдяки суспільній думці, яка усвідомлювала себе частиною християнського світу, Церква зуміла створити на основі своїх давніх претензій систему надзвичайно ефективного врядування, що на два тисячоліття зміцнило церковну владу.

Інтеграційні та дезінтеграційні процеси у Європі за часів Середньовіччя. Середньовічна Європа, розділена мовними, соціальними та політичними чинниками, потребувала сильного об'єднального руху, який би стояв над усіма проблемами всередині самих держав. Церква виявилась єдиною організацією, здатною реалізувати ідею єдиного європейського суспільства в межах християнського світу. Діяльність окремих

груп священнослужителів, а також компетентність цієї інституції у політичних питаннях сприяли зростанню авторитету. Вище духовне керівництво ставало арбітром і посередником у багатьох конфліктах.

Наявність у Церкви власної судової системи, а також глобальний вплив на правову систему всіх країн християнського союзу сприяв формуванню власного підходу до права та правоохоронної діяльності, захищаючи у такий спосіб права власних служителів і підпорядкованого населення. Поступова інтеграція церкви у суспільне та політичне життя чітко обґрунтовувалася юридично та релігійно з метою переконання суспільства у легітимності навіть тоді, коли конкретні дії Церкви викликали певний негативний резонанс [26].

Середньовіччя вважалося періодом регресу, культурного занепаду, панування церковно-схоластичного світогляду. Але не можна відкидати позитивні риси епохи, серед яких слід назвати розроблення численних проєктів європейської інтеграції.

У часи Середньовіччя Європа поступово виробила духовну самоідентифікацію «Християнської республіки», протиставивши її всім народам, позбавленим «Христової благодаті».

Упродовж XIII – XIX ст. у Європі виникали різноманітні інтеграційні проєкти. Озвучені представниками багатьох професій, вони зводилися до таких пропозицій: об'єднання держав та їх підпорядкування рішенням авторитетного органу (сенат, сейм); розв'язання суперечок за допомогою арбітражного суду; створення армії для захисту об'єднання. Так, наприклад, у XIV ст. *П'єр Дюбуа* – запропонував ідею європейської християнської конфедерації, яка б управлялася єдиною Радою. У XIV ст. король Богемії *Іржі Подебрад* висунув проєкт об'єднання королівств, головна мета якого полягала в усуненні міждержавних суперечностей у Європі. Наприкінці XIV ст. герцог *Сюллі* (радник французького короля Генріха IV) запропонував створити федерацію з п'ятнадцяти християнських держав, захищати яку мала єдина європейська армія. Ці та інші європейські проєкти Середньовіччя зводилися до об'єднання християнських держав для війни з «невірними». Сформована ще тоді соціокультурна близькість європейських народів стала фундаментальною основою європейської інтеграції [13].

Розколи у християнстві. Характерна ознака Західноєвропейської середньовічної цивілізації полягає в тому, що релігія була домінантним

чинником розвитку суспільства. Протягом Середніх століть відбулася остаточна християнізація Європи. Цей процес розпочався у районах Середземномор'я. У IV – V ст. у результаті економічних, політичних, культурних розходжень Західна та Східна частини Римської імперії набули радикальних відмінностей, які різко загострилися і проявилися в IX – X ст. У 1054 р. остаточно відбувся розкол церков – «Велика схизма». Церкви розкололися на католицьку та православну; відповідно, і Європа розмежувалася за конфесійною ознакою. Західна, Північна та Центральна Європа пішла за Римом під проводом Папи Римського, ставши католицькою. Південно-східна та Східна Європа опинилася у сфері впливу Константинополя, визнала Вселенського Патріарха Константинопольського і стала православною [55].

Розкол у християнстві був породжений і різним становищем Церкви у Західній Європі та Візантії. Відсутність централізованої влади у Священній Римській імперії сприяла посиленню ролі римських пап. У Візантійській імперії патріарх підпорядковувався імператору, який був і главою церкви. Західна Церква була політично незалежнішою та централізованішою. Особливості історичного розвитку та функціонування Західної та Східної церков зумовили відмінності в церковній догматиці, церковній організації, богослужінні. Тому розкол 1054 р. лише організаційно оформив розбіжності, які століттями формувалися між християнськими церквами.

Протягом віків розкол супроводжувався численними богословськими суперечками, військовими та політичними конфліктами, переважно на Сході Європи, де історично пролягала межа впливу церковних структур Сходу та Заходу.

Імперія Карла Великого. Етапами світової історії вважалися Ассиро-Вавилонська, Персо-Мідійська, Македонська та Римська держави, причому до Римської імперії середньовічні хроністи включали і свою сучасність. Приклади могутніх давніх держав були зразком для державотворення. Західнохристиянський світ у ранньому Середньовіччі двічі намагався створити своє власне політичне об'єднання у формі імперії, не залежної від Візантійської. Перша спроба об'єднання майже всіх колишніх провінцій Західної Римської імперії належить онукові Карла Мартела – Карлу Великому (768 – 814).

Попри короткочасність існування, Каролінгська держава мала переломне значення для Європи. Європа позбувається зовнішньої небезпеки

з боку арабів і норманів і загрози поневолення ними. Остаточного утвердження союз римського папства з молодим Франкським королівством і розриваються політичні зв'язки папства та Візантії, готуючи розрив церковної єдності Заходу та Сходу. Новий «римський імператор» сприяв визнанню влади пап у всіх областях своєї держави та християнізації її населення. Усе, що ввійшло до складу монархії або приєдналося згодом до об'єднаного та відокремленого нею світу, знайшло свій духовний центр у Римі. Завдяки такій державі Західна Європа підійшла до усвідомлення своєї культурно-релігійної єдності. У межах імперії не могло бути суто національних церков, оскільки не було кордонів між народами, які її населяли [30].

Каролінгські правителі разом з Церквою виробили нову концепцію держави, засновану на повазі до релігійних законів. Проте імперія Карла Великого, як і всі ранньофеодальні монархії, не мала достатньої економічної бази для справжньої централізації.

Отже, в епоху Карла Великого не тільки об'єднався Західний світ, але і завершився розвиток тих суспільно-політичних структур, які відрізняли його від Візантії. На відміну від останньої, де Церква підпорядковувалась державі, а аристократичні елементи не відігравали важливої політичної ролі, західна політична система встановила певні умови для формування політичної свободи, оскільки держава не була повністю спроможною і влада в ній не була абсолютною.

Священна Римська імперія германської нації. Хоча спроба об'єднати західнохристиянський світ в єдиній християнській імперії зазнала поразки, сама об'єднавча ідея актуальності не втратила. На цей раз ініціативу взяла на себе Східна частина імперії Карла Великого, яка зберегла зв'язок з каролінгським минулим.

Імперія, заснована східнофранкським королем Оттоном I (другим правителем із Саксонської династії), розглядалась як пряме продовження античної Римської імперії та франкської імперії Карла Великого. Процеси становлення єдиної держави в Імперії за всю історію її існування так і не були завершені, і вона залишалася децентралізованим утворенням зі складною феодальною ієрархічною структурою, що об'єднувала декілька сотень територіально-державних утворень. На чолі імперії стояв імператор. Імператорський титул не успадковувався, а надавався за підсумками обрання колегією курфюрстів. Влада імператора ніколи не була

абсолютною і обмежувалася аристократією Німеччини, а з кінця XV ст. – рейхстагом, який представляв інтереси основних класів суспільства. Датою заснування імперії вважається 962 р. – рік коронації Оттона I у Римі. Офіційна назва нової імперії – Священна Римська імперія, в XV ст. до цього формулювання було додано «германської нації» [31, с. 311].

Священна Римська імперія германської нації – державне утворення, яке існувало з 962 р. до 1806 р. і об'єднувало землі Західної і Центральної Європи. Спочатку до її складу ввійшли три королівства: Східне Франкське (Німеччина), Італія і Бургундія. У період найбільшого розширення до її складу імперії долучились території Німеччини, Австрії, Ліхтенштейну, Швейцарії, Люксембургу, Нідерландів, Бельгії, Монако, Сан-Марино, Ватикану, Чехії, Словенії, Північної та Середньої Італії, частини Західної Польщі та Східної Франції.

У ранній період свого існування імперія мала характер феодально-теократичної держави, а імператори претендували на найвищу владу в Західному християнському світі. Посилення папського престолу і багатовікова боротьба за володіння Італією, посилення могутності територіальних князівств у Німеччині значно послабили центральну владу в Імперії. У період пізнього Середньовіччя запанували тенденції дезінтеграції, які погрожували перетворити Священну Римську імперію в конгломерат напівнезалежних утворень. Однак проведена наприкінці XV – початку XVI ст. «імперська реформа» дозволила укріпити єдність держави та сформувати новий баланс влади між імператором і суспільством, через що Імперія відносно успішно конкурувала з національними державами Західної Європи.

Кожен суб'єкт Імперії (особливо такі могутні держави, як Австрія, Пруссія, Баварія) володів широким ступенем незалежності у внутрішніх справах і певними прерогативами у зовнішній політиці. Однак суверенітет продовжував залишатися атрибутом імперії як такої, а постанови імперських установ і норми імперського права мали обов'язкову силу (іноді лише теоретично) для всіх її державних утворень.

Для Священної Римської імперії була характерна особлива роль Церкви, що привнесла елементи теократії. Водночас імперська структура вперше в Європі після Реформації забезпечила тривале мирне співіснування декількох конфесій в рамках єдиної держави.

Розвиток Священної Римської імперії відбувався в умовах постійної боротьби тенденцій до дезінтеграції та інтеграції. Першої дотримувались

переважно великі територіальні князівства, які поступово набували ознаки суверенних держав і прагнули звільнитися від влади імператора. У всіх процесах головними консолідаційними чинниками виступали імператорський престол, імперські установи й інститути (рейхстаг, імперський камеральний суд, система земського миру), католицька церква, німецька національна самосвідомість, класовий принцип побудови державної структури Імперії, а також імперський патріотизм – укорінена в суспільній свідомості лояльність до Імперії та імператора як її голови (але не як представника конкретної династії) [22].

Священна Римська імперія проіснувала до 1806 р. і була ліквідована в ході наполеонівських війн, коли був сформований Рейнський союз, а останній імператор Франц II відмовився від престолу.

Річ Посполита. Річ Посполита – Східноєвропейська федеративна держава, що існувала протягом 1569 – 1795 рр. на теренах сучасних Польщі, України, Білорусі, Литви, Латвії, Молдови, Південної Естонії та Західної Росії. Слід звернути увагу на певні зрушення в релігійній ситуації. Ухвали польських сеймів 1555 р. і 1570 р. гарантували релігійну толерантність населенню та свободу віросповідання. Проте польський король був неодмінним прибічником католицизму, а православне духовенство позбавилось права засідати в польському сеймі.

Річ Посполита утворилася 1569 р. унаслідок Люблінської унії, за якою відбулося об'єднання Польського королівства із Великим князівством Литовським. Очолював її виборний монарх, який мав складений титул Короля польського, Великого князя литовського та Великого князя руського. Управління велося шляхтою різних національностей. Шляхта була джерелом влади та втілювала її демократичним шляхом через вибори до парламентських, представницьких і місцевих органів: сейму, сенату, сеймиків – з високим рівнем децентралізації управління. Столиця розташовувалася у Кракові (до 1596) і Варшаві (після 1596) [30, с. 45].

Польсько-Литовська Республіка мала низку рис, які відрізняли її від більшості Західноєвропейських держав тодішнього періоду. Цю державу можна охарактеризувати як монархічну республіку, а не республіканську монархію. Вона була більш республіканська за структурою і духом, ніж конституційні монархії Англії і Швеції, і діаметрально протилежна абсолютистським системам Франції, Іспанії та Росії. У деяких аспектах вона нагадувала виборні структури Священної Римської імперії, позбавлені ознак

династичності. Але за джерело натхнення для творців Речі Посполитої правила передусім антична Римська республіка, від якої запозичено назву, а також Венеціанська республіка, оскільки більшість її творців були випускниками Падуанського університету.

Польське королівство середини XVI ст. характеризувалося економічним піднесенням і стабільністю порівняно з іншими країнами Європи, в яких відбувалися війни, терори та перевороти.

4.3. Загальні тенденції політичного та економічного розвитку європейських народів у Новий час (кінець XV ст. – кінець XVIII ст.)

4.3.1. Імперські конструкції Нового часу та їхня доля (Імперія Наполеона Бонапарта, Австрійська, Британська, Російська імперії)

Домінантним в об'єднанні Європи став силовий чинник загарбницьких війн. Прагнення подолати політичну роздробленість за допомогою військового загарбання зазвичай наражалося на спротив інших європейських держав, які діяли за принципом класичного балансу сил. Останній був керівним принципом європейської системи міжнародних відносин від Вестфальського миру 1648 р.

Буремне XVIII сторіччя французької історії завершилось державним переворотом 09.11.1799 р., у результаті якого до влади прийшов Наполеон Бонапарт. Ставши першим консулом, він перебрав на себе всі важелі управління. Проголосивши себе імператором, Бонапарт фактично реставрував монархію, нівелювавши надбання Великої французької революції. Було скасовано місцеве самоврядування, відокремлення церкви, влада сконцентрувалась в руках узурпатора.

Водночас для економіки настала доба піднесення. Зміцнювалися позиції нового класу – буржуазії; заснування Французького банку впорядкувало фінанси. Розпочався промисловий переворот, підтримуваний на державному рівні. Запровадження нових законів цивільного, комерційного та кримінального права, відомих як «Кодекс Наполеона», сприяли розвитку вільної конкуренції, регулюючи відносини на суспільному рівні й охороняючи непорушність приватної власності.

Щодо зовнішньої політики Бонапарт плекав далекосяжні плани. Прагнувши забезпечити для Франції економічне та політичне панування на світовій арені, імператор створив першу в Європі регулярну армію. Агресивні наміри викликали занепокоєння серед очільників європейських держав, змусивши створити коаліцію між Англією, Росією, Австрією та Прусією. Розпочалася доба наполеонівських війн (1805 – 1814).

Реперними точками військових дій були: окупація Австрії після Ульмської поразки, розгром французько-іспанського флоту під Трафальгаром, битва поблизу Аустерліца. Наполеонівська армія здавалась непереможною аж до краху 1812 р. у російській кампанії. «Битва народів» під Лейпцигом (1813) завершилася перемогою союзників і падінням наполеонівського владарювання, а Ватерлоо стало синонімом остаточної поразки.

Войовничий імператор у боротьбі з супротивниками застосовував не лише воєнний потенціал. Задіявши економічні важелі проти традиційно ворожої Англії, в окупованому Берліні він видав Декрет про континентальну блокаду (1806), заклавши для острівної держави європейські порти. Наполеон нав'язував диктат економічного порядку, забороняючи державам Європейського континенту встановлювати з нею будь-які зв'язки. У відповідь англійці блокували французький порти, а Росія, ставши на бік Англії, відкрила свої гавані, чим порушила ізоляцію.

Події початку XIX ст. привнесли в загальноєвропейську політику новий досвід спільного опору (у воєнних діях брали участь усі держави Європейського континенту) не тільки на полі брані, а й у економічній війні (Англія закріпила за собою світову гегемонію). Характеризуючи XIX ст. у цілому, можна назвати його епохою кристалізації ідеалу держави-нації. Відбувалося стрімке формування національних держав, об'єднувались «карликові» королівства, карта Європи заново перекроювалась. Так, у 1871 р. завершилося злиття розрізнених німецьких країн під егідою Пруссії.

Новим утворенням на європейських теренах стало Королівство та Землі, представлені в Рейхстазі, та Землі Священної Угорської корони Святого Стефана, відоме як Австро-Угорщина (1867). Централізована імперія Габсбургів перетворилася на дуалістичну державу, другою за потужністю, обсягом і силою впливу після Росії.

Залишаючись абсолютистською монархією, Габсбурзька імперія проводила експансіоністську політику, приєднуючи території. Частини

цієї строкатої держави цементувалися єдиною політикою – зовнішньою, митною, у сфері фінансів та оборони, превалюванням католицизму. Проте в плані національної самосвідомості народи імперії не відчували утискань, а мляві реформи ліберальної спрямованості, проведені ще Марією Терезією, не врівноважили ситуації. Ефективною виявилась лише військова реформа, якою регулювалася чисельність армії і вводився новий порядок набору. З метою згладжування неоднорідності та підтримання лояльності застосовувались жорсткі методи правління. У такому стані держава проіснувала до 1918 р., після Першої світової війни розпавшись на окремі національні утворення.

Специфічний історичний шлях Великої Британії як невід'ємного суб'єкта європейської політики є ключем для розуміння континентальних інтеграційних процесів. Особливості суспільно-політичного, економічного та культурного розвитку, тісні зв'язки аристократії з монаршими дворами Європи, сама форма державності з найдавніших часів формували конкретний тип психологічного світосприйняття та національної ментальності, прямо впливаючи на систему зовнішньополітичних контактів держави.

Обертаючись у спільному колі європейської філософської думки, провідні англійські мислителі підтримали об'єднавчі тенденції

Відомі представники англійської суспільно-політичної думки також долучилися до проєктів європейського устрою. *Вільям Пенн* у праці «Есе про теперішній та майбутній мир в Європі шляхом створення європейського Конгресу, Парламенту або Палати держав» (1693) запропонував заснувати «Європейську лігу» в статусі конфедерації держав Європи, створити єдиний регіональний представницький орган з метою розроблення універсальних норм європейського права «для взаємного дотримання государями» [8, с. 9]. Головні принципи діяльності об'єднання – рівноправність усіх держав-членів і збереження державного суверенітету. Як підтвердила історія, тези трактату В. Пенна залишалися актуальними впродовж майже трьохсот років і почали втілюватися в життя лише у другій половині XX ст. [25].

На початку XVIII ст. *Джон Беллерс* запропонував версію європейського політичного об'єднання, модель якого вбачав в унії Англії і Шотландії. Він підтримав створення Європейського парламенту як представницького органу європейських територіальних округів, поділ на які мав

стати основою нової політичної федеративної карти Європи та запорукою уникнення війн між європейськими національними державами [10, с. 47].

Джеремі Бентам, як і багато інших ліберальних мислителів кінця XVIII – початку XIX ст., розробляв проєкти міжнародних організацій для запобігання війнам і мирного вирішення міждержавних проблем. Він запропонував європейським державам відмовитися від надмірних військових ресурсів, закордонних територій та укладання міжнародних договорів, які б надавали військові та торговельні преференції. Серед засобів установа постійного миру в Європі було передбачено створення спільного суду європейських держав для вирішення спорів [10, с. 187]. Дж. Бентам виклав ідею створення Європейської асамблеї, до якої мали увійти по два представники від кожної держави. Особливу увагу привертає новаторська ідея Дж. Бентама про можливість створення військового контингенту держав-учасниць (Європейського братерства) для примусового забезпечення виконання рішень спільного суду європейських держав. Ідеї Дж. Бентама вписувались у контекст філософських європейських поглядів кінця XVIII – першої половини XIX ст., представниками яких були Ж.-Ж. Руссо, І. Кант та інші.

Соціально-економічні та політичні події на території Російської імперії витікали з експансіоністських прагнень. Територія Російської імперії істотно збільшилася за рахунок приєднання родючих південних земель – Криму, Причорномор'я, а також східної частини Речі Посполитої та ін. Водночас приєднання до Російської імперії територій іноземних держав зустрічало опір місцевого населення, що призвело до виникнення польського, українського, єврейського та інших національних питань.

Військові успіхи Російської імперії викликали негативну реакцію на Заході. Провідні світові держави не були зацікавлені в посиленні Російської імперії. Це створило основу для військового союзу Великої Британії та Французької імперії. Прорахунок Миколи I в оцінці внутрішньополітичного становища у Великій Британії, Французькій та Австрійській імперіях призвів до того, що країна опинилася в політичній ізоляції. У 1854 р. Велика Британія та Франція вступили у війну на боці Османської імперії. Через технічну відсталість Російській імперії було складно протистояти цим європейським державам.

У центрі суспільно-політичного руху в Росії у другій половині XIX ст. стояли найболючіші питання «землі та волі». Серед молоді, передусім

студентської, поширились радикально-демократичні ідеї, які пропонували розв'язувати суспільно-політичні проблеми шляхом народного повстання. Лютнева революція 1917 р. поклала край самодержавній багатонаціональній імперії, призвівши до політичної активності поневолених Російською імперією народів і найширших верств суспільства.

4.3.2. Ідеали буржуазних революцій у Європі

Період кінця XV – початку XVI ст. у житті європейських народів був відзначений відчутним економічним піднесенням. Головними постатями суспільства все виразніше ставали капіталіст (буржуа-підприємець) і робітник (вільна людина, яка продає свою робочу силу). Вони своєю працею забезпечували економічне піднесення і в промисловості, і в сільському виробництві.

Термін «буржуазія» походить від французького слова, яким у середні віки називали жителів міста, – буржуа. У процесі історичного розвитку так позначали людей, котрі, накопичивши грошей і найнявши робітників, почали організовувати виробництво товарів. Тому в історії капіталізму його ранню стадію називають періодом первісного нагромадження капіталу, а створене на його основі виробництво – товарним [21, с. 33–35].

До складу буржуазії почали входити заможні селяни, які перетворилися на капіталістичних фермерів – товаровиробників. Зближалася з буржуазією і та верства дворянства, яка також починала вести господарство по-капіталістичному. До буржуазії влилася і буржуазна інтелігенція, що формувалася (юристи, учені, лікарі) і ставала особливо небезпечною для феодалізму. У 1848–1849 рр. у Парижі, Відні, Берліні, Римі та інших європейських столицях відбулися революційні протести. Ніколи раніше не було такого загострення соціальної боротьби, народних заворушень, національно-визвольних рухів. У цей час відбувається боротьба буржуазії, робітників, селян, ремісників і дрібних торговців проти феодально-абсолютистських утисків. Революційні події набули загальноєвропейського масштабу.

Серед головних передумов виникнення ринкової економіки було передусім витіснення натурального господарства товарним виробництвом, що поступово відбувалося в процесі розвитку товарообігу, поглиблення

товарно-грошових відносин і розширення торговельних зв'язків. Тож натурально-феодалська господарська система почала поступатися місцем ринково-підприємницьким економічним відносинам.

Нідерландська революція. У другій половині XVI ст. Нідерланди складались з сімнадцяти провінцій у межах об'єднаних Голландії, Брабанту, Фландрії, Люксембургу. З часом ця країна стала однією з найрозвинутіших у Європі.

Причинами та передумовами нідерландської буржуазної революції були такі чинники: Нідерланди були залежними від іспанського королівства, їхньому розвитку заважали високі податки, що призводило до зниження виробництва товарів у країні; збереження феодальних відносин на півдні країни, експлуатація феодалами залежних селян; розміщення іспанської армії у Нідерландах; розвиток Реформації; жорстка політика Іспанії.

Отже, під впливом цих причин у 1565–1566 рр. спалахнули сильні заворушення серед міської бідноти, робітників мануфактур і селян. Консисторії, якими керували буржуа, вели агітацію в народі проти іспанського абсолютизму; економічне життя країни призупинилося; розривались угоди, закривались лавки та мануфактури, збанкрутіло багато фірм і банків. Так розпочалася буржуазна революція – заміна феодального ладу капіталістичним.

У 1579 р. була укладена Утрехтська унія, що стало початком заснування першої незалежної буржуазної держави – Сполучених провінцій Нідерландів. Торгівля стала найбільш прибутковою сферою діяльності голландців і охопила весь світ. У зовнішню торгівлю і морські перевезення вкладалися великі капітали.

У кінці XVI ст. найбільшим портовим містом Нідерландів стає Амстердам (Голландія). Однією з найважливіших галузей було суднобудування. За рік споруджувалося близько тисячі кораблів. Упродовж XVII ст. Амстердам перетворюється у найбільший міжнародний фінансово-кредитний центр.

Англійська революція (1640 – 1660 рр.). На початку XVII ст. в Англії панували феодальні відносини, проте тенденції часу потребували змін.

Причини та передумови буржуазної революції в Англії: невдоволення селян процесом огороження (процес насильного вигнання селян з їхніх земель у зв'язку з бажанням дворян-землевласників загарбати

більше земель); збільшення чисельності безземельних селян – так створилася армія трударів для мануфактур і копалень; «новим дворянам», подібним до буржуазії, заважали феодальні обмеження – заборона щодо торгівлі, цехова регламентація; система роздачі монархами монопольних прав на виготовлення товарів гальмувала розвиток промисловості.

Прагнення Стюартів установити класичну форму абсолютизму призвело до конфлікту між королівською владою і парламентом – представницьким органом, що існував у країні з XIII ст. [68, с. 82–92]. У нижній палаті парламенту сформувалася опозиція з представників буржуазії та «нового» дворянства. Провокаційним для початку революційних подій став конфлікт з найважливіших питань внутрішньої і зовнішньої політики. Англійська революція розпочалася 3 листопада 1640 р. Влада Стюартів була скинута, а парламент одержав перемогу.

Результати революції 1640 р.: скасування феодальної системи землеволодіння – земля стала приватною власністю; селяни зберегли залежність, але тепер від буржуазних власників; конфіскувалися землі короля, церкви, знаті; створення великих мануфактур у гірничовидобувній, кораблебудівній, зброярській галузях виробництва; Англія опиняється на перехресті головних торговельних шляхів – зростає обсяг торгівлі з іншими країнами; революція дала поштовх до майбутнього промислового перевороту, що почався саме з Англії.

Французька революція (1789 – 1799 рр.). З розвитком мануфактурного виробництва розширювався і зміцнювався внутрішній ринок Франції. Із феодального стану городян формувалася буржуазія. Однак капіталістичний розвиток гальмували пережитки економічної і політичної роздробленості, загальне безправ'я буржуазії, станові привілеї дворянства та духовенства.

Причини Великої Французької Революції (1789 – 1799): суперечності між третім станом (торговці, промисловці, селянство, робітники мануфактур, біднота) та панівними станами – дворянством і духовенством; королівська влада перешкоджала процесам, що могли знищити цехову систему та монопольні привілеї, послабити феодальну залежність селянства; усі стани, крім дворянства, мусили сплачувати податок; фінансова та торгово-промислова криза; спричинений неврожаєм брак продуктів харчування; французьке Просвітництво сформувало ідейне підґрунтя для протестних настроїв серед буржуазії і народних мас.

Початком революції вважається 14.07.1789 р., коли було здійснено штурм Бастилії. В очах народу Бастилія була символом королівської сваволі.

У перші дні революції було створено Національну гвардію, скликано Установчі збори, які 04.09.1789 р. розробили довгоочікуваний законопроект, що проголошував рівність усіх перед законом у сплаті податків, скасування станових привілеїв, особистої феодалної повинності селян. У 1791 р. прийнята Конституція, яка закріпила конституційну монархію; потім у 1793 – 1794 р. встановилася яacobінська диктатура, а у період 1795 – 1799 р. країною правила Директорія. У 1799 р. з приходом до влади Наполеона Бонапарта революція була завершена, хоча Франція згідно з новою Конституцією (четвертою) залишилася Республікою.

Значення революції: створення підвалини для розвитку фермерства; скасування податкових привілеїв дворянства, ліквідування регламентації виробництва та цехів; проголошення свободи торгівлі; запровадження політики протекціонізму; розв'язання аграрного питання, селяни отримали земельні наділи.

У січні 1800 р. у країні створюється Французький банк, розвивається кредитно-фінансова система. Торгівля стає однією з провідних галузей економіки, приносячи країні величезні прибутки. Тому політика торговельного балансу та розширення торгових зв'язків набуває великого значення. У 1815 – 1830 рр. швидкими темпами починається промисловий переворот. Відбувається заміна ручної праці на машинну; кількість парових двигунів, що застосовувалися в промисловості країни, збільшується більше ніж у десять разів. У 30 – 40 рр. здійснюється масове застосування машин у текстильній промисловості, у великих масштабах відбувається залізничне будівництво, яке дало поштовх для розвитку вугільної та металургійної промисловості. Революція знищила феодално-абсолютистський лад і відкрила простір для розвитку капіталізму.

Революція в Німеччині (1848 – 1849 рр.). Причинами революції в Німеччині були: політична роздробленість країни; поширення цехового ремесла; залежність селян від поміщиків; надмірне панування дворянства; нестабільність в економічному відношенні; фінансово-економічна криза та неврожай в 40-х р. XIX ст.

Революція почалася 03.03.1848 р. робітничою демонстрацією в Кельні. Невдовзі рух перекинувся у пруські землі. Було скликано Національні

збори, які 27.03.1849 р. прийняли Конституцію, що стверджувала недоторканність влади німецьких монархів, незмінність апарату управління землями. Носієм центральної влади мали стати імператор і двопалатний парламент – рейхстаг.

Революція в німецьких землях скінчилася поразкою: Німеччина не стала єдиною національною державою; перемога «пруського шляху» розвитку німецьких земель гальмувала економіку; буржуазія, будучи політично слабкою і неорганізованою силою, пішла на союз із юнкерством.

У 50 – 60-ті р. Німеччина переживала промислове піднесення, пов'язане з широким розвитком важкої промисловості. Проте феодальні пережитки не дали змоги досягти високого рівня промислового розвитку.

Революція в Італії (1848–1849 рр.). До середини XIX ст. Італія була роздробленою. Значна частина країни перебувала під австрійським протекторатом (Ломбардія, Венеційська область, Парма, Модена); у Римській області зберігалася світська влада Папи, що також стало однією з головних перешкод на шляху до національного об'єднання країни та буржуазних перетворень. Найвідсталішою територією було королівство обох Сицилій; там домінували феодальні відносини. Тож метою революції стало завоювання національної незалежності, політичне об'єднання країни, знищення абсолютизму та феодальних порядків. Особливістю революції було те, що в подіях брали участь представники інтелігенції та народних мас на всіх теренах. Головною рушійною силою, попри їх роз'єднаність, стали міські трудівники та селяни.

Етапи революції:

січень-липень 1848 р. – на чолі ліберальна буржуазія; війна проти Австрії;

листопад 1848 – серпень 1849 р. – на чолі представники революційної буржуазії.

Революція зазнала поразки через слабкість пролетаріату, роз'єднаність і неорганізованість робітників і селян; зраду з боку ліберальної буржуазії та поміщиків.

Революційні ідеї не набули втілення, не були усунені перешкоди на шляху утвердження в країні нових економічних відносин, прискореного економічного розвитку, досягнення національної незалежності.

Буржуазні революції в Австрії та Угорщині. Будучи «клаптиковою», Габсбурзька імперія у своєму економічному розвитку значно відставала від інших європейських країн. Державний абсолютизм стримував розвиток економіки.

Існування кріпосного права, свавілля землевласників; 240 видів податків і повинностей; нерівномірність економічного розвитку окремих частин держави (Чехія вже стала на шлях капіталістичного розвитку, а в Угорщині панувало кріпосне право та гноблення з боку землевласників); придушення свободи слова, будь-якої вільної думки – стали причинами народного збурення.

Досягнення революції в Австрії: скасування панщини; здобуття прав народного представництва; поступова ліквідація феодалльної залежності селян; зростання робітничого руху.

Історичні долі європейських країн XVI – XVII ст. склалися по-різному. Перехід до нового цивілізаційного етапу не привів до загальноєвропейської антифеодалльної революції. У кожній окремо взятій країні боротьба нового зі старим залежала від ступеня готовності до змін. На успіх чи поразку таких рухів впливали певні економічні, соціальні та політичні чинники.

У Німеччині перший бій з феодалізмом закінчився поразкою. Сміливість, рішучість буржуазії північних провінцій в нідерландській революції дали змогу домогтися перемоги у боротьбі з досить сильною феодалною Іспанією. Уже до середини XVII ст. Нідерланди вважалися загальноєвропейською «школою капіталізму».

В іншій історичній ситуації довелося діяти французькій буржуазії, яка стала на позицію підтримки сильної, єдиної, централізованої держави, прагнучи покровительства у сфері торгівлі, захисту від свавілля дворянства.

Якщо Франція є країною «класичного феодалізму», то Англія – «класичного капіталізму». Тут протягом XVII ст. склалися сприятливі умови для розвитку промисловості, сільського господарства та торгівлі. Країна показала класичний приклад переходу від аграрно-ремісничої цивілізації до індустріальної. Революції в таких європейських країнах, як Італія та Австро-Угорщина були неповними, незавершеними у зв'язку з неготовністю до змін і боротьби.

4.3.3. Модернізаційні процеси у Європі. Розвиток капіталізму

Промисловий переворот у Великій Британії. Батьківщиною першого промислового перевороту була Англія, де соціально-економічні передумови для здійснення якого визріли у середині XVIII ст. Буржуазно-демократична революція середини XVII ст. ліквідувала основні перепони

розвитку підприємництва, розчистила шляхи становлення індустріального суспільства. Цьому сприяв і аграрний переворот XVI – XVII ст., унаслідок якого прискореними темпами розвивалося високотоварне, базоване на фермерській основі, сільське господарство. Аграрні зрушення сприяли вивільненню великої кількості людей і створили резерв дешевої робочої сили, необхідної для розвитку фабрично-заводської промисловості.

До другої половини XVIII ст. в Англії завершилося формування нації – важливого політичного чинника, який мав великий вплив на становлення економічної основи цивілізації нового типу. У цей же час у країні відбулося становлення єдиного національного ринку, який стимулював розвиток господарства в цілому [55].

Зовнішньоекономічні передумови промислового перевороту в Англії полягали у безоглядному пограбуванні колоній. На кінець XVIII ст. Англія перетворилася у найбільшу морську та колоніальну державу світу. Величезні прибутки, які забезпечувалися пануванням у світовій торгівлі, використанням незліченних багатств Північної Америки, Індії та інших колоніальних володінь, вкладалися в англійську промисловість.

Надзвичайно сприятливими для промислового перевороту було географічне розташування Великобританії та природно-економічні умови країни – водні комунікації, зручні гавані, великі поклади залізної руди та вугілля, наявність сировини для текстильної промисловості.

Зовнішньоекономічні умови забезпечували постійний попит в Європі на англійські вироби, викликаний безперервними війнами, створили стабільний ринок збуту і теж сприяв здійсненню промислового перевороту.

Важливим чинником у цьому процесі був вихід на якісно новий технічний рівень англійської текстильної промисловості, що забезпечувався поступовим впровадженням у виробництво нових машин і механізмів. Процеси ткацтва деякий час відставали від механізованого прядіння, але ця невідповідність була ліквідована винаходом механічного ткацького верстата Е. Картрайта у 1785 р. Епохальне в історії промисловості значення мали винаходи шотландського механіка Дж. Уатта, який у 1769 р. створив першу парову машину.

Застосування машин прискорило розвиток металургії, вугільної промисловості. Виникло машинобудування, основу якого складало широке використання токарного верстата та свердлильної машини. Зростання

промислового виробництва зумовило появу нових досконаліших і швидкісніших транспортних засобів.

Промисловий переворот змінив економічну географію Англії. Виникли нові промислові райони, які спеціалізувалися на виробництві окремих видів товарів і продуктів. Значно зросли обсяги промислового виробництва.

Особливості промислового перевороту у Франції. Промисловий переворот у Франції мав свої особливості та специфіку. Незважаючи на проголошені свободи, у країні тривалий час панували економічний хаос і дезорганізація.

Перші машини тут з'явилися ще в кінці XVIII ст., але не мали широкого застосування. Промислове піднесення відбулося у 1805 – 1810 рр. у часи правління Директорії та Наполеона, які активно підтримували промисловість і торгівлю. У цей же час у Франції знайшли поширення англійські винаходи. Особливу роль у текстильній галузі промисловості відіграв верстат Жаккара, проте інженерно-технічна думка у Франції відставала від англійської.

Континентальна блокада Англії, яку проводив Наполеон у 1806 р., закрила французький і європейський ринки для англійських промислових товарів, створила великі економічні труднощі для Англії. Вона прискорила становлення і розвиток деяких галузей французької промисловості (суконної, хімічної, металообробної).

У цілому прагнення Наполеона створити умови для панування французької промисловості на континенті негативно позначилися на ході промислового розвитку. Франція на довгі роки була позбавлена англійських машин, металовиробів і вугілля, необхідних для механізації виробничих процесів. Сільське господарство Франції страждало через припинення експорту зерна, вин та інших продуктів. Континентальною блокадою були невдоволені союзники Наполеона.

На другому етапі промислового перевороту (1815 – 1848) хід економічного розвитку Франції прискорюється. Зростають темпи механізації виробництва. Розвивалася текстильна, металургійна, поліграфічна, керамічна та інші галузі промисловості. У 1820-х рр. зароджується французьке машинобудування. За обсягом виробництва промислової продукції в середині XIX ст. Франція посіла друге місце у світі після Великобританії. Однак її технічний рівень і конкурентоспроможність залишалися низькими.

Уже на етапі промислового перевороту у Франції сформувалися фінансова буржуазія, яка відігравала значну роль на державному рівні, проте мало опікувалася розвитком промисловості. Грошовий капітал зростав швидше, ніж промисловий.

Третій етап промислового перевороту відбувся після революції 1848 – 1849 рр. і тривав до кінця 60-х рр. У цей період фабрично-заводське виробництво охопило більшість галузей промисловості. За прикладом Англії було проголошено свободу торгівлі, ліквідовано обтяжливі мита. Успішно розвивалася кредитна справа, а біржа, банки й акціонерні товариства досягли небувалої сили та значення. Такі успіхи у розвитку економіки країни були досягнуті завдяки мудрій ліберальній політиці Наполеона III та його уряду.

Особливості промислового перевороту у Німеччині. Німеччина вийшла на шлях капіталістичного розвитку пізніше, ніж Англія та Франція. Промисловий переворот тут розгорнувся лише в другій половині XIX ст. Найважливішою причиною такого відставання була наявність феодальних середньовічних порядків у сільському господарстві, збереження цехів у промисловості та політична роздрібненість країни.

На відміну від Англії та Франції, становлення суспільства нового типу в Німеччині відбувалося не революційним, а еволюційним шляхом. Середньовічні порядки (панування феодального землеволодіння та повинності селян) ліквідовувалися поступово, шляхом реформ. Щоправда, монархія стала обмеженою і деякі політичні права отримала національна буржуазія.

Запізнення промислового перевороту було зумовлене ізолюваністю країни від світових торговельних шляхів, відсутністю власного флоту. Політичне роздрібнені німецькі держави будували власну економічну політику. Кожна з них мала грошову та метричну системи, митні кордони та норми господарського законодавства, які гальмували створення єдиного національного ринку. У Німеччині довгий час панувало середньовічне ремісничє виробництво, основною формою якого були цехи.

Промислова продукція не була конкурентоспроможною на зовнішньому ринку. Більше того, внутрішній ринок країни заповнили дешеві вироби французької та англійської фабрично-заводської промисловості. Німеччина в першій половині XIX ст. була аграрним додатком промислово розвинутих Англії та Франції.

Перші парові машини в німецькій промисловості знайшли застосування у 30-х рр. XIX ст. Промисловий переворот прискорюється у 50 – 60-х рр, коли німецька промисловість переходить від мануфактурної стадії до фабрично-заводської. Упродовж 60-х рр. різко збільшується загальна потужність парових двигунів, особливо високими темпами розвивається важка промисловість.

Особливістю запізненого промислового перевороту в Німеччині було те, що він базувався на основі вітчизняного машинобудування, на власних інженерно-технічних досягненнях. У Німеччині відразу будувалися величезні на той час машинобудівні підприємства, оснащені найновішим обладнанням; було здійснено ряд винаходів (барвники), внаслідок чого почала успішно розвиватися хімічна промисловість.

Господарському піднесенню та прискоренню промислового перевороту сприяв також митний союз німецьких держав (1867), який очолювали союзна митна рада та митний парламент. Ці інституції відіграли значну роль у пізнішому політичному об'єднанні держави.

Промисловий переворот у США. Створення незалежної держави дозволяло американцям відмежуватися від боротьби Англії та Франції за гегемонію у Європі. Більше того, період наполеонівських воєн став «золотим віком» американської торгівлі. Посередництво у торгівлі зброєю, боєприпасами та ресурсами приносило великі прибутки.

Почали розвиватися американські міста – важливі торговельні центри. Значущу роль у здійсненні промислового перевороту відіграє демографічний фактор.

Перші прядильні машини у США появилися в кінці 1880-х рр. Вони були завезені з Англії, незважаючи на заборону вивозу машин з боку англійського уряду. Перші парові машини з'явилися в останньому десятилітті XVIII ст. На початковому етапі промислового перевороту вони не набули поширеного використання.

Промисловий переворот у США відбувався за рахунок європейської робочої сили, інтелекту та капіталів. Прискореними темпами розвивалася текстильна фабрична промисловість, яка в середині XIX ст. за обсягом виробництва поступалася лише англійській. Проте найбільших успіхів США досягли у будівництві залізниць і використанні залізничного транспорту.

Спочатку машинобудування розвивалося повільними темпами. На початку XIX ст. американська промисловість працювала переважно на англійських машинах. Проте в середині XIX ст. у США вже існували власні

машинобудівні заводи. Особливо швидко розвивалося сільськогосподарське машинобудування. В цей же час активно впроваджуються в життя оригінальні досягнення американської інженерно-технічної думки.

Серед найвидатніших винаходів того часу були швейна машина Зінгера, ротаційна типографська машина, телеграф Морзе, револьверний, шліфувальний, фрезерний верстати та багато інших.

Незважаючи на високі темпи промислового розвитку у першій половині XIX ст., США залишалися аграрною країною, промисловий переворот завершився лише на Півночі. Розвиток промисловості гальмували Південні штати, в яких панувало рабовласницьке плантаційне господарство. Рабовласництво було основною перепорою на шляху розширення внутрішнього ринку – ринку товарів і робочої сили, освоєння земель Заходу, інтенсивного розвитку сільського господарства.

4.3.4. Ідея нації та її вплив на європейську цивілізацію

Концепція нації та національної держави тісно пов'язана з розвитком націоналізму в Європі VII – VIII ст., колоніалізмом і національно-визвольними рухами XIX – першої половини XX ст. У XX ст. національна держава стала домінантною формою для більшості країн світу, замінивши династичні та класові держави Середньовіччя.

У першій половині XIX ст. в європейських країнах почали виникати націоналістичні рухи. У 1831 р. Джузеппе Мадзині створив організацію «Молода Італія», яка оголосила своїм завданням підготовку революції для перетворення Італії на єдину національну державу. За італійським прикладом невдовзі виникла спілка «Молода Німеччина», згодом ще кілька подібних організацій [10].

Проте Джузеппе Мадзині не обмежувався власне «італійським проєктом». Він прагнув згуртувати визвольні рухи з різних країн Європи навколо спільної мети – перетворення континенту на спільноту національних держав, які мали змінити легітимні монархії, відновлені Віденським конгресом.

Початок утвердження націоналізму як універсального явища поклали англійська (VII ст.) і французька (VIII ст.) революції, які скасували королівську владу, проголосивши націю об'єднанням вільних громадян і джерелом державної суверенності. Дух націоналізму в Європі поширився завдяки війнам Наполеона I Бонапарта, який, з одного боку, підтримував

національні рухи Італії і Польщі, а з іншого – викликав вибух патріотичних почуттів серед поневолених народів – німців, іспанців, італійців, росіян.

У 1810 р. у Берліні була організована перша гімнастична організація, яка ставила собі за мету військове виховання молоді у дусі національних ідеалів. Діяльність молодіжних організацій прагнула національного об'єднання і здобуття національної незалежності. Теоретичне обґрунтування націоналізм знайшов в ідеях романтизму, який стверджував особливу мистецьку вартість народних традицій, народної мови. Йоганн-Готфрід Гердер особливу увагу приділяв слов'янським народам, які зберегли свої традиції у незіпсованому, первісному вигляді, і тому передбачав велике майбутнє для слов'янських народів. Георг Вільгельм Фрідріх Гегель обґрунтував ідею національної держави не лише як об'єднання всіх громадян заради ідеалів свободи, безпеки та щастя, але як органічної сутності, як втілення божественної ідеї на землі й уособлення найвищої стадії у суспільному розвитку.

Віденський конгрес 1815 р. лише частково визнав ідею національної держави у післявоєнному врегулюванні кордонів Європи, дозволивши утворення конфедерації малих німецьких держав і погодившись на виділення польської території Російської імперії в окреме автономне Варшавське королівство.

На початку XIX ст. націоналізм перестав бути західноєвропейським явищем, поширившись на нові історичні регіони. У Південній Америці розгорнулися національно-визвольні рухи проти іспанської влади.

Наполеонівські війни та польське визвольне повстання 1830–1831 рр. прискорили кристалізацію національних рухів у Російській імперії. Формування російської національної свідомості отримало сильний поштовх у результаті Уварівських реформ, які проголосили «народність» (національність) разом з «самодержавством» і «православ'ям» основоположними принципами Російської імперії.

Революція 1848 р. послугувала сильним поштовхом для розвитку національних рухів і формування їхніх політичних програм. Разом з тим, вона вперше засвідчила, що національні рухи поневолених народів можуть перебувати у конфлікті між собою. Іншим новим явищем у розвитку націоналізму після революції 1848 р. було поєднання національних вимог з вимогами проведення реформ і модернізації економіки.

Лібералізація політичного режиму у Російській імперії у 1860 – 70-х рр. спричинилася до активізації національних рухів неросійських народів – фінів, литовців, українців та ін.

Іншим чинником посилення національних рухів у Європі, особливо у її Південній і Східній частинах, стала боротьба навколо спадщини Османської імперії, яка в другий половині XIX ст. переживала занепад.

Особливістю національних рухів наприкінці XIX – початку XX ст. було те, що вони набрали масового та чітко політичного характеру. У Західній Європі активізувалось фламандське відродження у Бельгії, каталонське і баскське – в Іспанії [31].

Утвердження тоталітарних режимів у Радянському Союзі, Німеччині, Японії та інших країнах світу у 1930 – 1940 рр. привело до посилення нового типу національних рухів – панславістського, пангерманського та паназіатського. Панславізм первісно виник серед слов'ян Австрійської імперії, що прагнули її перетворення на федерацію рівноправних народів, серед яких слов'янські становили б більшість. Пангерманський рух прагнув до об'єднання Німеччини, Австрії, Швейцарії, Данії і скандинавських країн в єдиний союз «нордичної раси». Разом з пангерманським рухом поразки у Другій світовій війні зазнав і паназіатський рух, головною метою якого було утвердження влади Японії над Китаєм, Індією та іншими азійськими територіями від Східного узбережжя Африки аж до Західного узбережжя Тихого океану.

4.3.5. Військові конфлікти. Перша світова війна та її наслідки

Перша світова війна визначила кінець старого світового порядку, котрий склався після Наполеонівських війн. Більшість істориків вважає, що поворотним моментом у формуванні історичної тенденції до тіснішої співпраці народів Європи стали саме події Першої світової війни. Ефективно протистояти «силам війни», на їх думку, могли лише сили, які б орієнтувалися на об'єднання європейських держав.

Ще однією проблемою Європи цього хронологічного періоду було загострення відносин між Францією та Німеччиною, коріння яких сягає франко-пруської війни 1871 р.

Крім політичних і територіальних змін після війни з'являються нові ідеологічні течії, які різко розділили європейців: фашизм, націоналізм і більшовизм.

Усі наведені факти стали причинами появи проєктів з об'єднання європейських країн в єдину Пан-Європу. У 20 – 30-ті рр. ХХ ст. з'явилися два основні проєкти, які викликали широку дискусію в суспільстві. Їх особливістю було те, що вони не тільки відображалися в наукових і публіцистичних працях, а практично розглядалися політичною та науковою елітою європейських країн.

Одним з перших, хто почав пропагувати ідею об'єднання європейських держав, був австрійський політик Рихард Куденхове-Калергі (1894 – 1972). У праці «Пан-Європа» він, зокрема, писав, що умовою виживання Європейського континенту в міжнародній системі, де домінують США, Британська імперія, Росія (СРСР) і Китай, є реалізація проєкту створення Європейського Союзу. 1923 р. прибічники проєкту, зібравшись у Відні з ініціативи Р. Куденхове-Калергі, започаткували пан'європейський рух. Проте в 1920 – 30-х рр. цей рух не зміг сформувати потужної загальноєвропейської тенденції, здатної протистояти іншій тенденції – поширенню практики подолання наслідків тогочасної економічної депресії авторитарними засобами [35].

Р. Куденхове-Калергі намагався довести, що панування світових держав призводить до того, що в сучасному світі будь-яка національна держава втрачає можливість проводити самостійну політику та відстоювати свої інтереси. Ідеолог пан'європеїзму гостро критикував Версальський договір, який, на його думку, заклав основи не міцного миру, а ще більш гострого протистояння на континенті. Крім того, Р. Куденхове-Калергі зазначав: «очевидно, що запропонований новий порядок відповідає тільки інтересам США, які під лозунгами «роззброєння», свободи торгівлі та морів намагаються послабити воєнну міць своїх конкурентів і закріпити своє провідне положення в світі, а також відкрити світові ринки для своєї вже найсильнішої на поточний момент у світі економіки» (цит. за [35]).

Унаслідок Першої світової війни на Європейському континенті відбуваються величезні зміни: по-перше, зникають Австро-Угорська, Німецька, Російська та Турецька імперії, натомість постають нові держави: Польща, Фінляндія, Литва, Латвія, Естонія, Чехословаччина, Угорщина, Австрія, Королівство сербів, хорватів і словенців; по-друге, загострюються суспільні, міждержавні й етнічні суперечності в Європі.

Наслідки Першої світової війни для Сполучених Штатів Америки мали позитивне значення. США були єдиною країною, яка нічого не втратила, а навпаки, виграла від участі в цій війні. До того ж багато країн,

у тому числі й європейських, відтепер поставали перед США боржниками на декілька десятиліть. Крім цього, наміри Сполучених Штатів були спрямовані на глобальну світову гегемонію. Саме тому Р. Куденхове-Калергі наголошував, що Європа повинна об'єднатися, у тому числі перед загрозою з боку США.

Велику Британію та Радянський Союз Р. Куденхове-Калергі вважав сусідами Пан-Європи, які є життєздатними і без неї. Хоча залучення Британії до Пан-Європи з багатьох підстав вважалося бажаним. Цікавим є те, що ідеолог європейської єдності вважав британців чистокровними європейцями та надійними джентльменами. Він говорив, що перешкода не в самій Європі, а в Британській імперії, адже Велика Британія – це не країна, а континент, і їй незручно одночасно перебувати в двох федераціях – пан'європейській та панбританській. Р. Куденхове-Калергі розумів, що Велика Британія зможе стати частиною майбутнього союзу європейських країн лише за умови, що Європа стане її домініоном, а отже, підкориться пан-британському союзу держав [99].

Характерною рисою європейської ідеології був страх перед російським натиском. Не випадково Р. Куденхове-Калергі наголошував, що Європа повинна об'єднатися, оскільки розколота Європа буде постійно спонукатиме Радянський Союз до нападу. У Пан-Європі Росія змальовувалася як країна, яка з часів Петра I однією з цілей своєї зовнішньої політики ставила підкорення Європи. Країни – сусіди Росії, що виникли на уламках Австро-Угорської імперії, мали виконувати роль своєрідної буферної зони між нею та Європою. Після війни ці країни були ослабкі для військового протистояння Росії, тому Європа мала об'єднати свої зусилля у цьому плані. Головною метою європейської політики мало стати знищення загрози російської інтервенції. Друга проблема, пов'язана з Росією, – поширення комунізму. Перемога соціалістичних революцій в Європі, які були можливі внаслідок післявоєнного економічного занепаду, означала б їх приєднання до Росії.

Проте вилучення СРСР і Британії з майбутнього союзу європейських країн зовсім не означало, що проєкт австрійця був скерований проти них, адже Р. Куденхове-Калергі неодноразово наголошував на економічній співпраці.

У 1929 р. з'явився не менш популярний проєкт об'єднання європейських країн, ідеологом якого став Аристид Бріан (1862 – 1932), у майбутньому почесний президент пан'європейського союзу, тодішній міністр

закордонних справ Франції. А. Бріан був особисто знайомий з Р. Куденхове-Калергі. Їхня перша зустріч відбулася в 1926 р., і з того часу обидва ідеологи пан'європеїзму активно співпрацювали. Будучи ідейним прихильником планів австрійського графа, А. Бріан мав власні погляди на майбутнє Європейського Союзу. Його офіційна ідеологія була викладена в «Меморандумі про об'єднання Європи». Так само як і Р. Куденхове-Калергі, А. Бріан велику увагу приділяв протистоянню між Францією та Німеччиною. На його думку, запорукою процвітання Європи був мир між обома країнами, а найважливішим – налагодження економічних і торговельних зв'язків між ними [34, с. 30–31].

4.4. Військово-політична криза 20 – 40-х рр. XX ст.

Соціалістичні революції. Велика російська революція, що почалася в лютому 1917 р., відбувалася під загальнодемократичними гаслами. Однак вже з весни переважний вплив на активні маси мали прихильники соціалізму – соціал-революціонери (есери) та соціал-демократи (меншовики). Вони домінували в радах, за якими йшли десятки мільйонів людей. Помірковані соціалісти входили до уряду. Отже, ще до проголошення курсу на соціалізм урядом більшовиків у жовтні (листопаді) 1917 р., у революційному процесі домінували прихильники соціалізму. Результатами перевороту були проголошені соціалістична революція, ліквідація капіталізму та перехід до побудови соціалізму.

В умовах війни та гострої соціально-економічної кризи постало питання про державне регулювання економіки, яке вважалося політичною рисою соціалістів.

Жовтнева революція 1917 р. у Росії, революційний підйом в європейських країнах, Листопадова революція 1918 р. у Німеччині, проголошення Угорської радянської республіки 1919 р. і Баварської радянської республіки 1919 р. вселили в більшовиків і лівих соціал-демократів європейських країн тверду впевненість у швидкій перемозі світової революції [70].

Активізація лівих сил у Німеччині влітку 1923 р. відродила надію на близьку перемогу світової пролетарської революції, керівництво Комуністичної партії Німеччини взяло курс на пряму підготовку збройного повстання з метою завоювання політичної влади.

Світова пролетарська революція була заснована в ідеях Карла Маркса (1818 – 1883) і Фридриха Енгельса (1820 – 1895) про те, що комуністична революція – єдиний інтернаціональний процес завоювання пролетаріатом державної влади та радикального перетворення суспільних відносин. Ця теза марксизму проголошувала неминучість розвитку суперечностей капіталістичної системи.

Ідея світової пролетарської революції розвивалася Марксом і Енгельсом у двох основних аспектах:

революція, розпочавшись в одній країні, неминуче повинна стимулювати аналогічні процеси в інших країнах. Водночас визнавалося, що темп їх розвитку буде неоднаковим;

успішне завершення світової революції (встановлення політичного панування пролетаріату та здійснення соціалістичного перевороту в економічних відносинах) буде залежати від перемоги пролетаріату принаймні в кількох найбільш розвинених країнах. Перемога соціалізму в Європі та Північній Америці мала, на думку основоположників марксизму, сприяти руху «напівцивілізованих країн» у бік «соціалістичної організації» [70].

Геополітичні зміни середини – другої половини ХХ ст. (поява соціалістичних країн в Європі після Другої світової війни, перемога комуністів у Китаї, Кубинська революція та ін.) довели, що соціалізм у СРСР переміг «остаточно». Ідея світової пролетарської революції була замінена концепцією «світового революційного процесу», що охоплює соціалістичні, національно-визвольні, народні демократичні революції, масові селянські та загальнодемократичні рухи.

Установлення тоталітарних режимів у країнах Європи (СРСР, Італія, Німеччина, Іспанія тощо). Період 1914 – 1939 рр. є одним з найскладніших у всесвітній історії. Це час і нечуваного технічного прогресу в розвинутих країнах світу, і морального занепаду людства, коли європейські країни були втягнуті у Першу світову війну, найбільшу в ХХ ст. економічну кризу 1929 – 1933 рр., а в ряді країн Європи встановилися антигуманні тоталітарні режими.

Друга світова війна (1939 – 1945) набула глобального характеру, коли в 1941 р. у війну вступили СРСР, США і Японія. Розпочалася війна двох світових військово-політичних коаліцій: воєнно-політичного об'єднання антигітлерівських держав – коаліції і держав «осі» (Німеччина, Італія, Японія та їх сателіти). Саме тоді остаточно сформувалися два антагоністичні військові блоки. Прагматична мета перемоги над спільним

ворогом привела до відходу на другий план ідеологічних суперечностей між союзниками. Відразу після нападу Німеччини на СРСР починають будуватися механізми військово-економічної, а трохи пізніше і військово-стратегічної взаємодії. Вершиною цього процесу стали Тегеранська (28.11 – 01.12.1943 р.), Ялтинська (04 – 11.02.1945 р.) і Потсдамська (17.07 – 02.09.1945 р.) конференції, які проходили на вищому рівні. Учасники обговорювали конкретні поточні питання військово-політичного характеру, поставивши за мету побудову стабільного та безпечного післявоєнного світового порядку. Європейська інтеграція розпочалася після Другої світової війни. Архітектори нового європейського проєкту ставили перед собою головне завдання – запобігти глобальним трагедіям [27].

До підсумків Другої світової війни потрібно віднести: створення світової системи соціалізму під егідою СРСР і початок глобального ідеологічного змагання, яке проходило з перемінним успіхом; бурхливий розвиток технологій в ході Другої світової війни, що вивело гонку озброєнь на новий рівень та ін. Для країн Західної Європи платою за перемогу став розпад їх колоніальних систем і загальне зниження рівня впливу в світовій політиці.

Одним з найважливіших інституційних підсумків війни стало заснування нової міжнародної універсальної організації – ООН, ідея якої народилася ще в ході конфлікту – в 1944 р. Держави-переможниці виходили з однієї мети: уникнути помилок Ліги Націй і створити авторитетну й ефективну глобальну організацію, здатну шляхом переговорних механізмів і колективних рішень забезпечити стабільність світової політики та недопущення нових воєн. Кожна з держав-переможниць висунула свій проєкт такої структури.

Найважливішим наслідком Другої світової війни став початок процесу європейської інтеграції, обумовленого потребами виживання держав, розорених і деморалізованих в ході війни. Європейська інтеграція функціонально повинна стати інституційним механізмом запобігання військовим конфліктам на континенті, які в нових умовах «ядерного світу» втрачали будь-який сенс. Вона сприяла також подоланню старих історичних комплексів і побоювань країн і народів щодо один до одного.

«Холодна війна» – термін, яким прийнято позначати період у світовій історії з 1946 до 1989 рр., що характеризується протистоянням

двох політичних і економічних наддержав – СРСР і США, які є гарантами нової системи міжнародних відносин, створеної після Другої світової війни.

Часи «холодної війни» були періодом геополітичної напруженості у відносинах між Радянським Союзом і Сполученими Штатами та їх союзниками в країнах Східного та Західного блоків. Початком вважається проголошення доктрини Трумена 1947 р., закінченням – розпад Радянського Союзу в 1991 р. Епітет «холодний» був наданий, оскільки не проводилось воєнних дій безпосередньо між двома наддержавами, але кожна підтримувала великі регіональні конфлікти, відомі як проксі-війни. Протистояння ґрунтувалося на ідеологічній та геополітичній боротьбі за глобальний вплив двох держав після їх тимчасового союзу та перемоги над нацистською Німеччиною в 1945 р. Доктрина взаємно гарантованого знищення перешкоджала випереджувальному нападу будь-якої зі сторін. Крім розвитку ядерного арсеналу та розгортання звичайних збройних сил, боротьба за домінування виражалася через непрямі засоби – такі, як психологічна війна, пропагандистські кампанії, шпигунство, далекосяжні ембарго, суперництво на спортивних заходах, технологічні змагання [19].

Європейські країни соціалістичного табору. Два сценарії європейської інтеграції, що розвивалися в роки «холодної війни», мали діаметрально протилежний характер. У країнах Західної Європи економічний аспект інтеграції майже відразу взяв гору над політичною та військовою сферою (хоча останні не були виключені). Сам процес інтеграції можна простежити через переговори: його архітектура вибудовувалася повільно і з великою кількістю політичних криз. У країнах Східної Європи інтеграція повинна була створити монолітний блок на випадок військового конфлікту: економіка завжди залишалася на другому плані. Захід мав на меті гармонізувати різноманіття країн, що брали участь в інтеграції, а Схід прагнув до уніфікації, заснованої на радянському прикладі. У червні 1993 р. на саміті в Копенгагені країни Європейського Союзу офіційно оголосили критерії вступу в ЄС, закладені в Декларації Європейської Ради. Щодо вступу до країн-пошукачів висувались критерії політичного, економічного та законодавчого характеру.

Східна Європа була об'єднана в рамках соціалістичного табору, основними структурами якого були Організації Варшавського договору (ОВД) і Ради Економічної Взаємодопомоги (РЕВ), а також ідеологічна однорідність режимів у регіоні. СРСР вибудовував свій інтеграційний

проект в Європі на основі приведення різнорідних країн до однаковості, перешкоджаючи будь-яким серйозним крокам своїх союзників у зовнішній політиці, особливо у військовій та економічній. Ця інтеграція базувалася насамперед на зовнішньому тиску, а не на внутрішніх зв'язках між її учасниками. Структура мала явно виражений ієрархічний характер: незважаючи на формальну рівність, вирішальний голос у справах Східної Європи завжди залишався за СРСР.

Друга світова, а згодом «холодна війна» призвели до формування на континенті ворожих блоків, кожен з яких мав кріпити внутрішні зв'язки в умовах протистояння наддержав. Іншими словами, для Заходу та Сходу виклик був подібним – інтеграція як відповідь на можливість виникнення нової війни. Але підходи до інтеграції в кожному з блоків сильно відрізнялися.

Контрольні запитання

1. Назвіть основні риси цивілізації античної Греції та Риму.
2. Що таке Священна Римська імперія германської нації?
3. У чому полягає сутність зародження християнства як світової релігії?
4. У чому полягає сутність інтеграційних і дезінтеграційних процесів у Європі за часів Середньовіччя?
5. Охарактеризуйте особливості імперії Карла Великого.
6. Надайте стислу характеристику імперських конструкцій Нового часу (Імперія Наполеона Бонапарта, Австрійська, Британська, Російська імперії).
7. Розкрийте основні ідеї модернізаційних процесів у Європі.
8. Назвіть основні принципи буржуазних революцій в Європі.
9. Назвіть основні наслідки Першої світової війни.
10. Назвіть основні наслідки Другої світової війни.
11. Назвіть основні принципи «холодної війни».

Література: [5; 6; 10; 13; 21; 25; 26; 29; 30; 33; 34; 37; 48; 63; 68; 100].

Розділ 5. Утворення Європейського Союзу

Мета – формування системи знань щодо визначення сутності та особливостей інтеграційних процесів в Європі у XX ст.; ретроспективний огляд історії становлення Європейського Союзу.

Основні питання

5.1. Передумови інтеграційних процесів у Європі після Другої світової війни.

5.2. Інтеграційні процеси в Європі 1951 – 1957 рр. Утворення Європейського Співтовариства.

5.3. Євроінтеграція у 70 – 80-ті рр. XX ст.

5.4. Трансформація європейських спільнот у Європейський Союз. Сучасна історія Європейського Союзу.

Ключові слова: Європейський Союз, інтеграційний процес, євроінтеграція, європейські спільноти.

5.1. Передумови інтеграційних процесів у Європі після Другої світової війни

Інтеграція як спосіб подолання конфліктів у Європі. Науковці та представники європейської політичної еліти дійшли висновку, що причиною розпалювання новітніх «європейських громадянських війн» після 1918 р. є певні структури національних держав, які провокують міжнаціональні конфлікти – насамперед пов'язані з ідеологією радикального націоналізму. Ефективно уникати військових конфліктів могли лише сили, які орієнтувалися на об'єднання європейських держав. Після Другої світової війни певні представники еліт європейських країн і широкі кола громадськості почали активно підтримувати ідею побудови відносин між європейськими країнами на якісно новому рівні. Крім того, до пошуку ефективних форм співпраці західноєвропейські держави спонукала економічна та політична необхідність конкурувати з СРСР і США.

Промова Вінстона Черчилля в Цюриху (1946). Відома промова у 1946 р. Вінстона Черчилля (1874–1965) у Фултоні вважається точкою початку «холодної війни». В. Черчилль пропонував об'єднати західно-європейські народи в Сполучені Штати Європи. Закликаючи «західні демократії єднатися перед загрозою з боку СРСР і світового комунізму, створити братерську асоціацію народів, які спілкуються англійською», британський прем'єр попереджав про небезпеку від радянського тоталітарного режиму, вживши словосполучення «залізна завіса» щодо відносин між Східною та Західною Європою [89].

Того ж року в Цюрихському університеті пролунала промова, присвячена необхідності створення Сполучених Штатів Європи, текст якої був підготовлений спільно з Р. Куденхове-Калергі. В. Черчилль запропонував створити Європейський Союз на чолі з Францією та Німеччиною. Політик підтримав ідею створення Ради Європи та залучення «окремих німецьких держав» до співдружності західноєвропейських народів, незабаром він виступив також за переозброєння Західної Німеччини та її нерозривний зв'язок із Заходом.

Європейський рух і створення Ради Європи. Після Другої світової війни Р. Куденхове-Калергі, прагнучи залучити до процесу об'єднання Європи В. Черчилля і Ш. де Голля, виступає за звільнення народів Центральної та Східної Європи від радянської окупації і більш тісне економічне та політичне об'єднання вільних європейських держав. Водночас він гостро критикує вузькоекономічну, технократичну спрямованість європейської післявоєнної інтеграції. Європейські соціалісти звинувачують пан'європейський рух у правому консерватизмі, християнській спрямованості та монархізмі. Особливу неприязнь викликає у них різке неприйняття пан'європейцями соціалізму та комунізму.

Офіційною датою створення Європейського Руху (ЄР) є 25.10.1948 р. Д. Сандиза було обрано Президентом, а Л. Блум, В. Черчилль, А. де Гаспері і П.-Г. Спаак – Почесними президентами. Першим найвагомішим досягненням ЄР було створення Ради Європи у травні 1949 р., а також створення Університету Європи (College d'Europe) в Брюгге та Європейського Культурного Центру в Женеві [30, с. 37].

Найважливішим завданням ЄР протягом існування було розроблення планів і проєктів для урядів і створення мобілізаційної мережі у європейських країнах.

05.05.1949 р. у Лондоні десять європейських держав (Бельгія, Велика Британія, Данія, Ірландія, Італія, Люксембург, Нідерланди, Норвегія, Франція та Швеція) підписали Статут Європи. Основною статутною умовою для вступу країн до Ради Європи (РЄ) є: визнання державою-кандидатом принципу верховенства права; забезпечення прав та основних свобод людини всім особам, які перебувають під її юрисдикцією; ефективна співпраця з іншими державами з метою досягнення цілей РЄ. Досягнення єдності між членами для захисту та впровадження ідеалів і принципів як спільної спадщини, сприяння економічному та соціальному прогресу потребували потужних зусиль [31].

Перше засідання Консультативної асамблеї Ради Європи відкрилося 10.09.1949 р. у Страсбурзі. Обговорювались питання відбудови повоєнної Європи, було започатковано концепцію транснаціонального суду для захисту основних прав людини кожного європейського громадянина, відбулись перші кроки до об'єднання в Європейський Союз.

Основні принципи діяльності РЄ полягали в: захисті демократії і верховенства права; захисті прав людини (соціальні права, лінгвістичні права меншин); поширенні ідей європейської культурної ідентичності та різноманітності; розв'язанні проблем, з якими стикається європейське суспільство (дискримінація, ксенофобія, екологічні загрози, СНІД, наркотики й організована злочинність); сприяння стабільності демократії шляхом реформ.

План Маршалла (1948) Посиленню консолідації та інтеграції сприяв також досвід міждержавного співробітництва в процесі реалізації плану Джорджа Маршалла (1880 – 1959) з відродження зруйнованих у ході Другої світової війни національних економік західноєвропейських держав. План Маршалла – це програма економічної допомоги Європі після Другої світової війни [38, с. 74].

План реконструкції європейських країн, з яким Дж. Маршалл 05.06.1947 р. виступив у Гарвардському університеті, знайшов підтримку, і вже 12.07.1947 р. у Парижі зібралися представники шістнадцяти країн Західної Європи. На цю нараду запрошувались і держави Східної Європи, однак Радянський Союз блокував намір Польщі та Чехословаччини приєднатись до Плану, вбачаючи в ньому загрозу американської експансії. Через можливий тиск з боку СРСР від Плану Маршалла також відмовилась і Фінляндія.

План був прийнятий Конгресом США 03.04.1948 р. Програма допомоги реалізовувалася протягом чотирьох років: квітень 1948 р. – червень 1952 р.

Відповідно до Плану європейські країни мали: вжити заходів для полегшення взаємного обміну товарами та послугами, прискорити розвиток внутрішньоевропейської торгівлі; через міждержавну кооперацію забезпечити активізацію найефективніших виробничих потужностей для досягнення найшвидшого зростання випуску продукції; розпочати фінансові й інші заходи щодо зміцнення своїх валют, відновлення до них довіри; надати європейській кооперації організаційне забезпечення (створення Організації європейського економічного співробітництва).

План Маршалла виявився одною з найуспішніших економічних програм в історії – за короткий час була відновлена економіка та суттєво підвищена конкурентоспроможність європейського експорту, європейські країни змогли розрахуватись за зовнішніми боргами, було ослаблено вплив СРСР і комуністичного руху. Це був перший імпульс до європейської інтеграції, що слугував важливим щаблем атлантичної інтеграції, у якій США міцно посіли провідну роль [55].

Початок європейської економічної інтеграції. *Організація економічного співробітництва* та розвитку (ОЕСР) була створена у 1961 р. на базі Європейської організації економічного співробітництва, заснованої для управління допомогою з боку США та Канади у рамках Плану Маршала з реконструкції Європи після Другої світової війни. Ядром цієї організації були країни Європи та Північної Америки. Від початку існування цієї організації її діяльність спрямовується на зміцнення і підвищення ефективності економік держав-членів, покращення соціально-економічних умов і ситуації із зайнятістю, забезпечення економічного зростання як індустріально розвинутих країн, так і тих, що розвиваються.

Головні напрями діяльності ОЕСР [63]: надання допомоги країнам-членам для підвищення рівня їх економічного та соціального розвитку; сприяння економічному зростанню країн, що розвиваються, шляхом надання технічної допомоги; налагодження відносин з органами державної влади всіх рівнів країн-членів; підтримка зв'язків з іншими міжнародними організаціями для забезпечення ефективної співпраці та співробітництва з регіональними економічними організаціями; усунення перешкод в обміні товарами (послугами, роботами); надання допомоги в професійній підготовці кадрів у сфері науки та техніки.

Європейський платіжний союз – кредитна організація, створена в 1950 р. державами-засновницями Європейського Економічного Співтовариства з метою ліквідації валютних обмежень у багатосторонній торгівлі держав-учасниць. Штаб-квартира містилась у Парижі. ЄПС був покликаний створити передумови для вільної конвертації всіх валют. У 1958 р. чотирнадцять західноєвропейських держав оголосили свої валюти вільноконвертованими, мету було досягнуто. Союз було замінено Європейською валютною угодою [29].

Західноєвропейський Союз (ЗЕС) – регіональна військово-політична організація європейських країн, створена для забезпечення колективної самооборони її членів. Основою для заснування став Брюссельський договір 1948 р. про співпрацю в економічній, соціальній і культурній галузях і колективну самооборону, який підписали Бельгія, Велика Британія, Люксембург, Нідерланди та Франція. ЗЕС утворений з метою: надання відповідно до Статуту Організації Об'єднаних Націй військової та іншої допомоги в підтриманні міжнародного миру та безпеки, протидії будь-якій агресивній політиці; сприяння єдності Європи; тісного співробітництва з НАТО (від 1992 р. – також і з Європейським Союзом – ЄС); зміцнення і забезпечення демократії, особистої та політичної свободи, конституційних традицій, поважання закону; зміцнення економічних, соціальних і культурних зв'язків між державами-членами.

Меморандум Ж. Монне та Декларація Р. Шумана. 09.09.1950 р. Ж. Монне, генеральний комісар Франції з питань планування, направив міністру закордонних справ Р. Шуману меморандум, який був узятий за основу Декларації Шумана. Р. Шуман, розвиваючи ідеї Ж. Монне, запропонував започаткувати процес європейського єднання.

Основу плану Монне – Шумана складає «комунітарний метод», розроблений Ж. Монне. Він включає в себе такі положення [17]:

для збереження та зміцнення миру необхідна об'єднана федеративна Європа;

необхідно послідовно створювати міждержавні широкі зони спільних інтересів, керовані за допомогою демократичних інститутів;

європейське будівництво повинно починатися з економіки. Економічна інтеграція найбільше відповідає насущним, практичним потребам держав, сприяє зростанню добробуту населення; має більше шансів на реалізацію, оскільки не зачіпає, принаймні спочатку, такі дражливі

сфери національного суверенітету, як захист національної безпеки, оборона, зовнішня політика;

економічна інтеграція, як основа для європейського будівництва, повинна пройти певні етапи розвитку форм: зона вільної торгівлі; митний союз; спільний ринок; єдиний внутрішній ринок; економічний та валютний союз; політичний союз;

ключовою у концепції європейського будівництва можна вважати проблему суверенітету держав-учасників, а саме – питання передання ними частини своїх суверенних повноважень наднаціональним владним структурам. У рамках об'єднаної Європи має функціонувати структура наддержавних, наднаціональних органів влади, які піклуватимуться про «спільне благо» всього об'єднання, а не окремих держав. Це дозволить об'єднанню діяти більш ефективно у порівнянні з іншими міжнародними організаціями.

Отже, запропонований Ж. Монне метод передбачав об'єднання народів Європи в рамках єдиної організації. Причому самі держави не зникають, але передають в інтересах досягнення спільних цілей певну (з часом збільшувану) частину своїх суверенних прав наддержавним інститутам, які наділені всіма функціями публічної влади: законодавчими, виконавчими, та судовими. Важливою умовою успішного просування у напрямі єдиної Європи є створення політико-правової бази інтеграції – системи європейського права та механізму спільних інститутів з правом ухвалення рішень, обов'язкових до виконання всіма державами, без необхідності проходження додаткових імплементаційних процедур.

Роль Франції у європейському будівництві. Європейський Союз утворився в результаті послідовного розвитку процесу інтеграції країн Західної Європи, яка пройшла у своєму розвитку кілька етапів. 09.09.1950 р. вважається початком процесу європейської інтеграції. Саме тоді міністр закордонних справ Франції Робер Шуман (1886 – 1963) запропонував створити спільний ринок вугільної і сталеливарної продукції Франції, ФРН та інших західноєвропейських країн (пропозиція увійшла в історію під назвою «Декларація Шумана»). Однією з головних цілей плану стало примирення Франції та Німеччини та недопущення між ними війни у майбутньому. Найважливішим засобом досягнення цієї мети мав стати механізм управління та наднаціонального контролю над виробництвом і торгівлею стратегічною для військових потреб продукцією – вугіллям

і сталю. Контроль мав здійснюватись «вищим органом» (аналог Європейської комісії) [17].

Декларація Р. Шумана мала на меті створення нової форми організації держав у Європі у вигляді «наднаціональної спільноти». У 1951 р. ФРН, Бельгія, Нідерланди, Люксембург, Франція, Італія створили «Європейське об'єднання вугілля та сталі», метою якого стало злиття європейських ресурсів з виробництва сталі та вугілля, яке, на думку його творців, повинно було запобігти черговій війні в Європі. Велика Британія відмовилася брати участь в цій організації з міркувань збереження свого суверенітету.

5.2. Інтеграційні процеси в Європі 1951 – 1957 рр. Утворення Європейського Співтовариства

Потреба у зближенні європейських держав була викликана економічними та політичними проблемами. На часі стояли завдання відновлення економіки та недопущення в майбутньому військового протистояння на європейському континенті.

Паризька угода (1951) і створення Європейського об'єднання вугілля та сталі (ЄОВС) країнами «шістки» (Франція, Італія, ФРН, Бельгія, Нідерланди, Люксембург). 18.04.1951 р. було підписано Паризький договір про створення Європейського співтовариства вугілля і сталі (ЄОВС), який набрав чинності в липні 1952 р. Шість держав – Бельгія, Італія, Люксембург, Нідерланди, Німеччина та Франція («шістка») – підписали Паризький договір про створення Європейської спільноти вугілля і сталі (ЄСВС). Договір був підписаний терміном п'ятдесят років [15, с. 82–92].

Таким чином, з'являється ідея франко-німецького об'єднання вугілля і сталі. Цей вибір був не тільки економічним, але і політичним, оскільки ці сировинні ресурси становлять основу промисловості та енергетики двох країн. Основна політична мета полягала в зміцненні франко-німецької солідарності та відкритті шляху до європейської інтеграції.

Метою Договору було: досягнення економічного зростання; підвищення рівня зайнятості та якості життя; забезпечення упорядкованого

постачання сировинного спільного ринку; коригування найнижчих цін і поліпшення умов праці; зростання міжнародної торгівлі та модернізація виробництва.

Досягнення поставлених цілей доцільне через створення спільного ринку вугілля і сталі та рівний доступ до джерел виробництва. Щодо спільного ринку договір передбачав вільне переміщення продукції без сплати митних зборів і податків, забороняючи дискримінаційні заходи або практики.

Згідно з Паризьким договором було засновано [68]: Вище правління (незалежний колегіальний виконавчий орган, який, діючи в загальних інтересах Спільноти, досягав цілей, викладених у Договорі); консультативний комітет; асамблею; раду Міністрів (схвалення Ради Міністрів було необхідно для прийняття важливих рішень Вищим правлінням); суд (складався з семи суддів, призначених на 6 років за взаємною згодою урядами держав-членів і забезпечував правильне тлумачення та застосування Договору).

Римські угоди 1957 р. Створення Європейського економічного співтовариства (ЄЕС) та Євроатому. У рамках діяльності Римського клубу підписано Договір про створення Європейського економічного співтовариства (ЄЕС) (25.03.1957), Договір про створення Європейського співтовариства з питань атомної енергії – Євроатом (01.01.1958). Ці так звані Римські угоди підписали держави-засновниці – Бельгія, Італія, Люксембург, Нідерланди, Німеччина та Франція [68, с. 82–92]. Договір про створення ЄЕС підтвердив у своїй преамбулі, що держави-підписанти «визначені, щоб закласти основи для більш тісного союзу народів Європи». Таким чином держави-члени підтвердили мету прогресивної політичної інтеграції.

Цими документами передбачалося створення спільного ринку товарів, послуг, капіталів і робочої сили, заснованого на митному союзі. Метою перехідного періоду було забезпечення економічної інтеграції держав, створення основи для майбутнього економічного та валютного співтовариства, впровадження механізму управління інтеграційними процесами.

Співтовариства наділялися необхідними інститутами та матеріальними засобами. Було створено чотири головних інститути: Рада (складалась з офіційних представників урядів держав-членів на рівні міністрів);

Комісія (складалася з міжнародних чиновників); Парламентська асамблея; Суд Європейських співтовариств.

Римські угоди передбачали певні послаблення для європейського ринку. Так, був дозволений вільний обіг товарів, проте пересування людей, капіталів і послуг піддавалось численним обмеженням. Держави-учасниці погодилися прибрати всі тарифні бар'єри протягом дванадцятирічного перехідного періоду. Метою ЄЕС визначалося усунення внутрішніх торговельних бар'єрів усередині Співтовариства (зона вільної торгівлі), створення митного союзу і, нарешті, – спільного ринку (забезпечення вільного руху на територіях країн-учасниць Співтовариства товарів, послуг, капіталу, робочої сили).

Цілі та принципи ЄЕС. Підписання Римських угод означало поступовий підхід до створення ЄС. Римські угоди (1957) про заснування Європейської економічної спільноти (ЄЕС) забезпечували досягнення прогресу країнами-членами ЄСВС в економічній, соціальній та політичній співпраці. Метою ЄЕС визначалося усунення внутрішніх торговельних бар'єрів усередині Спільноти, створення митного союзу та спільного ринку. У результаті підписання двох угод виникла третя спільнота безстрокової тривалості – Європейська спільнота з атомної енергії (Євроатом). Метою Євроатому визначалась співпраця країн-членів у використанні ядерної енергії у мирних цілях.

Утворення Європарламенту як консультативного органу (1959). Історія створення Європейського Парламенту пов'язана з інтеграційними процесами, які розпочались у перше повоєнне десятиліття. Протягом 1950 – 1970 рр. у Європі виникали регіональні економічні організації, основною метою яких було об'єднання асоціацій та підприємств різних галузей для захисту інтересів виробників продукції на європейському ринку.

У 1958 р. було прийняте рішення про створення єдиного представницького органу для всіх європейських економічних організацій (ЄОВС, ЄЕС та Євроатому) – Європейської парламентської асамблеї, на яку покладался контроль за виконавчими органами відповідних регіональних організацій та консультативні функції.

19.03.1958 р. Парламентська Асамблея зібралась на перше засідання у складі 142 членів у м. Страсбург. 30.03.1962 р. було прийняте рішення про зміну назви Парламентська Асамблея на Європейський Парламент.

У 1976 р. Радою ЄЕС було схвалено Акт «Про вибори до Європейської парламентської асамблеї загальними прямими виборами», положення якого закріплені внутрішнім законодавством держав-учасниць у 1979 р.

Європейський Парламент – законодавчий орган ЄС, що обирається прямим голосуванням громадянами країн ЄС. Спільно з Радою Європейського Союзу і Європейською комісією парламент виконує законодавчі функції в ЄС і вважається одним з найбільш потужних законодавчих органів у світі.

Позиція Великобританії, утворення Європейської Асоціації вільної торгівлі (ЄАВТ) країнами «зовнішньої сімки» (1960). ЄАВТ була заснована 04.01.1960 р. у м. Стокгольм (Швеція) шляхом підписання Стокгольмської угоди про ЄАВТ. Основною метою діяльності ЄАВТ було створення підґрунтя для лібералізації торгівлі промисловими товарами, переробленою сільськогосподарською продукцією, рибою та морепродуктами між країнами-членами цієї міжнародної організації. Зона вільної торгівлі об'єднує митні території чотирьох європейських країн – Ісландії, Ліхтенштейна, Норвегії та Швейцарії, забезпечуючи країнам-членам режим вільної торгівлі товарами та послугами, гарантуючи вільний рух капіталів і фізичних осіб [89].

Брюссельський договір 1965 р. про інституційне злиття виконавчих органів ЄОВС, ЄЕС та Євроатома. 8 квітня 1965 р. у Брюсселі був підписаний, а в 1967 р. набув чинності Договір про заснування єдиної Комісії та єдиної Ради Європейських співтовариств, відомий під назвою Договір про злиття. У результаті була створена єдина структура інститутів, що забезпечують розвиток європейської інтеграції. Основними з них стали Європейська Комісія, Рада Європейських Співтовариств, Європейський Парламент і Суд Європейських Співтовариств. У грудні 1974 р. до цих органів додався новий – Європейська Рада, яка складається з глав держав та урядів країн-членів Європейських Співтовариств.

Утворення країнами «шістки» митного союзу (1968). Утворення країнами «шістки» (Бельгія, Італія, Люксембург, Нідерланди, Франція та ФРН) митного союзу відбулося у 1968 р. Основні принципи Митного союзу: скасування всіх митних зборів і обмежень між країнами-членами; запровадження єдиного зовнішнього тарифу щодо товарів третіх країн для всієї Європейської Спільноти; спільна торговельна політика як зовнішній аспект митного союзу.

5.3. Євроінтеграція у 70 – 80-ті рр. XX ст.

Проблеми розвитку економіки та «синдром європесимізму».

До початку 1980-х рр. «золоте сторіччя» західноєвропейського економічного зростання завершилося. «Європесимізм», «євростагнація» – це деякі з характеристик, притаманних для Європи кінця XX ст. З метою пожвавлення економіки створювалися неоліберальні проєкти, які спиралися на ринкову гнучкість, обмеження державного втручання, тверду валюту в Великобританії і Німеччині. Відбувалися спроби здійснення різних соціал-демократичних проєктів щодо зростання зайнятості за допомогою рефляції, розширення державного сектора й активної політики пристосування до нових економічних умов (особливо в Швеції і у Франції). Жодне з цих зусиль не увінчалось успіхом.

Тогочасні прояви суперництва між країнами Європи зруйнували плани подальшої інтеграції, хоча вони (у вигляді створення економічного та валютного союзу) інтенсивно висувалися на Гаазькій зустрічі на вищому рівні (1969). Набув поширення новий протекціонізм у формі добровільного обмеження експорту й угод між ЄЕС та іншими країнами. У 1970-ті рр. взаємна торгівля зазнавала стагнації (хоча загальні обсяги зростали), розширювалося застосування таких заходів, як нетарифні бар'єри та промислові субсидії. Постійно відбувалися суперечки щодо внутрішнього управління, фінансування, нових фондів регіональної інтеграції [30].

Прогрес у євроінтеграції. Доповіді Давіньйона (1970; 1973).

Формування механізму узгодження зовнішньої політики членів ЄС.

На початку 1970-х рр. у межах ЄЕС з'являються інструменти міждержавного співробітництва у сфері зовнішньої політики. Згідно з рішеннями саміту в Гаазі, з 01.01.1973 р. членами ЄЕС стали Великобританія, Данія та Ірландія. У жовтні 1972 р. на саміті в Парижі країни ЄС ухвалюють широку програму спільних дій щодо поглиблення інтеграційних процесів: створення економічного та монетарного союзів не пізніше кінця 1980 р.; утворення фондів регіонального розвитку; активізація соціальних програм; формування наукової, технологічної та індустріальної політики; вироблення спільної енергетичної політики; формування спільної позиції на майбутніх переговорах у рамках ГАТТ (раунд Ніксона); формування до кінця десятиріччя політичного союзу.

Ці рішення були прийняті на основі заздалегідь розроблених пропозицій. 06.03.1970 р. міністри закордонних справ ЄС створили Комітет політичних директорів з представників МЗС країн-учасниць, який повинен був розробити пропозиції щодо можливостей зовнішньополітичного співробітництва. 08.03.1970 р. була опублікована доповідь Прем'єр-міністра Люксембурга Г. Вернера, яка передбачала можливість утворення економічного та монетарного союзу та впровадження єдиної європейської валюти до 31.12.1980 р. 27.10.1970 р. Комітет схвалив доповідь Е. Давіньйона, яка передбачала створення механізму регулярних міжурядових консультацій з проблем зовнішньої політики й узгодження позицій країн-членів з актуальних проблем міжнародних відносин. З цього часу виникло поняття Європейського політичного співробітництва, яке протягом тривалого часу зводилось лише до узгодження зовнішньополітичних курсів, однак не зобов'язувало держав – членів Європейських Співтовариств до спільної позиції з тих чи інших питань і було далеким від проведення єдиної зовнішньої політики [38, с. 38].

Паризький саміт (1972). Наступною важливою подією для ЄС мав стати Паризький саміт, проведення якого ініціював Ж. Помпіду в серпні 1971 р. Саміт був проведений у жовтні 1972 р. Голова Єврокомісії озвучив теми фундаментальної важливості: зміцнення європейських інститутів і прогрес у політичному союзі. Зміцнення інститутів Спільнот стало практичною необхідністю в контексті масштабних цілей і відповідало політичним потребам. Його ефект мав полягати не в тому, щоб порушити інституційний баланс, установлений Римськими договорами, а щоб відновити його там, де він був змінений (переважно на шкоду ЄК і Раді Міністрів). Оскільки діяльність Європейських спільнот усе більше впливала на громадян Європи в економічній та суспільній сферах, що значно виходять за межі національного демократичного контролю, необхідно було зміцнювати інститути.

Після попередніх консультацій сформувалися три основні теми саміту: економічний і валютний союз; зовнішні відносини з третіми країнами; інститути Європейських спільнот і політична співпраця. Важливим моментом уже традиційно стало встановлення дати прямих виборів до Європарламенту. Розширення повноважень Спільнот отримало загальне визнання. Рух до тіснішої політичної співпраці знову декларувався, але створення Політичного секретаріату відкладали за спільною

згодою. Головною метою в цьому контексті було підвищення ефективності інститутів різними способами без поправок до установчих угод Європейських спільнот. Це вельми важливий момент, адже дуже часто завадою на цьому шляху ставали не тільки різні позиції країн-членів, а й самі Договори, що обмежували інститути Європейських спільнот. Отже, уряди мали виконувати завдання, формально не порушуючи умов, передбачених установчими угодами.

Пропозиції Веделя. У 1970-ті рр. у науковий обіг було введено поняття «дефіцит демократії». Його запровадження пов'язують з ім'ям французького юриста, експерта з економічних питань Європейських співтовариств Жоржа Веделя, який надав загальну характеристику цього явища у доповіді, присвяченій необхідності розширення законодавчих повноважень Європарламенту.

Хоча сам термін «дефіцит демократії» не вживався, у документі підкреслювалася і обґрунтовувалася важливість демократизації Співтовариств шляхом залучення громадян до політичного життя через Парламентську асамблею (Європейський парламент). Згодом, за пропозиціями Ж. Веделя на підставі Акта про вибори від 20.09.1975 р. було змінено процедуру формування Європейського парламенту шляхом надання громадянам загального прямого виборчого права (раніше депутати призначалися державами-членами). Починаючи з Єдиного європейського акта від 17.02.1986 р. було поступово демократизовано саму законодавчу процедуру за рахунок посилення в ній ролі Європейського парламенту [55].

Франко-німецькі та франко-британські суперечності. Протягом 60 – 70-х рр. XX ст. концептуальні засади франко-німецького співробітництва у рамках євроінтеграційного процесу практично не зазнали змін. Франція успішно використовувала об'єднання як засіб розширення свого впливу як у межах Європи, так і поза нею. Німеччина ставала в очах усього світу втіленням надійного та передбачуваного партнера, поступово конвертуючи свою економічну потужність у політичну. Однак на початку 1980-х рр. процес європейської інтеграції почав уповільнюватися, передусім через вичерпання ідеї суто економічного співробітництва у рамках ЄС. Необхідно було терміново здійснювати заходи, аби врятувати саму ідею європейського об'єднання.

Завдяки поступовому вирішенню усіх суперечливих питань у двосторонніх відносинах Німеччині вдалося здійснити низку своїх першочергових зовнішньополітичних завдань, у тому числі прив'язати німецьку

економіку до Заходу, посприявши разом із Францією створенню таких організацій, як Європейське об'єднання вугілля і сталі (ЄОВС), Європейського економічного співтовариства (ЄС) та Європейського співтовариства з атомної енергії (Євроатом).

Французький уряд Жоржа Помпіду був готовий відкрити більш дружній діалог з Великою Британією. Він вважав, що в економічній кризі 1970-х рр. Європа потрібна Британії. Помпіду привітав британське членство в ЄС, відкриваючи шлях для Об'єднаного Королівства, щоб приєднатися до нього в 1973 р. Запізніле залучення Великобританії до європейських інтеграційних процесів, пріоритет військово-політичних, безпекових питань у відносинах з партнерами свідчать про те, що економічний інтерес був менш відчутний з боку Лондона, ніж з боку його головних партнерів – Франції та Німеччини. Навіть після вступу до ЄС спостерігалися певне дистанціювання країни від континентальних об'єднавчих процесів і наявність власної, часто відмінної від континентальних партнерів, стратегії. Водночас результати від участі у спільному ринку для вкрай слабкої та низькопродуктивної економіки Великобританії кінця 1960 – початку 70-х рр. мали вражаючий ефект: загострення конкуренції через участь у спільному ринку стало стимулом для інноваційного розвитку, підвищення продуктивності праці, покращення якості продукції, розширення експорту та зростання національної економіки.

Приєднання до Європейського співтовариства Великобританії, Ірландії, Данії (1973). У ході першого розширення Європейського співтовариства до нього приєдналися три держави – Ірландія, Данія і Великобританія. Кожна з цих країн мала свої особливості, що змусили їх спочатку утримуватися від участі в інтеграції, а згодом наполегливо домагатися приєднання до ЄС.

Європейська валютна система створена в 1979 р. з метою підтримки валютної стабільності, забезпечення просування Європи до економічної інтеграції і запобігання перебоїв у торгівлі через коливання валютних курсів.

Упровадження Європейської валютної системи (ЄВС) повинно було привести до створення повноцінного механізму валютних курсів, на основі якого виникне Європейський валютний фонд (або Європейський центральний банк). Європейський валютний фонд мав замінити Європейський фонд валютного співробітництва та керувати сукупними валютними резервами

країн-членів ЄВС, здійснюючи інтервенції на валютних ринках і формуючи резерви в європейських валютних одиницях. Передбачалося, що в тих випадках, коли внутрішня політика окремих країн почне загрожувати стабільності валютних курсів, країни з сильною валютою вдадуться до кредитно-грошової експансії, тоді як країни зі слабкою валютою, навпаки, намагатимуться «стиснути» кредит і грошову масу в обігу. Держави, які погодилися стати членами ЄВС, мають обмежувати взаємні курсові коливання 2,25 % у той або інший бік (для країн, що перебувають у складному фінансовому становищі, – 6 % на перехідний період). Спочатку членами ЄВС стали вісім з дев'яти країн Європейського економічного співтовариства, і лише Великобританія прийняла рішення не брати участь в єдиному курсовому механізмі [63].

«Мадридська зустріч» (1995) підтвердила остаточний і безповоротний перехід до системи фіксованих курсів з одночасним введенням єдиної європейської валюти – євро.

Приєднання Греції до Європейського співтовариства (1981). 28.05.1979 р. була підписана угода про вступ Греції в ЄС з 01.01.1981 р. Процедура ратифікації угоди не зазнала труднощів, і зі вступом в ЄС у 1981 р. ВВП країни значно зріс.

Основні передумови вступу Греції до європейської спільноти: забезпечення політичної стабільності, сприяння розвитку та модернізації грецької економіки та суспільства; поліпшення якості життя населення; зниження рівня злочинності; зміцнення незалежності та позиції в межах регіональної і міжнародної систем шляхом розвитку відносин з іншими міжнародними учасниками за межами ЄС; посилення впливу на процес європейської інтеграції, напрям на втілення «європейської моделі».

Інтеграційна діяльність ЄЕС і прагнення до утворення єдиного внутрішнього ринку (ЕВР) у середині 80 – початку 90-х рр. XX ст. Створення Європейського єдиного ринку є проміжним етапом побудови Внутрішнього ринку Євросоюзу. 25.03.1957 р. у Римі міністри «шістки» (Франція, ФРН, країни Бенілюксу) підписали договори про створення Європейського економічного співтовариства. У Римському договорі ставилося подвійне завдання: створити за дванадцять років Митний союз; інтенсифікувати процес зближення економічної політики країн-учасниць за допомогою ліквідації митних зборів, кількісних обмежень експорту й імпорту та інших бар'єрів; вироблення єдиної торгової політики щодо

третіх країн. У 1980-х рр. назріла необхідність удосконалення політики. У 1987 р. парламентами всіх країн – учасниць ЄЕС було підписано Єдиний європейський акт, який став юридичною основою курсу на завершення формування в рамках ЄЕС єдиного внутрішнього ринку. Документом усувалися не тільки митні бар'єри всередині спільноти, а будь-які фізичні, технічні, правові й адміністративні перешкоди вільному руху товарів, послуг, капіталів і осіб, які провадять трудову діяльність.

Для досягнення мети – формування єдиного ринку до 1993 р. Комісією ЄЕС під керівництвом її Голови Жака Делора була опублікована **«Біла книга» (1985)**, тезами якої стала докладна програма дій щодо побудови єдиного ринку. Програмою передбачались: контроль сертифікації інфраструктур ЄС з метою її еволюції; укладення договорів з країнами третього світу щодо взаємного визнання результатів випробувань і сертифікатів; створення гармонізованої європейської системи оцінювання відповідності; розширення мережі угод про взаємне визнання результатів випробувань і сертифікації [63].

У «Білій книзі» термін завершення формування єдиного європейського ринку визначався до 01.01.1993 р. Процесу сприяло підписання в лютому 1986 р. Єдиного європейського акта, який набув чинності 01.07.1987 р.

Постало завдання переходу до більш високого рівня інтеграції – внутрішнього ринку ЄС, створеного на основі економічного та валютного союзу, передбачений Маастрихтським договором (01.10.1993 р.).

Шенгенська угода (1985). Створення спільного ринку означало досягнення так званих «чотирьох свобод»: переміщення товарів, послуг, людей і капіталів. Заради свободи переміщення товарів і послуг у 1958 р. виник митний союз, ухвалені численні інші угоди.

Угоду про поступову відмову від прикордонного контролю було підписано 14.06.1985 р. представниками Бельгії, Люксембургу, Нідерландів, Франції та ФРН біля селища Шенген (Люксембург). Аналогічне законодавство про скасування паспортного контролю на той час вже застосовувалося країнами Бенілюксу. Спочатку договір існував незалежно від інших структур європейської інтеграції, зокрема через те, що між європейськими країнами не було консенсусу з питання про скасування прикордонного контролю.

У вихідному варіанті Угода передбачала тільки поступову заміну паспортного контролю на візуальне спостереження за індивідуальними транспортними засобами, які могли не зупинятися на кордонах, а лише пройти зі зниженою швидкістю.

У 1986 р. був прийнятий Єдиний європейський акт, який мав би створити єдиний ринок в Європі до 31.12.1992 р. Почалося розроблення Договору про утворення ЄС, який був пізніше прийнятий в Маастрихті (Нідерланди). Договір засновував поняття громадянства ЄС. Громадяни ЄС відтепер отримували невід'ємне право пересуватися його територією. Необмежена рухливість населення актуалізувала необхідність поступової повної відмови від прикордонних процедур на внутрішніх кордонах ЄС.

Приєднання до Європейського співтовариства Іспанії та Португалії (1986). У рамках Договору про приєднання 1985 р. була укладена угода між державами – членами Європейських співтовариств про приєднання Іспанії та Португалії. Договір набув чинності 01.01.1986 р. за процедурою внесення поправок у попередні договори Європейських співтовариств.

5.4. Трансформація європейських спільнот у Європейський Союз.

Сучасна історія Європейського Союзу

Маастрихтський договір і заснування Європейського Союзу (ЄС). Політичне становище Європи різко змінилося з падінням Берлінської стіни в 1989 р. Це привело до об'єднання Німеччини в жовтні 1990 р. і приходу демократії в країни Центральної і Східної Європи, оскільки вони вийшли з-під контролю з боку СРСР, який припинив своє існування в грудні 1991 р. Ці події започаткували якісно новий етап розвитку геополітики на Європейському континенті. З огляду на це країни – члени ЄЕС почали переговори про укладення нового договору, який був прийнятий Європейською Радою (що складається з президентів і/або прем'єр-міністрів) у м. Маастрихті у грудні 1991 р.

07.02.1992 р. у м. Маастрихт (Нідерланди) був підписаний документ, що ознаменував створення Європейського Союзу. Маастрихтський договір

був покликаний сприяти перетворенню Європейського Співтовариства (European Community) в політичний, а згодом – в Економічний і валютний союз. Договір завершив процес врегулювання грошової і політичної систем європейських країн. Договір набув чинності 01.10.1993 р.

Країни, що підписали Маастрихтську угоду, схвалили п'ять критеріїв, яким повинні задовольняти країни, що вступають в Європейський валютний союз. Так звані Маастрихтські критерії полягали в такому: дефіцит державного бюджету не повинен перевищувати 3 % ВВП; державний борг повинен бути менше 60 % ВВП; держава повинна протягом двох років брати участь у механізмі валютних курсів і підтримувати курс національної валюти в заданому діапазоні; рівень інфляції не повинен перевищувати більше ніж на 1,5 % середнього значення трьох країн – учасниць Євросоюзу з найбільш стабільними цінами; довгострокові процентні ставки за державними облігаціями не повинні перевищувати більше ніж на 2 % середнє значення відповідних ставок у країнах з найнижчою інфляцією [63, с. 204].

Формування спільної зовнішньої політики та політики безпеки країн-членів. Маастрихтський договір 1993 р. уперше ввів поняття основ ЄС. Однією з них (СЗПБ) є формування *спільної зовнішньої політики та політики безпеки* за такими принципами: захист спільних цінностей відповідно до Статуту ООН; посилення безпеки ЄС; збереження миру та міжнародної безпеки; підвищення одноосібної ролі ЄС у визначенні єдиної зовнішньої політики; створення підрозділів з планування нової політики та раннього попередження з метою аналізу міжнародних подій та вироблення рішень; введення поста Верховного представника з питань спільної зовнішньої політики та політики безпеки.

СЗПБ стала новим напрямом діяльності ЄС, що розвиває досвід європейського політичного співробітництва та передбачає узгодження і здійснення країнами ЄС спільних зовнішньополітичних дій на основі одноголосно ухвалених рішень.

Утворення Економічного та валютного союзу (ЕВС). Перша спроба створити Економічний і валютний союз між членами Європейського співтовариства була зроблена за ініціативою Європейської комісії, на задовільнення потреби в координації економічної політики та валютного співробітництва. Главами держав або урядів на саміті в Гаазі (1969) було

вирішено скласти поетапний план створення Економічного та валютного союзу до кінця 1970-х рр.

Економічний і валютний союз ЄС (ЕВС) почав функціонувати 01.01.1999 р., коли в безготівковий обіг була введена єдина європейська валюта – євро. Через емісії валюта країни знецінюється серед торгових партнерів єврозони, дешевшає експорт, що водночас поліпшує стан торгового балансу, сприяє приросту ВВП і більш високим податковим надходженням. Європейський Союз став першим і поки єдиним в світі регіональним об'єднанням, який перейшов до четвертої стадії інтеграції [89].

Входження до ЄС Фінляндії, Австрії, Швеції (1995). Ще три країни – Австрія, Фінляндія та Швеція увійшли до Європейського Союзу в 1995 р., довівши склад ЄС до п'ятнадцяти членів. До того часу Європа вже зіткнулася з проблемами, пов'язаними з глобалізацією. Новітні технології і неухильне розповсюдження Інтернету модернізували економіку, проте викликали напруженість у соціальній і культурній сферах. Безробіття і зростання витрат на пенсійне забезпечення старіючого населення лягали тягарем на національні економіки, вимагаючи проведення відповідних реформ. Виборці потребували від урядів конструктивних способів розв'язання назрілих проблем.

Амстердамський договір (1999). Труднощі втілення Маастрихтського договору та територіальне розширення ЄС зумовили процес розроблення і внесення змін в установчі документи ЄС. Новий договір, підписаний в Амстердамі (Нідерланди) 02.10.1997 р., вступив у силу з 01.05.1999 р. після ратифікації всіма державами-учасниками. Амстердамський договір істотно доповнює і розвиває положення Маастрихтського договору, зокрема розширює сферу діяльності ЄС щодо громадянських прав і зайнятості, соціальної політики, охорони навколишнього середовища.

Договором передбачені нові положення: протягом п'ятирічного періоду здійснення заходів, що забезпечують вільне пересування громадян держав-членів територією ЄС; зобов'язання держав-членів дотримуватися принципів демократії, прав людини та пріоритету законності; активізація соціальної політики ЄС, захист інтересів споживачів; формування загальної політики безпеки й оборони, чому має сприяти інтеграція ЄС і Західноєвропейського Союзу; розширення міжурядової співпраці в боротьбі зі злочинністю, тероризмом, торгівлею людьми, наркобізнесом, корупцією

і контрабандою, расизмом і ксенофобією; підвищення ролі Європарламенту в ухваленні рішень і формуванні законодавства ЄС.

Центральне місце належить положенням Амстердамського договору, спрямованим на створення простору свободи, демократії і законності. Розвитку демократичних засад повинні слугувати відкритість і прозорість прийнятих інститутами й органами ЄС рішень.

Конституція Європейського Союзу (2004) і проблема її ратифікації. Отже, великомасштабне розширення Європейського Союзу 2004 р. і поглиблення інтеграційних процесів у рамках ЄС вимагали появи документа для чіткої організації діяльності інститутів Євросоюзу та розмежування компетенцій національних урядів країн-членів і наднаціональних структур. З цієї метою був розроблений проект Конституції ЄС, що вносила зміни в інституційну структуру Європейського Союзу (введення постів Президента та Міністра закордонних справ ЄС, європейського прокурора, реформування складу Європейської комісії, наділення Європейського парламенту додатковими функціями). Документом вводився принцип ухвалення рішень кваліфікованою більшістю; передбачалося перетворення системи європейської безпеки (створення федеральної структури європейської безпеки, верховенство над подібними структурами окремих країн-членів); була введена Хартія основних прав.

18.06.2004 р. на саміті ЄС у Брюсселі (Бельгія) було схвалено текст Європейської конституції. 29.10.2004 р. У Римі угоду про Європейську конституцію було підписано главами держав та урядів країн – членів ЄС. Конституція ЄС складається з чотирьох розділів, у яких відображені головні цілі, завдання та функції ЄС, організаційна структура, процедура ухвалення рішень, права й обов'язки всіх європейських органів управління, напрями діяльності.

Для набуття чинності Конституцією мали ратифікувати всі країни ЄС. Відмова однієї або кількох країн-членів від ратифікації позбавляло її легітимності, проте не призводило до розпаду ЄС, оскільки всі попередні договори, підписані його членами, залишались в силі.

29.05 і 01.06.2005 р. населення Франції та Нідерландів голосує проти Конституційного договору. Негативні рішення референдумів спричинили паузу в процесі ухвалення Європейської конституції. Негативне голосування за загальноєвропейську Конституцію у Франції та Нідерландах, попри її ратифікацію у вісімнадцяти країнах-членах, стало результатом

невдоволення як загальними тенденціями розвитку Європейського Союзу і зниженням його ефективності, так і внутрішньополітичними проблемами кожної з країн. Виборці вважали надмірну централізацію політичних і економічних процесів загрозою національному суверенітету. Стурбованість викликали лібералізація ринків товарів і послуг, перспектива припливу дешевої робочої сили і кримінальних угруповань, а отже, зниження рівня соціальної захищеності.

Лісабонський договір 2009 р. та його значення для подальшого розвитку Європейського Союзу. Результатом довгих пошуків шляхів інституційних перетворень і політичного реформування Європейського Союзу стало розроблення Договору про реформу (Лісабонського договору). Новий базовий договір був підписаний лідерами всіх країн-членів ЄС 13.12.2007 р. у Лісабоні (Португалія).

Лісабонський договір (Договір про реформи) мав замінити собою Конституцію Європейського Союзу, що не вступила в силу, та внести зміни в попередні угоди з метою реформування системи управління ЄС. Договір набув чинності 01.12.2009 р. Лісабонський договір створений з метою поліпшення функціонування Європейського Союзу в складі країн-членів ЄС і зміцнення його ролі та позицій на світовій арені в умовах різких глобальних змін. Договором передбачено низку інституційних реформ, спрямованих на оптимізацію ухвалення рішень, зроблені важливі адміністративні та принципові нововведення [31, с. 123–125]. Наприклад, Хартія основних прав стала невід'ємною складовою основної частини, визначаючи цінності, цілі та принципи Європейського Союзу.

Лісабонський договір створює умови для подальшої інтеграції Євросоюзу, спрощує механізми ухвалення рішення усередині ЄС; уперше в історії спільноти створює повноцінну єдину європейську дипломатичну службу, розширює повноваження Європарламенту.

Розширення ЄС у 2004 – 2013 рр. Чехія, Естонія, Угорщина, Литва, Латвія, Польща, Словаччина, Словенія і середземноморські острівні держави Мальта і Кіпр вступили в Союз 01.05.2004 р. Це було найбільше розширення за людськими та територіальними показниками, хоча і найменше – за показниками ВВП.

Болгарія і Румунія отримали членство 01.01.2007 р. Як і країни, які вступили у 2004 р., вони опинилися перед певними обмеженнями через недостатність прогресу в деяких галузях (таких, як судова влада).

Зокрема, кошти з фондів ЄС вони мали отримувати в звичайному режимі, поки не подолають проблеми. Вливання та інвестиції з боку західно-європейських країн в економіку нових членів зростали, лягаючи тягарем на економіку «багатих» західних країн, які вкладали гроші в розвиток «бідних» східних.

Розширення у 2004 і 2007 р. відсунуло кордони Європейського Союзу на Схід і Південь, поставивши тим самим питання про відносини з новими сусідами. Проблема стабільності та безпеки вельми актуальна в областях, прилеглих до кордонів ЄС, і Європейський Союз прагне уникнути дражливих ситуацій. Наприклад, необхідно було вжити заходів щодо захисту від загроз безпеці – таких, як незаконна імміграція, виснаження джерел енергії, погіршення якості навколишнього середовища, міжнародна організована злочинність і тероризм. У ході цієї діяльності ЄС розробляв нову Європейську політику сусідства, вибудовуючи відносини зі своїми східними (Вірменія, Азербайджан, Білорусь, Грузія, Молдова й Україна) та південними (Алжир, Єгипет, Ізраїль, Йорданія, Ліван, Лівія, Марокко, Палестинська автономія, Сирія і Туніс) сусідами.

01.07.2013 р. в Євросоюз вступила Хорватія.

Подальше розширення ЄС відкрите для будь-якої європейської демократичної країни з вільним ринком, що має бажання і можливості для приведення законодавства у відповідність до права ЄС. Умови вступу включені в Копенгагенські критерії, узгоджені в 1992 р. і закріплені в Маастрихтському договорі (ст. 49). Чи є країна європейською, визначається політичною оцінкою, що проводиться інститутами ЄС.

Контрольні запитання

1. Назвіть основні передумови інтеграційних процесів у Європі після Другої світової війни.
2. У чому полягає сутність інтеграційних процесів в Європі 1951 – 1957 рр.?
3. Назвіть передумови створення Європейського Співтовариства.
4. Розкрийте основні етапи Євроінтеграції у 70 – 80-ті рр. XX ст.
5. Розкрийте основні принципи Маастрихтського договору.

Література: [15; 17; 21; 28 – 30; 37; 55; 63; 68; 90].

Розділ 6. Організаційна система Європейського Союзу

Мета – формування системи знань щодо визначення організаційної структури Європейського Союзу.

Основні питання

6.1. Статус держав – членів Європейського Союзу.

6.2. Інститути Європейського Союзу та система ухвалення рішень.

6.3. Правова база Європейського Союзу.

Ключові слова: Європейський Союз; Європейський парламент, Рада, Комісія, Суд, Рахункова палата; Економічний та соціальний комітет, Комітет регіонів, Омбудсман, міжнародна правосуб'єктність.

6.1. Статус держав – членів Європейського Союзу

Склад Європейського Союзу. Країни – члени Європейського Союзу – держави, що приєдналися до Європейської економічної спільноти, починаючи з 1957 р. Європейський Союз був заснований шістьма країнами (Франція, Італія, Німеччина, Бельгія, Нідерланди, Люксембург), але з часом відбувалося поетапне розширення ЄС:

1973 – Велика Британія, Данія, Ірландія;

1981 – Греція;

1986 – Португалія, Іспанія;

1995 – Австрія, Фінляндія, Швеція;

2004 – Латвія, Литва, Естонія, Мальта, Польща, Словаччина, Словенія, Чехія, Угорщина, Кіпр;

2007 – Болгарія, Румунія;

2013 – Хорватія.

До 2020 р. ЄС налічував двадцять вісім країн-учасниць, але 31.01.2020 р. Велика Британія вийшла зі складу ЄС.

Критерії, яким мають відповідати держави-кандидати на вступ до Європейського Союзу (Копенгагенські критерії), були схвалені на засіданні Європейської Ради у Копенгагені (Данія) у червні 1993 р. [7, с. 78–91]: стабільність інститутів, що гарантують демократію, верховенство права,

повагу до прав людини, повагу та захист національних меншин – *політичні критерії*; наявність дієвої ринкової економіки та здатність витримувати конкурентний тиск і вплив ринкових сил у межах ЄС – *економічні критерії*; здатність узяти на себе зобов'язання, що випливають з членства в ЄС, включаючи суворе дотримання цілей політичного, економічного, валютного союзу – *інші критерії*.

Європейська Рада дійшла висновку, що держави-кандидати мають бути здатними взяти на себе зобов'язання членства в ЄС у контексті відповідності цілям Договору про Європейський Союз, включаючи політичний, економічний і валютний союзи. Спільна зовнішня політика та політика у сфері безпеки є головними складовими політичного союзу ЄС [49, с. 114].

Важливим сегментом ЄС є Європейський економічний і валютний союз (ЕВС). Однак слід розрізняти участь у валютному союзі, обов'язковому для усіх членів ЄС, і введення євро як єдиної валюти. Від нових членів не вимагається впровадження євро як єдиної валюти, навіть якщо вони беруть участь у ЕВС. Участь у ньому сприятиме розвитку держав-кандидатів, прийняттю у перспективі євро як єдиної валюти для усіх членів ЄС.

Процедура вступу до ЄС включає такі етапи [49, с. 78]: консультативний етап триває перед поданням країною заявки про вступ; оцінний етап триває між поданням заявки та початком переговорів; переговорний етап триває між відкриттям переговорів про членство до закриття переговорних позицій за розділами *aquis*; ратифікаційний етап; імплементаційний етап.

Процес ухвалення рішень на рівні інституцій Європейського Союзу та проходження відповідних документів, можна подати за допомогою таких стадій [42, с. 121–123]: подання до Ради Європейського Союзу заяви про членство; звернення Ради до Європейської Комісії з проханням підготувати Висновок щодо заяви; вручення Висновку Раді Єврокомісії; рішення Ради (одноголосне) щодо початку переговорів про вступ; початок переговорів між державами-членами та державою-заявником; ухвалення Радою (одноголосне) за пропозицією Комісії спільної позиції на переговорах з державою-претендентом на вступ; укладання окремої угоди між ЄС і державою-вступником, стосовно проєкту Договору про вступ; подання Договору про вступ до Ради і до Європарламенту; підготовка Комісією висновку щодо Договору про вступ; надання згоди (абсолютною більшістю)

Європарламентом; схвалення Договору Радою ЄС (одноголосне); укладення Договору між Євросоюзом і країною-вступником; ратифікація договору сторонами; набуття договором чинності з визначеної сторонами дати.

Право та процедура виходу з ЄС. Вихід з Європейського Союзу є правом держав-членів відповідно до Договору про Європейський Союз (ст. 50): «Будь-яка держава-член може прийняти рішення про вихід з Союзу відповідно до своїх конституційних вимог» [54]. До 2020 р. жодна держава не покидала ЄС, виходили тільки деякі напіваавтономні області (такі, як Французький Алжир, Гренландія, Сен-Мартен).

У Лісабонському договорі сформульовано критерії виходу з ЄС для його членів. Відповідно до ст. 50 Договору держава-член має повідомити Європейську раду про намір виходу з Союзу; домовленість про виведення військ стає предметом переговорів між Союзом і цією державою. Договори Європейського Союзу припиняють діяти відносно цієї держави з моменту укладення Договору або (якщо це неможливо) протягом двох років з моменту отримання повідомлення (якщо тільки Рада за погодженням з державою одноголосно не прийме рішення про продовження цього терміну).

До 2016 р. у країнах-членах ЄС ніколи не проводились національні референдуми про вихід з Європейського Союзу. Хоча в 1975 р. у Великобританії відбувся всенародний референдум про вихід з його попередника – ЄЕС, і 67,2 % виборців проголосували за те, щоб залишитися в Співтоваристві [54]. 23.06.2016 р. Великобританія повторно провела референдум щодо збереження членства у Європейському Союзі. Результати голосування показали, що більшість громадян висловилися за вихід з ЄС. 31.01.2020 р. Великобританія стала першою державою, що офіційно вийшла зі складу ЄС.

Правовий статус держави-члена ЄС. З набуттям членства в ЄС змінюється правовий статус держави [2, с. 94].

1. Зі вступом у ЄС держави-члени не втрачають свій суверенітет, а добровільно обмежують свої суверенні права (особливо в соціально-економічній сфері), делегуючи їх реалізацію Європейському Союзу. Це проявляється у тому, що:

держави-члени можуть: змінювати (збільшувати, зменшувати) обсяг делегованих прав, вносячи зміни до установчих договорів ЄС (з урахуванням вимог ст. 48 ДЄС); вносити застереження до установчих договорів

(згідно з положеннями Віденської конвенції про право міжнародних договорів 1969 р.) шляхом неучасті у деяких політиках Союзу;

держави можуть добровільно вийти зі складу ЄС (ст. 50 ДЄС);

суверенні права держав у ЄС захищені у судовому порядку від порушень на основі принципів надання повноважень Союзу, субсидіарності та пропорційності (ст. 5 ДЄС), збереження права вето у сфері спільної закордонної та безпекової політики (ст. 31 ДЄС), ускладненою процедурою застосування імпліцитних повноважень ЄС (ст. 352 ДФЄС);

держави залишаються самостійними суб'єктами міжнародного права, хоча зобов'язані узгоджувати засади своєї зовнішньої політики (ст. 34 ДЄС) та у сфері зовнішніх зносин зв'язані зобов'язаннями за ч. 2 ст. 3 ДФЄС;

держава зберігає монополію на легітимне застосування сили як у межах своєї території (ч. 2 ст. 4 ДЄС), так і щодо інших суверенних держав, які загрожують її суверенітету та територіальній цілісності. За нею зберігається право на самооборону та колективну оборону на основі Статуту ООН, який має обов'язкову силу в правопорядку Союзу;

держава зберігає усю повноту законодавчої, виконавчої та судової влади.

Так, Європейський Союз не втручається у процес ухвалення рішень органами законодавчої влади держав-членів, а лише впливає на їх зміст. Держави самостійно вирішують питання про доцільність зміни свого законодавства для приведення його у відповідність до права ЄС. Відтак у разі колізії принцип верховенства права ЄС не означає автоматичної недійсності норм національного законодавства та неможливості їх застосування у правопорядку держави. Суд ЄС не має права скасовувати норму національного права, яка не відповідає нормі права ЄС. Отже, принцип верховенства права ЄС не є абсолютним у правопорядку Союзу. Крім того, між національними судами держав-членів і судами ЄС не встановлено субординації. Рішення національних судів не можуть переглядатися судами ЄС.

2. Ступінь обмеження суверенних повноважень держав-членів є різним і залежить від сфери суспільних відносин, що підпадають під предметну компетенцію ЄС: від досить широкої, де ЄС виконує функцію національного законодавця (наприклад, у торговельній політиці), до незначного, що зводиться до вжиття рекомендаційних і заохочувальних заходів (приміром, у галузі культури). Крім того, навіть у межах певного кола правовідносин ступінь обмеження суверенних повноважень

може змінюватися, оскільки в ДФЄС закладено механізм розширення повноважень (імпліцитні повноваження, ст. 352 ДФЄС) [45].

Максимальне обмеження самостійної реалізації суверенних прав відбувається в межах **виключної компетенції Союзу**, де особливо яскраво проявляється наддержавний компонент і де він самостійно може здійснювати законодавчу діяльність і ухвалювати юридично обов'язкові для держав акти.

Частиною 1 ст. 3 ДФЄС встановлено *вичерпний перелік сфер*, де Союз має виключні повноваження: Митний союз; установлення правил конкуренції, необхідних для функціонування внутрішнього ринку; монетарна політика – для держав-членів, валютою яких є євро; збереження морських біологічних ресурсів у рамках спільної політики у сфері рибальства; спільна торговельна політика. Отже, у цих сферах держави-члени добровільно відмовилися від усіх своїх повноважень, передавши їх в повному обсязі для здійснення Союзом.

Протилежною виключній є **допоміжна (додаткова) компетенція**. Правовою основою визнання такої компетенції слугує ст. 6 ДФЄС, за якою у певних сферах і згідно з умовами, встановленими в установчих договорах, Союз має вживати заходів, що підтримують, координують і доповнюють дії держав-членів, не заступаючи їхніх повноважень у цих сферах. Юридично обов'язкові правові акти ЄС, ухвалені на підставі положень Договорів стосовно цих сфер, не тягнуть за собою гармонізацію законів або підзаконних актів держав-членів. Союз має повноваження вживати дій лише для підтримки, координації та доповнення дій держав-членів у таких сферах (*вичерпний перелік*), як: охорона та зміцнення здоров'я людини; промисловість; культура; туризм; освіта, професійне навчання, молодь і спорт; цивільний захист; адміністративне співробітництво. Отже, у сферах, де компетенція ЄС характеризується як допоміжна, обмеження суверенних прав держав є мінімальним. У вказаних сферах держави-члени зберігають усю повноту законодавчої влади. Роль Союзу зводиться до підтримки та координації або доповнення законодавчих заходів держав-членів шляхом надання відповідних рекомендацій [51].

Решта сфер відання Союзу віднесена до **конкуруючої або спільної компетенції** ЄС і держав-членів. Спільні для Союзу та держав-членів повноваження стосуються таких сфер, як: внутрішній ринок; соціальна політика; економічна, соціальна та територіальна єдність; сільське господарство та рибальство, за винятком збереження морських біологічних

ресурсів; довкілля; захист прав споживачів; транспорт; транс'європейські мережі; енергетика; простір свободи, безпеки та справедливості; спільні проблеми безпеки у сфері охорони здоров'я. Союз також може провадити діяльність у сферах досліджень, технічного розвитку та космосу, зокрема визначати та реалізовувати програми. Проте здійснення цих повноважень не повинне нівелювати повноваження держав-членів. Крім того він може провадити спільну політику у сферах співпраці з питань розвитку та гуманітарної допомоги; водночас реалізація цих повноважень не повинна перешкоджати державам-членам здійснювати їхні повноваження (ст. 4 ДФЄС). *Особливістю* спільної компетенції є те, що в зазначених сферах або Союз, або держави-члени можуть здійснювати законодавчу діяльність і ухвалювати юридично обов'язкові акти – залежно від того, чия позиція буде ефективнішою і наскільки враховуватиме **принцип субсидіарності**.

У сфері **зовнішньої політики та політики безпеки** поки що обмеження суверенних прав держав є мінімальним (ст. 31 ДЄС). Установчими договорами визначено, що до спільної зовнішньої та безпекової політики застосовуються спеціальні правила та процедури, оскільки вона є досить делікатною з точки зору суверенітету держав. Прийняття законодавчих актів на рівні ЄС у цій сфері виключається. Розглядувана політика визначається та реалізовується Європейською Радою та Радою ЄС, як правило, одностайно. Утім, відповідно до ч. 2 ст. 31 ДЄС Рада ЄС ухвалює рішення кваліфікованою більшістю, коли йдеться про дії та позицію Союзу, пов'язані з його стратегічними інтересами та цілями. Однак у цьому разі держави не позбавлені гарантій щодо забезпечення захисту свого суверенітету. Так, голосування не проводиться, якщо член Ради заявляє про намір виступити проти ухвалення рішення, що приймається кваліфікованою більшістю, на підставі «життєво важливих і визначених для національної політики міркувань». Крім того, механізм прийняття рішень кваліфікованою більшістю не застосовується до рішень військового або оборонного значення, які ухвалюються одностайно (ч. 4 ст. 31 ДФЄС) [24].

3. Усі держави-члени ЄС є рівними, що проявляється в рівній можливості реалізовувати свої права та виконувати зобов'язання за установчими договорами. Однак, оскільки Союз побудовано передусім як Союз народів, а не Союз держав, враховуючи більш густонаселені держави (Німеччина, Франція тощо), таким державам надається більше місць у деяких інституціях ЄС (Європейському парламенті: Німеччина – 96 проти 6 у Кіпра, Естонії Мальти) або вони мають більше голосів (Рада ЄС:

Німеччина – 29 голосів проти 3 голосів міністра від Мальти). Така модель вважається більш легітимною, оскільки кількісно краще враховує інтереси громадян, які проживають в таких країнах.

4. Ступінь інтегрованості держав-членів у ЄС є різним:

звичайна інтеграція, яка передбачає участь держави в усіх сферах функціонування ЄС;

посилена інтеграція, що передбачає розширення виключної компетенції ЄС (ст. 20 ДЄС, 326–334 ДФЄС);

обмежена інтеграція, яка передбачає неучасть країни у певних політиках ЄС (не повинно бути заперечень від інших держав-членів ЄС);

Велика Британія та Ірландія входять до Шенгенської зони на умовах обмеженого членства (Протокол № 19 Про Шенгенське *acquis*, інтегроване до структури ЄС);

Велика Британія, Данія та Швеція висловилися проти входження до зони євро, з чим погодилися інші держави.

5. На державу-члена покладено два зобов'язання (ч. 3 ст. 4 ДЄС):

вживати всіх належних заходів, загальних або спеціальних, щоб забезпечити виконання зобов'язань, що постають з Договорів або випливають з актів установ Союзу (**принцип ефективного співробітництва**);

сприяти виконанню завдань Союзу й утримуються від будь-яких дій, що можуть загрожувати досягненню цілей Союзу (**принцип солідарності**).

6. У разі порушення своїх зобов'язань за установчими договорами держави-члени притягуються до юридичної відповідальності. Зокрема, Комісія може подати позов до Суду ЄС у разі невиконання рекомендацій, викладених у Висновку про недотримання державами своїх імплементаційних зобов'язань (ст. 258 ДФЄС). Однак у такій ситуації Суд ЄС не вправі в примусовому порядку змінювати положення національного законодавства. Як крайній захід передбачено призупинення певних прав відповідної держави-члена, включаючи право голосу представника уряду держави-члена в Раді ЄС, з урахуванням вимог, передбачених ст. 7 ДЄС. Примусово виключити державу зі складу ЄС на основі установчих договорів ЄС неможливо [16].

7. ЄС також має зобов'язання перед державами-членами: ЄС не має права втручатися у внутрішні справи ЄС, на які його компетенція не поширюється, та порушувати принципи надання повноважень, пропорційності та субсидіарності.

Забороняється будь-яка дискримінація, у тому числі за національною належністю. Союз повинен поважати розмаїття культур і традицій народів Європи, національну ідентичність держав-членів та організацію їхніх органів державної влади на національному, регіональному та місцевому рівнях (преамбула Хартії про основоположні права ЄС, ст. 4 ДЄС).

Поряд з національною розвивається ідентичність загальноєвропейська. Сутністю європейської ідентичності є формування у громадян держав-членів ЄС відчуття приналежності до Європейського Союзу як наднаціонального утворення, легітимізація його існування та діяльності поряд з національною державою (європейське громадянство, європейська атрибутика тощо).

8. Держави мають право на захист шляхом подання позовів до Суду ЄС про анулювання нормативного акту ЄС на підставі ч. 2 ст. 263 ДФЄС (якщо ухваленням таких актів інституції вийшли за межі наданих їм повноважень, порушили істотну процесуальну вимогу, положення установчих договорів або будь-яку іншу норму права, пов'язану з їх застосуванням); позови про бездіяльність Європейського Парламенту, Європейської Ради, Ради ЄС, Комісії або Європейського центрального банку (ст. 265 ДФЄС); позови про відшкодування (ч. 2 ст. 340 ДФЄС).

Кандидати та потенційні кандидати на вступ до Європейського Союзу. 15.02.2016 р. заявку на членство подала Боснія і Герцеговина. Станом на 2020 р., офіційними кандидатами на вступ у ЄС є Албанія, Північна Македонія, Сербія, Чорногорія та Туреччина. Азербайджан поки не поспішає розвивати інтеграцію з ЄС, а Вірменія змінила курс на Митний союз. Білорусь є членом Митного союзу.

Курс на зближення з ЄС провадять такі країни, як Україна та Грузія. Вони підписали Угоду про асоціацію з Європейським Союзом і мають намір у майбутньому подавати заявку на членство.

6.2. Інститути Європейського Союзу та ухвалення рішень

Інституції Європейського Союзу – органи ЄС, які представляють і забезпечують загальні для всіх країн-членів інтереси. Сьогодні за всіма домовленостями, що пов'язують усі країни-члени на загальних положеннях, сформовані сім головних керівних органів ЄС: Європейський парламент, Європейська рада, Рада Європейського Союзу, Європейська комісія,

Суд Європейського Союзу, Європейський центральний банк та Європейський суд аудиторів.

Організаційна будова ЄС базується на загальних засадах західної політичної системи, проте її конкретні форми суттєво відрізняються від національних систем. До характерних її рис належать [16, с. 206]:

об'єднання інститутів двох типів – міждержавних і наднаціональних. Особи, які входять до органів першого типу, діють як офіційні представники держав-членів. Члени органів іншого типу також призначаються кожною державою, проте діють як незалежні особи, не зв'язані будь-якими інструкціями своїх урядів. Такий подвійний принцип формування особового складу сприяє підтримці балансу між інтересами окремих держав-членів та інтересами Союзу в цілому;

гнучкий розподіл компетенцій між органами ЄС та національними урядами, а саме сфери: здійснення спільної політики ЄС (аграрна, торговельна тощо); змішаної компетенції, коли за окремі напрями чи групи питань відповідають органи ЄС, а решта залишається під керівництвом національних урядів (регіональна, соціальна тощо), де функції ЄС обмежуються координацією дій держав-членів і розробленням рекомендацій (макроекономічна політика, політика в галузі охорони навколишнього середовища тощо);

велика кількість ухвалюваних рішень – від регламентів і директив, що обов'язкові для виконання національними урядами та всіма учасниками об'єднання, до висновків, що мають лише рекомендаційний характер;

примат права ЄС над національними законодавствами держав-членів у межах, які визначені змістом установчих договорів.

Організаційна структура ЄС побудована за принципом поділу законодавчої, виконавчої та судової функцій. До основних органів ЄС належать:

Європейський Парламент (зібрання з 785 депутатів, які безпосередньо обираються громадянами країн – членів ЄС на п'ять років). Голова Європарламенту обирається на два з половиною роки. Депутати Європарламенту вивчають законопроекти та затверджують бюджет; приймають спільні рішення з Радою Міністрів з конкретних питань і контролюють роботу Рад ЄС і Європейській Комісії. Європарламент проводить пленарні засідання в Страсбурзі (Франція) і Брюсселі (Бельгія);

Рада Європейського Союзу – представляє уряди країн ЄС;

Рада Міністрів – основний орган ухвалення рішень, який збирається на рівні міністрів національних урядів; його склад змінюється залежно від обговорюваних питань. Рада Міністрів закордонних справ, Рада Міністрів економіки тощо. У рамках Ради представники урядів держав-членів обговорюють законодавчі акти ЄС і приймають або відкидають їх шляхом голосування;

Європейська Комісія – виконавчий орган Європейського Союзу, що складається з двадцяти семи членів (включаючи президента), які призначаються на п'ять років національними урядами, але повністю незалежні у виконанні своїх обов'язків. Склад Комісії затверджується Європейським Парламентом. Кожен член Комісії відповідає за певну сферу політики ЄС і очолює відповідний Генеральний директорат;

Суд Європейського Союзу – забезпечує дотримання законодавства ЄС. Цей судовий орган вищої інстанції регулює розбіжності: між державами-членами ЄС; між державами – членами ЄС і самим Європейським Союзом; між інститутами ЄС; між ЄС і фізичними або юридичними особами;

Рахункова плата, або Суд аудиторів, – контролює ефективне та законне використання коштів з бюджету ЄС. Цей орган Європейського Союзу створений з метою проведення аудиторської перевірки бюджету ЄС і його інститутів;

Європейський Омбудсман (уповноважений з прав людини) – розглядає: скарги громадян щодо неналежного функціонування певної установи чи органу ЄС; скарги європейських приватних і юридичних осіб на інститути й установи ЄС.

З цими інституціями співпрацюють такі важливі органи:

1. Консультативні органи:

Комітет регіонів – представляє думку регіональної та місцевої влади. Цей консультативний орган Ради ЄС і Єврокомісії розробляє висновки з усіх питань, що стосуються інтересів регіонів. Комітет складається з 317 членів – представників регіональних і місцевих органів, повністю незалежних у виконанні своїх обов'язків;

Європейський центральний банк – відповідає за валютну політику та здійснює управління грошовою одиницею ЄС – євро; встановлює ключові процентні ставки; управляє офіційними резервами Європейської системи центральних банків (ESCB). Його головним завданням є підтримка стабільності цін; має право санкціонувати емісію банкнот у межах валютного союзу;

2. Фінансові структури:

Європейський інвестиційний банк – сприяє досягненню цілей ЄС через фінансування інвестиційних проєктів. Орган ЄС заснований для сприяння розвитку, інтеграції і співпраці шляхом надання інвестиційних позик. Позики надаються для розвитку відсталих європейських регіонів і реалізації проєктів, що становлять спільний інтерес;

Європейський економічний та соціальний комітет – представляє думку громадських організацій з економічних і соціальних питань. Цей консультативний орган ЄС спостерігає за функціонуванням єдиного внутрішнього ринку. Комітет складається з 317 членів – представників різних сфер економіки та соціальних груп, які є незалежні у виконанні своїх обов'язків.

Процес ухвалення рішень в органах ЄС. Держави – члени ЄС делегують певні свої повноваження щодо ухвалення рішень спільним інституціям, які вони створили. Завдяки цьому на рівні ЄС можна демократично вирішувати питання, котрі становлять спільний інтерес. На рівні ЄС до процесу ухвалення рішень залучено кілька інституцій, зокрема: Європейський Парламент, Європейська Рада, Рада ЄС, Європейська Комісія [16, с. 311].

Зазвичай Європейська Комісія пропонує нові закони, а Європейський Парламент і Рада (яку ще називають Радою Європейського Союзу) їх ухвалюють. Закони, які вони прийняли, впроваджують держави – члени ЄС та відповідна(і) інституція(ї) ЄС.

Процедура спільного ухвалювання рішень є прерогативою Ради Міністрів та Європейського Парламенту. Запроваджена у 1992 р. Маастрихтським договором з метою наблизити законотворчий процес у Європейському Союзі до норм європейської демократії, згідно з якими закони ухвалює безпосередньо обраний народом і підзвітний йому орган (парламент). У рамках цієї процедури Європейський парламент має змогу накладати вето на законопроєкт, щодо якого він не досяг згоди з Радою. Спрощено процедура складається з таких **етапів**:

Комісія вносить законодавчу пропозицію;

Парламент, абсолютною більшістю висловлює Раді своє ставлення до поданої пропозиції;

якщо Парламент не пропонує змін, Рада ухвалює рішення кваліфікованою більшістю;

якщо Парламент відхиляє пропозицію, вона не стає законом;

якщо Парламент пропонує зміни, Рада та Комісія їх розглядають;
якщо Комісія погоджується зі змінами, Рада може їх затвердити кваліфікованою більшістю;
якщо Комісія відхиляє запропоновані Парламентом зміни, Рада може ухвалити їх одностайно;
якщо Рада також не погоджується на зміни, створюють Узгоджувальний комітет з представників Ради та Парламенту за участі Комісії;
якщо Узгоджувальний комітет не дійде згоди, пропозицію знімають;
якщо Узгоджувальний комітет виробляє компромісний варіант тексту, його має ухвалити Рада (кваліфікованою більшістю) і Парламент.

Спочатку процедура спільного ухвалювання рішень застосовувалась лише в кількох галузях політики, а саме: єдиний ринок, освіта, охорона довкілля, захист споживачів та охорона здоров'я. У 1997 р. Амстердамський договір значно розширив коло її застосування, спростивши саму процедуру. Нині це головна форма законотворчої співпраці Ради та Парламенту.

6.3. Правова база Європейського Союзу

Міжнародна правосуб'єктність ЄС. Передумовою для повноцінної участі ЄС у міжнародних відносинах є наявність у нього якості самостійного суб'єкта міжнародного характеру, міжнародної правосуб'єктності. Під такою слід розуміти здатність: набувати та здійснювати права й обов'язки на міжнародній арені; нести відповідальність відносно інших країн і міжнародних організацій; самостійно укладати та виконувати міжнародні договори. ЄС від початку мав міжнародну правосуб'єктність, однак до вступу в силу Лісабонського договору вона характеризувалась комплексністю/сегментарністю.

Щодо більшості питань зовнішньої політики (насамперед – у галузі зовнішньоекономічних зв'язків) формально самостійними суб'єктами міжнародного права виступали Європейські Співтовариства. Правосуб'єктність Союзу в рівній мірі поширюється на питання його внутрішньої політики, в тому числі: на участь у майнових та інших правовідносинах на території кожної держави-члена; на зовнішньополітичну діяльність Союзу; на його участь у міжнародних правовідносинах з третіми країнами, міжнародними організаціями та іншими суб'єктами міжнародного права [54, с. 256].

Міжнародна правосуб'єктність Європейського Союзу має широкий діапазон, значно перевищуючи обсяг правосуб'єктності міжнародних організацій. Це обумовлено тим, що укладені Союзом міжнародні угоди автоматично набувають обов'язковості не тільки для його інститутів, а і для держав-членів. Крім того, положення міжнародних угод Союзу, які є безумовними і досить чіткими, відповідно до судової практики Суду ЄС є нормами прямої дії, здатними безпосередньо наділяти правами й обов'язками фізичних і юридичних осіб на території всіх держав-членів.

Обсяг міжнародної правосуб'єктності ЄС визначається широким колом питань, за якими Союз має право укладати міжнародні угоди відповідно до внутрішньої і зовнішньої компетенції, за якою відправляються правочини Суду ЄС, з 1970-х рр. Союз може укладати міжнародні угоди з будь-яких питань, за якими він наділений повноваженнями видавати юридично обов'язкові акти. Наприклад, наявність у системі внутрішньої компетенції ЄС такої сфери, як транспорт, дає право інститутам Союзу не тільки видавати регламенти, директиви, рішення з питань загальної транспортної політики, а й укладати угоди з аналогічних питань з третіми країнами та міжнародними організаціями.

У процесі розвитку ЄС і його правової системи обсяг міжнародної правосуб'єктності ЄС продовжує розширюватися, що тягне за собою поступове скорочення аналогічної правосуб'єктності окремих держав-членів. Якщо звернутися до Лісабонського договору, то він виходить з визнання єдиної юридичної особи нового Союзу, іншими словами – ЄС стане єдиним суб'єктом міжнародного права. Питання правосуб'єктності врегульовані в новій ст. 47, включеній в розділ про прикінцеві положення Лісабонського договору. Отже, Європейський Союз є беззаперечним суб'єктом міжнародного права.

Основні принципи та джерела права ЄС (міжнародні договори, нормативні акти інститутів ЄС у межах їхньої компетенції). Поняття «право Європейського Союзу» можна охарактеризувати як сукупність правових норм, що регулюють взаємовідносини, які складаються в рамках Європейського Союзу та різноманітних європейських інтеграційних співтовариств.

Право Європейського Союзу є унікальною правовою системою, що функціонує паралельно із законодавством держав – членів ЄС. Норми права ЄС мають пряму дію в межах правових систем його держав-членів і в багатьох сферах регулюють положення національного законодавства.

Це стосується переважно економічної та соціальної політики. ЄС засновує новий правовий порядок у рамках міжнародного права з метою взаємного соціального й економічного зростання держав-членів. Дія права Європейського Союзу поширюється на території країн, що входять до складу організації Європейський Союз [49].

Основними принципами ЄС є: примат його права (обов'язок національного судді не застосовувати національні норми у випадку, якщо вони не відповідають праву ЄС; обов'язок держав-членів не ухвалювати закони, що не відповідають праву ЄС), пряме застосування (норми права ЄС застосовуються у державах-членах без подальшого схвалення національним законодавством; кожна особа може подавати клопотання про застосування права ЄС у її справі) та пряма дія.

Виділяють три головних різновиди джерел права: нормативно-правові акти, звичаї, судові прецеденти.

Систему джерел права ЄС утворюють такі елементи [49].

1. Установчі договори. Усі інші норми права ЄС повинні відповідати положенням установчих договорів, а інститути Європейського Союзу покликані стежити за тим, щоб всі інші нормативно-правові акти не суперечили установчим договорам. Наявність суперечності є безумовною підставою для порушення в Суді ЄС справи про анулювання такого акту. У силу своєї юридичної природи установчі акти посідають вищу сходинку в ієрархії джерел права ЄС.

До числа установчих актів відносять: Паризький договір (1951) про створення ЄОВС (Європейське об'єднання вугілля та сталі); Римські договори (1957), що поклали початок існуванню Євроатому і Європейського економічного співтовариства (ЄЕС); акти, що доповнюють і змінюють дані договори і яким держави-члени Європейського Союзу надають характер установчих актів. До них належать: Єдиний європейський акт (1986), Маастрихтський договір про створення Європейського Союзу (1992) і Амстердамський договір (1999).

2. Нормативно-правові акти ЄС. Найважливішу групу джерел європейського права утворюють акти, що видаються інститутами Європейського Союзу. До їх числа належать регламенти, директиви та рішення.

Регламент є нормативно-правовим актом загального характеру, що у всіх своїх елементах обов'язковий для всіх суб'єктів права ЄС. Є актом прямої дії, тобто підлягає застосуванню владою і судовими органами всіх держав-членів незалежно від того, чи виступала дана держава за їхнє прийняття чи ні.

Другий вид нормативно-правових актів, що видаються інститутами Союзу, – це **директиви**. Їх головна відмінність від регламенту полягає в тому, що в директиві, як правило, вказуються мета та результати, які повинні бути досягнуті. Однак національній владі надається право самій визначати, в якій формі чи за допомогою яких процедур і механізмів ця мета може бути досягнута.

Виділяють два види директив: рамкові директиви; звичайні директиви.

Рамкові директиви утворюють самостійну групу актів, які ієрархічно не підпорядковані регламенту. **Звичайні директиви** можуть містити більш детальну регламентацію, особливо якщо вони приймаються на основі та на виконання регламенту.

Третю групу нормативно-правових актів інститутів ЄС утворюють **рішення**. Їхня відмінна риса полягає в тому, що це акти індивідуального, а не загального характеру. Будучи обов'язковими для своїх адресатів, вони, як правило, стосуються спеціальних, вузьких, нерідко технічних питань і обов'язкові тільки для тих суб'єктів, яким вони адресовані. Причому адресатом не обов'язково повинна виступати держава, це можуть бути певні категорії юридичних осіб або навіть окремі юридичні особи.

3. Загальні принципи права. До числа джерел права ЄС, активно використовуваних Судом ЄС, належать загальні принципи права – концентроване вираження найважливіших сутнісних рис і цінностей, властивих даній системі права.

У доктринальному плані необхідність виокремлення загальних принципів права пов'язують звичайно з тим, що суд не може відмовити в праві на правосуддя, навіть якщо відсутня відповідна правова норма, що регулює відповідні відносини чи спірну ситуацію. Цей підхід особливо характерний для англосаксонського права.

Суд ЄС у своїх рішеннях неодноразово вказував на те, що він спирається на загальновизнані принципи права (такі, як принцип недискримінації, принцип пропорційності чи адекватності тощо).

Згідно зі ст. 6 Договору Євросоюз заснований на принципах волі, демократії, поваги прав людини й основних свобод, а також принципах правової держави, що є загальними для всіх держав – членів Європейського Союзу. Пункт 2 цієї ж статті уточнює, що під загальними принципами права ЄС розуміють основні права та свободи в тому вигляді, як вони закріплені в Європейській конвенції про захист прав людини й основних свобод, підписаної в Римі 04.11.1950 р., і як вони впливають із загальних конституційних традицій держав-членів.

4. Рішення Суду ЄС. Правовий режим рішень, що виносяться Судом ЄС, дозволяє говорити про те, що вони є одним з найважливіших джерел права ЄС. Це підтверджується в рівній мірі тим, що рішення Суду ЄС мають остаточний характер і обов'язкові для всіх суб'єктів права ЄС. Невиконання рішень Суду тягне за собою застосування санкцій, передбачених засновницькими договорами.

5. Міжнародні договори. Угоди, укладені ЄС з третіми державами і міжнародними організаціями, виступають як зовнішні джерела, правовий режим яких визначається насамперед нормами загального міжнародного права. На них цілком поширюються такі принципи права міжнародних договорів, як обов'язковість дотримання (*pacta sunt servanda*), незмінюваність в односторонньому порядку, верховенство стосовно внутрішніх джерел права та інші. Специфіка міжнародних договорів, що укладаються ЄС, полягає в тому, що їхні положення не повинні суперечити установчим договорам.

Взаємодія права ЄС і національного права. Право ЄС було сформоване на стику міжнародного та національного права. Співвідношення права ЄС і національного права визначає імплементацію права ЄС та його застосування в державах-членах, практичну реалізацію.

Право ЄС має наднаціональний характер, оскільки наділене вищою юридичною силою щодо національного права держав-членів. Відповідно до принципу верховенства права ЄС будь-яка норма права Союзу незалежно від форми її існування має вищу юридичну силу у національному правопорядку кожної держави-члена відносно будь-якої норми права такої держави – незалежно від форми її закріплення.

Право ЄС має пряму дію в національному праві держав-членів. Відповідно до принципу прямої дії право ЄС наділяє суб'єктивними правами та обов'язками не лише держав-членів, а й безпосередньо фізичних та юридичних осіб, які можуть захищати свої права, гарантовані нормами права ЄС, шляхом подання позовів до судів держав-членів, тобто в рамках національної правової системи.

Право ЄС суттєво впливає на національне право і визначає розвиток національних правових систем держав-членів. Крім того, право ЄС здійснює значний вплив на правові системи третіх країн. Основою такого впливу є міжнародні договори про співпрацю, у тому числі угоди про асоціацію, що містять зобов'язання щодо гармонізації національного законодавства із нормами права ЄС.

Співвідношення права ЄС і національного права держав-членів базується на чотирьох принципах: верховенства права ЄС щодо національного права держав-членів; прямої дії права ЄС; інтеграції права ЄС; юрисдикційної захищеності прав та інтересів, що виникають на основі права ЄС.

Суд ЄС постановив (1978 р.), що до обов'язків національного суду входить забезпечення імплементації положень права ЄС і незастосування таких норм національного права, що суперечать їм, навіть якщо ці положення національного права були прийняті пізніше, ніж норми права ЄС.

Контрольні запитання

1. Які країни входять до складу Європейського Союзу?
2. Які етапи включає процедура вступу до Європейського Союзу?
3. Охарактеризуйте право і процедуру виходу з Європейського Союзу.
4. Який правовий статус держави-члена мають країни Європейського Союзу?
5. Назвіть основні інституції Європейського Союзу.
6. Охарактеризуйте процес ухвалення рішень в органах Європейського Союзу.

Література: [1; 7; 16; 22; 23; 41; 44; 49; 51; 54].

Розділ 7. Економічний простір Європейського Союзу

Мета – визначення цілей і засад функціонування економічних інтегративних об'єднань ЄС. Уміння аналізувати економічну політику Європейського Союзу, визначати її структуру та інституції. Розуміння специфіки застосування основних заходів європейської економічної політики.

Основні питання

- 7.1. Спільний ринок країн Європейського Союзу.
- 7.2. Інтеграція у грошово-кредитній сфері.
- 7.3. Економічна нерівність між країнами – членами Європейського Союзу.

Ключові слова: економічна інтеграція, спільний ринок ЄС, економічний і валютний союз, спільна грошова та валютна політика, маастрихтські критерії, політика згуртування.

7.1. Спільний ринок країн Європейського Союзу

Спільний внутрішній ринок є засадничим принципом європейської інтеграції.

Відповідно до концепції, запропонованої американським економістом Бела Баласса (Балаші), можна спостерігати таку послідовність у поглибленні процесів економічної інтеграції [69].

Зона вільної торгівлі є найбільш простим інтеграційним об'єднанням. На цьому етапі відбувається скасування митних платежів і квот у взаємній торгівлі країн-учасниць. Водночас кожна з них зберігає власні торговельні режими щодо держав, які не беруть участь у даному об'єднанні.

Митний союз створюється, коли країни – учасники зони вільної торгівлі домовляються про застосування єдиного митного тарифу щодо інших країн, які не беруть участь у об'єднанні, і таким чином переходять до здійснення спільної торгової політики.

Спільний ринок формується, якщо учасники митного союзу лібералізують правила взаємного обігу не лише товарів, але і послуг, капіталів і людей. Для громадян і підприємств стає можливим безперешкодно постачати продукцію, переводити фінансові кошти або інвестувати, надавати послуги та змінювати місце проживання у будь-якій із країн-членів такого об'єднання.

Економічний і валютний союз – логіка розвитку інтеграційного об'єднання потребує врегулювання валютного режиму у торгівлі та здійснення єдиної економічної політики. Спільна валюта позбавляє підприємства витрат і незручностей, які виникають через необхідність здійснювати конвертацію валют і запобігати наслідкам коливання валютних курсів. Єдина економічна політика узгоджує більш широке коло питань, яке включає правила оподаткування, особливості правового забезпечення господарської діяльності, регуляції фінансових ринків, підтримання цінової стабільності та багато іншого.

Політичний союз – є найбільш тісною формою інтеграції, за його досягнення країни-учасники узгоджують не лише економічну, але внутрішню

та зовнішню політику. Більш щільна взаємодія у цьому напрямі характерна вже для конфедеративних і федеративних державних утворень.

Участь у проєктах із економічної інтеграції зацікавлює європейські країни, адже забезпечує економічні переваги, які теоретично досягаються на вільних ринках. Спільний ринок сприяє зростанню конкуренції; отже, споживачі отримують більший вибір товарів і послуг за нижчу ціну та за вищої якості. Завдяки розподілу праці зростає ефективність господарства. Підприємства мають вільний доступ до більш широкого кола споживачів, постачальників, субпідрядників, зменшуючи виробничі витрати завдяки **ефекту масштабу**¹. Підприємства також отримують економію, вільно залучаючи потрібні їм трудові ресурси із країн-членів.

Обсяг користі, яку економіки країн-членів дістають від участі у інтеграційних об'єднаннях, визначається низкою умов, які характеризують структуру та інші особливості їх господарств. У короткій часовій перспективі найбільший позитивний ефект здобувають найбільш конкурентоспроможні економіки та великі компанії, які швидко розширюють свій ринок збуту. У більш тривалій перспективі роль відіграє наявність взаємосумісних секторів економіки із великими порівнянними перевагами. Наприклад, у 1950 – 1960-ті рр. німецька економіка, що швидко збільшувала обсяги виробництва, потребувала великих перетоків робочої сили із країн Півдня – Італії, Іспанії.

У європейському інтеграційному об'єднанні творення митного союзу та Спільного ринку було передбачено положеннями Римського договору 1957 р., цілі якого були досягнені до 1968 р. Країни ЄЕС повністю ліквідували мита та квоти у взаємній торгівлі та встановили спільний тариф у торгівлі із третіми країнами. Нетарифні обмеження залишалися. До них вдавалися на тлі світової економічної кризи 1970-х рр., наприклад, субсидіюючи національних товаровиробників або встановлюючи до товарів спеціальні вимоги із якості, вмісту, пакування тощо.

Розв'язання питань нетарифного регулювання було наступним етапом інтеграції Спільного ринку. У ЄС була запроваджена політика гармонізації і стандартизації товарів. Були гармонізовані (узгоджені до взаємоприйнятності) національні технічні вимоги та стандарти щодо окремих груп товарів і послуг. Виконання таких вимог дозволяє продавати товар на ринках усіх країн – членів Союзу. Спірні питання нетарифного регулювання вирішувалися у рамках позовів у Суді ЄС.

¹ Ефект масштабу – зміна витрат капіталу на одиницю продукції зі зміною обсягів виробництва.

Спроба запроваджувати суцільну стандартизацію до всіх товарів, що виробляються у країнах Спільноти, викликала шквал позовів і гостре незадоволення громадськості. Критики наводили численні приклади, коли вимоги стандартів виявлялися надто дріб'язковими та негнучкими. Існувала неприйнятна часова дистанція між зміною стандартів і прогресом у виробництві – виробники змінювали асортимент і технологію набагато швидше, ніж вдавалося розробити та запровадити відповідно змінені стандарти. Це змусило країни Спільноти перейти до **принципу взаємного визнання** у питаннях нетарифного регулювання. Тобто товар, який було вироблено у одній із країн Спільноти та дозволено до продажу, автоматично допускається до реалізації інших країнах.

Було встановлено межі прийнятності щодо застосування політики гармонізації і стандартизації та принципу взаємного визнання. Загальні стандарти мають застосовуватися там, де мова йде про безпеку, охорону життя і здоров'я споживача. Виробленням таких стандартів наразі проводять спеціальні агенції.

У цілому створення Спільного ринку було завершено прийняттям Єдиного європейського акту (Single European Act – SEA) у 1986 р. Положення Акту базувалися на так званій «Програмі – 1992», яка визначила основні перешкоди, що залишалися перепорою вільній торгівлі та, як вважалося, гальмували темпи європейського економічного зростання. Ці перешкоди були віднесені до груп фізичних, технічних і фіскальних бар'єрів. Єдиним європейським актом було переглянуто та доповнено положення Римського договору у напрямі остаточної ліквідації цих бар'єрів і запроваджувалися дієві механізми внесення необхідних змін у законодавство.

Отже, в основі спільного ринку є **«чотири свободи»**: свобода руху товарів, послуг, капіталів і робочої сили.

Свободи руху товарів між країнами Європейської спільноти було досягнуто через послідовну ліквідацію фізичних, технічних і фіскальних бар'єрів. *Фізичні бар'єри* ліквідовувалися через спрощення і подальше скасування митної процедури. Ліквідації *технічних бар'єрів* сприяє політика гармонізації і стандартизації та принцип спільного визнання товарів, на які відсутні загальноєвропейські стандарти. *Фіскальні бар'єри* були усунуті через запровадження транскордонного ПДВ (замість податку з обороту) та створення Єдиної інформаційної системи із ПДВ, яка відстежує його адміністрування. ЄС також встановлює мінімальні ставки акцизів на алкоголь і тютюн, забезпечуючи їх високий рівень у всіх країнах.

Свобода руху послуг була врегульована на початку 2000-х рр., що було визнанням зростання ваги послуг у структурі сучасної економіки. Послуги розподіляють на кілька класів: універсальні послуги (у тому числі комерційні та некомерційні) та фінансові послуги. Некомерційні послуги (наприклад, освітні, медичні) наразі не підпадають під дію права ЄС, їх регулюють на національному рівні. Надання комерційних послуг регулюються у межах політики гармонізації. Найбільшим чином лібералізовано надання фінансових послуг, чому сприяє видача Єдиної банківської ліцензії, що дозволяє відкриття філіалів банками в усіх країнах Спільноти. Окремим перспективним напрямом інтеграції руху послуг є лібералізація державних закупівель, доступ до яких тривалий час обмежувався на національному рівні.

Свобода руху капіталів є болючим питанням через безпосередній і швидкий вплив перетоків капіталу на стан платіжного балансу країни, отже, і на курс валюти та на процентну ставку. Історично політика країн спрямовувалася на залучення капіталів і створення перешкод для їх відтоку. Римським договором 1957 р. декларувалася свобода переміщення капіталів. Проте практична імплементація цього принципу була розпочата лише наприкінці 1980-х рр., коли у 1988 р. було видано Директиву щодо повної лібералізації руху капіталів у ЄЕС. Проблема вільного руху капіталів є більш складною, ніж проблеми вільного руху товарів або робочої сили. Вона пов'язана із низкою питань щодо дії фінансових ринків, надання фінансових послуг, прав держав у здійсненні власної грошово-кредитної політики тощо.

Свобода руху робочої сили була визначена у Римському договорі. Спеціальними директивами та регламентами забезпечується рівність прав громадян країн ЄС на території усієї спільноти, включаючи рівний доступ до соціальних послуг.

Характерна для економічного союзу спільність економічної політики знаходить вияв у низці галузевих політик ЄС. До них відносять, зокрема, спільну сільськогосподарську, конкурентну, транспортну, енергетичну, соціальну, екологічну, регіональну та інші види політики.

Спільна **сільськогосподарська політика** (ССГП) ЄС розвивається з 1962 р., будучи найстарішою і найбільш розробленою з галузевих політик Євросоюзу. Її важливість пояснюється низкою причин: сільгоспвиробництво занадто залежне від погодних умов і тому потребує підтримки;

від цін на продовольство залежить соціальна стабільність у суспільстві; без самозабезпечення продовольством неможливе досягнення продовольчої безпеки; допомога сільському господарству сприяє збереженню природних ресурсів, а також культурної та історичної спадщини. Спочатку основу ССГП становили: створення спільного ринку сільськогосподарських товарів, субсидування фермерів з бюджету ЄС та їх захист від зовнішньої конкуренції. З метою фінансування ССГП у 1962 р. був створений Європейський фонд орієнтації і гарантій сільського господарства. Його кошти виділялися на: закупівлю у селян продукції за гарантованими цінами, зберігання інтервенційних запасів і субсидування експорту, раціоналізацію виробництва та використання земель, поліпшення якості продукції та умов її збуту. ССГП є найбільш витратною сферою діяльності Євросоюзу: у 2008 р. на її частку припадало понад 42 % видатків загального бюджету ЄС. Сьогодні ССГП складається з двох «опор». Перша «опора» регулює виробництво та збут сільгосппродукції, а також доходи фермерів. Друга – відповідає за питання модернізації сільського господарства, дотримання соціальних і природоохоронних норм, якості та безпеки продуктів харчування.

Регіональна політика має своїм завданням подолання розриву в рівні соціально-економічного розвитку держав – учасниць ЄС. Регіональна політика покликана згуртовувати регіони в єдиний інтеграційний комплекс і забезпечувати поєднання спільних інтересів з інтересами окремих країн. На реалізацію цієї політики витрачається близько третини загального бюджету ЄС. Особи, регіони та окремі категорії населення, які потребують допомоги, можуть користуватися безплатними субсидіями структурних фондів ЄС: Європейського фонду регіонального розвитку, Європейського соціального фонду та Фонду згуртування.

Транспортна політика ЄС розвивається з моменту створення в 1993 р. єдиного внутрішнього ринку. Її цілями є забезпечення свободи пересування людей і товарів, а також створення єдиного ринку транспортних послуг. На поточний момент в ЄС відкрито ринок авто- й авіап перевезень, розпочата лібералізація залізничних перевезень. Основними завданнями подальшої транспортної політики визначені такі напрями: створення транс'європейської транспортної мережі, перерозподіл навантаження між видами транспорту, фінансування інфраструктурних проєктів, підвищення рівня безпеки на дорогах.

Енергетична політика заснована на проблемі вдосконалення єдиного ринку електроенергії і газу, створеного шляхом лібералізації та об'єднання національних ринків. Велике значення ЄС надає політиці енергозбереження, розвитку альтернативної енергетики, екологічним аспектам виробництва та споживання енергії. З метою забезпечення своєї енергетичної безпеки ЄС намагається диверсифікувати імпортні поставки вуглеводнів, об'єднувати енергомережі всередині ЄС і розвивати систему стабілізаційних запасів нафти та нафтопродуктів на випадок надзвичайних обставин.

7.2. Інтеграція у грошово-кредитній сфері

Економічний і валютний союз потребує єдиної валютної політики, яка забезпечує безперешкодність фінансових розрахунків між країнами-членами. Його творення, розпочате на початку 1970-х рр., завершилося запровадженням спільної валюти – євро.

У 1971 р. прем'єр-міністр Люксембургу П'єр Вернер запропонував механізм міждержавних фінансових розрахунків – так званий «План Вернера». Планом передбачалось до 1980 р. створити повномасштабний валютний союз, забезпечивши повну взаємну конвертованість валют, свободу руху капіталів і єдність золотовалютних резервів країн-членів. Однак «План Вернера» зазнав симптоматичної невдачі. По-перше, він здійснювався в умовах несприятливої міжнародної економічної ситуації². По-друге, проєкт валютного союзу не мав належного економічного підґрунтя у самій Європі – спільний внутрішній ринок перебував у стані формування, а економічні політики країн-членів не були належним чином скоординовані.

Єдиною реалізованою частиною «Плану Вернера» було створення у 1972 р. механізму «валютної змії», який вводив узгоджені плаваючі курси валют країн ЄЕС. «Валютною змією» став коридор коливань із вузькими рамками взаємних змін, установленими на рівні $\pm 1,125\%$. Центральні банки країн, які включилися до механізму «валютної змії» (спочатку це були ФРН, Франція, Італія, Нідерланди, Бельгія, Люксембург), запроваджували механізми підтримання курсів, які передбачали валютні інтервенції і їх підтримку короткотерміновими взаємними кредитами.

² У 1971 р. відбулася відмова від Бреттон-Вудської валютної системи, що супроводжувалося скасуванням золотого стандарту, девальвацією долара США як світової валюти та загальною курсовою нестабільністю. У 1973 р. вибухнула нафтова криза, яка призвела до глибокої рецесії і явища **стагфляції** – поєднання тривалої інфляції і високого рівня безробіття у провідних економіках світу.

У 1973 р. була створена спеціальна європейська розрахункова одиниця, прив'язана до корзини європейських валют, взятих у певній пропорції. Ідея її запровадження полягала у тому, щоб усереднити різкі коливання окремих європейських валют певною центральною тенденцією, яка відбиває стан валютного ринку в межах усієї Спільноти. У 1979 р. таку розрахункову одиницю було інституалізовано під назвою ЕКЮ (абревіатура від European currency unit). Її курс визначався на основі корзини валют країн-членів (за станом на 1998 р. до неї включалися дванадцять валют із найбільшою питомою вагою німецької марки – 30,1 %). До ЕКЮ, у свою чергу, прив'язувалися курси валют країн-членів із доступним коридором у $\pm 2,25$ %. ЕКЮ, зберігаючи «віртуальний» характер, отримала статус валюти міжнародних розрахунків, резервної і кредитної валюти та валюти статистичного вимірника.

Досвід валютної взаємодії у процесі дотримання спільного валютного коридору та використання ЕКЮ був корисною підготовкою для запровадження валютного союзу, заснованого на спільній валютній одиниці – євро. У 1990-ті рр. таке завдання спиралося вже на повномасштабний єдиний внутрішній ринок і успішний досвід спільних галузевих політик.

Відповідно до оголошеного у 1989 р. «Плану Делора» (названого за ім'ям Голови Єврокомісії Жака Делора) побудова єдиного валютного союзу мала відбуватися у три етапи. На першому (1990 – 1993) завершувалося створення єдиного внутрішнього ринку ЄС. На другому (1994 – 1998) запроваджувалася інституційна основа Союзу (зокрема, Європейська система центральних банків на чолі із Європейським центральним банком). На третьому (1999 – 2002) відбувався перехід до єдиної валюти; євро випускався у безготівковий (із 1999 р.) і готівковий (із 2002 р.) обіг.

Умови введення євро були узгоджені та сформульовані у критеріях участі у Єврозоні (критеріях конвергенції), включених до тексту Маастрихтського договору (1992) щодо утворення Європейського Союзу. Таких критеріїв шість:

досягнення низької інфляції – інфляція у країні-кандидаті не має перевищувати більше як на 1,5 процентних пунктів середній рівень інфляції у трьох країнах-членах із його найменшим зростанням;

стабільність валютного курсу – валюта країни-кандидата має демонструвати стабільність щодо євро протягом щонайменше двох попередніх років;

скорочення дефіциту державного бюджету – дефіцит державного бюджету не може бути вищим за 3 % від ВВП на кінець фінансового року;

скорочення державного боргу – валовий державний борг не може бути вищим за 60 % від ВВП країни;

стабільність ціни державного боргу – ставка за 10-річними облігаціями державної позики країни-кандидата не може перевищувати більше як на 2 процентних пунктів середній рівень такої ставки у трьох країнах ЄС із її найменшим рівнем;

незалежність центрального банку – країна-кандидат має забезпечити правові й інституційні умови незалежності центрального банку та привести його статут у відповідність до Статуту Європейської системи центральних банків.

Виконання Маастрихтських критеріїв має гарантувати загальноєвропейську цінову та валютну стабільність. Їх досягнення виявилось непростим завданням для країн ЄС, що викликало необхідність у прийнятті у 1997 р. додаткового Пакту стабільності та зростання. Ним установлювалися додаткові правила щодо дисципліни державних фінансів країн-членів. Європейська Рада отримувала повноваження запроваджувати санкції щодо країн, які перевищували встановлені Маастрихтською угодою орієнтири, протидіючи надмірному дефіциту національних бюджетів.

До зони євро увійшли дев'ятнадцять країн ЄС. Не належать до єврозони валюти Болгарії, Великобританії (до її виходу із ЄС), Данії, Польщі, Румунії, Угорщини, Хорватії, Чехії, Швеції. У Данії та Швеції плани запровадження євро були відхилені на національних референдумах. Громадська думка щодо введення євро несприятлива у Польщі, Угорщині та Чехії. Інші країни не досягли відповідності Маастрихтським критеріям.

Отже, із введенням євро у безготівковий обіг із 01.01.1999 р. до Європейського центрального банку перейшли основні інструменти здійснення грошово-кредитної політики, а саме: емісія спільної валюти, встановлення процентної ставки, здійснення валютних інтервенцій та ін. На практиці єдина грошово-кредитна політика складається із двох компонентів: власне, грошово-кредитної політики та стратегії. *Грошово-кредитну політику* ЄЦБ здійснює, використовуючи традиційні інструменти, наявні у центральних банків національних країн. *Грошово-кредитна стратегія* спрямована на досягнення довгострокової цінової стабільності у Єврозоні. Наразі це передбачає обмеження інфляції рівнем 2 % у річному вимірюванні. У Єврозоні встановлені єдині правила для фінансових інституцій.

Частиною спільної економічної політики ЄС є інші фінансові інституції, до яких належать інвестиційні банки, структурні фонди та фонди згуртування.

Європейський банк реконструкції та розвитку (ЄБРР) створений у 1991 р. із метою ринкової трансформації країн Євро-азійського регіону. ЄБРР не є суто європейською інституцією; географія його членів виходить за межі Європейського континенту, включаючи уряд США як найбільшого його акціонера. Крім США, акціями банку володіють 69 країн і дві європейські інституції. ЄБРР має право інвестувати у приватні підприємства, брати участь у спільних із комерційними партнерами проєктах і залучати кошти у національних валютах країн-учасників. За станом на 2019 р. загальний обсяг інвестицій ЄБРР досяг 10,1 млрд євро. Банк відзначився фінансуванням проєктів із підтримки приватизації на Сході Європи та розвитку відновлюваної «зеленої» енергетики.

Європейський інвестиційний банк (ЄІБ) було створено відповідно до Римського договору у 1958 р. задля фінансового сприяння розвитку Єдиного внутрішнього ринку та європейської інфраструктури. Членами ЄІБ є країни – учасники Європейської спільноти. Банк отримав можливість використовувати власні ресурси та залучати їх із ринків капіталу. Утім, банк діє на некомерційних засадах, надаючи кредити та гарантії для проєктів, які мають для Європейського Союзу спільне значення, у тому числі на умовах співучасті із приватними партнерами. Із 2001 р. ЄІБ може здійснювати операції у країнах Східної Європи й у Росії. За станом на 2019 р. в Україні ЄІБ став співучасником проєкту «Основний кредит для аграрної галузі – Україна» загальною вартістю у 800 млн євро (частка банку – 400 млн євро); 200 млн євро було виділено на проєкти відновлення інфраструктури Донбасу; банк виявив готовність фінансувати проєкти допомоги регіону Приазов'я.

Європейський інвестиційний фонд (ЄІФ) заснований у 1994 р. для сприяння зайнятості й економічному зростанню ЄС. Фонд надає гарантії за кредитами, які отримують малі та середні підприємства у країнах-членах і країнах – кандидатах до ЄС. Акціонерами фонду є ЄІБ та інші європейські фінансові інституції.

Серед крупних структурних фондів ЄС є: Європейський фонд регіонального розвитку (ЄФРР), створений у 1975 р. задля фінансового забезпечення проєктів галузевої регіональної політики ЄС; Фонд згуртування; Європейський фонд орієнтації і гарантування сільського господарства ЄС; Європейський сільськогосподарський фонд розвитку сільських

регіонів; Європейський фонд соціального розвитку та ін. Окрім фінансування проєктів, які здійснюються в рамках цілей спільної економічної політики та галузевих політик ЄС, фонди сприяють цілям згуртування, здійснюючи підтримку окремих територій і сприяючи зближенню рівнів соціально-економічного розвитку країн спільноти.

7.3. Економічна нерівність між країнами – членами Європейського Союзу

Незважаючи на те, що Європейський Союз складається із країн із високим рівнем економічного та соціального розвитку, між ними існують виразні відмінності у структурі, спеціалізації господарства й особливостях соціальної і економічної системи; наявні суттєві перепади між ступенем заможності окремих територій. Найбільші такі відмінності спостерігаються за осями «Північ – Південь» і «Схід – Захід».

Країни Півночі Європи історично відрізняються високим рівнем господарської культури, що відбивається у високій продуктивності праці, кваліфікації робочої сили, високому рівні фінансових накопичень, гарному стану інфраструктури, технологічному розвитку. Країни європейської Півночі спеціалізуються на високотехнологічних і високорентабельних виробництвах (зокрема, у машинобудуванні) та складних, інноваційних послугах. На Півночі ЄС розташовані провідні фінансові центри – Лондон (до виходу Великобританії із ЄС) і Франкфурт. Провідна країна європейської Півночі – Німеччина є вагомим європейським і світовим експортером, що систематично накопичує позитивне сальдо торговельного балансу. Країни Бенілюксу перетворилися на один із найбільших світових транспортних хабів, забезпечуючи послуги із обробки та транспортування вантажних потоків європейського та світового значення. Соціальна система країн європейської Півночі стала еталонною щодо рівня і обсягу соціальних гарантій: вона повністю забезпечується наявними фінансовими ресурсами, не створюючи надмірного навантаження на бюджетні системи Німеччини та країн Скандинавії.

Навпаки, господарство країн Півдня орієнтоване на використання природної ренти й експлуатацію секторів із абсолютними конкурентними перевагами, наприклад, на розвиток туризму та виробництво якісних сільськогосподарських товарів (вин, фруктів, оливкової олії тощо). Нижча

продуктивність праці разом із традиційною спеціалізацією господарства створює тиск на бюджетні системи країн європейського Півдня. Задля підтримання порівнянного із країнами Півночі рівня соціальних гарантій урядам таких країн, як Греція та Італія, доводиться збільшувати обсяги державного боргу, що із часом призводить до проблеми їх обслуговування і виникнення глибоких фінансових диспропорцій у масштабах усієї Європейської спільноти.

Відмінності за віссю «Схід – Захід» обумовлюються станом постсоціалістичної трансформації. Нові члени ЄС зі Сходу Європи та Балканського регіону за період перебування у складі соціалістичного табору набули глибоких економічних і соціальних диспропорцій у своєму розвитку. Їх переборення потребувало карколомних реформ протягом 1990-х рр., включно із масовою приватизацією та формуванням засадничих інституцій ринкової економіки. Соціальні та політичні причини впливали на швидкість і глибину цієї трансформації. Сприяння перетворенням тривалий час залишалося пріоритетною ціллю структурної політики ЄС. Наразі відставання у рівні економічного розвитку основних країн Сходу Європи від країн Заходу континенту подолано, втім для низки країн (Болгарія, Румунія, Хорватія) воно залишається актуальним.

Бюджет Європейського союзу – схема доходів і витрат, що встановлюється на сім років. Бюджет використовується для фінансування загальносоюзної політики (в галузі сільського господарства; розвитку транспортних мереж; допомоги відсталим регіонам; досліджень і для підтримки країн, що розвиваються поза ЄС) і адміністративного апарату Союзу. На адміністрацію витрачається близько 5 % бюджету, на політику – близько 95 %. Три інститути ЄС офіційно відповідальні за формування бюджету: Рада Європейського союзу (куди входять міністри з кожної країни-члена), Європейська комісія (яка представляє виконавчу владу Союзу) й обраний безпосередньо народом Європейський парламент. Переговори щодо бюджету визначаються інтересами держав-членів; це особливо помітно в Раді, де необхідне одностороннє затвердження бюджету.

У рамках семирічного щорічно приймається річний бюджет. Його пропонує Єврокомісія, розглядають і вносять поправки Європарламент і Рада.

Дані про розмір внеску кожної держави в союзний Бюджет і про виплати з нього дозволяють розрахувати бюджетний баланс кожної країни,

тобто різницю між коштами, виділеними державі (за винятком коштів на адміністрування), і скоригований за спеціальною формулою національний внесок.

Одним з головних принципів функціонування Євросоюзу стала політика *кохезії*, що припускає, що найбагатші країни ЄС фінансово підтримують країни зі слабшими економіками. Перерозподіл коштів відбувається через казну ЄС, в яку кожна з країн відраховує кошти залежно від обсягів ВВП. Пізніше ці кошти, зокрема, йдуть на фінансування цільових програм ЄС (причому найчастіше дія цих програм меншою мірою поширюється саме на країни-донори) та на підтримку учасників з меншими обсягами ВВП. Таким чином, сильніший допомагає слабшому.

Одним з основних для Євросоюзу є принцип солідарності, механізм якого злагоджено працює. Даний принцип передбачає більший внесок від тих країн, у яких вище ВВП, конкурентоспроможність, а також продуктивність праці. Серед них Німеччина, Франція та інші провідні держави. Отримувачами їх дотацій є країни із слабшою економікою, в першу чергу це колишні країни соціалістичного табору, включаючи Прибалтику.

Розподіл на «донорів» і отримувачів дотацій залишається відносно стабільним протягом багатьох років і піддається досить легкому розмежуванню за регіональним та хронологічними ознаками. До числа найбільш розвинених відносять економіки країн Північної і Західної Європи, вони ж є найстарішими учасницями об'єднання. Найбільше дотацій отримують країни Південної і Східної Європи, причому більшість східноєвропейських країн належить до нових учасників ЄС (сюди, наприклад, входять Польща та країни Прибалтики, на частку яких припадає велика частина виділеної фінансової підтримки).

Так, за даними дослідницького інституту Stratfor від жовтня 2016 р., у 2015 р. у число «донорів» (тобто країн, які внесли в скарбницю ЄС більше грошей, ніж отримали) увійшли десять із двадцяти восьми країн Євросоюзу. Головними «донорами» залишалися Німеччина (17 млрд євро в рік), Великобританія (13,9 млрд євро в рік) і Франція (6,1 млрд євро на рік). До «донорів», але з помітним відривом від лідерів, увійшли також Італія, Швеція, Данія, Австрія, Фінляндія і Кіпр.

Найбільша різниця між внесками й отриманими коштами (на користь останніх) виявилася у Польщі (отримала на 9 млрд євро більше, ніж внесла в скарбницю), Чехії (на 5 млрд євро), Румунії (на 5 млрд євро) і Греції (на 4,8 млрд євро).

Так звані країни-«утриманці» потребують значної частини Бюджету ЄС. Попри це члени Спільноти прагнуть утримати їх у загальноєвропейському полі. Скасування кордонів, не обмежений економічний простір, значна кількість суб'єктів господарювання – усе це сприяє вільному переміщенню товарів, капіталу та робочої сили, забезпечуючи ефективне функціонування єдиного ринку.

Контрольні запитання

1. Назвіть основні етапи європейської економічної інтеграції.
2. У чому полягає складність у забезпеченні вільного руху послуг і капіталів?
3. Що таке галузеві політики ЄС? Наведіть приклад такої політики.
4. Якими є завдання Маастрихтських критеріїв? Як досягається відповідність ним?
5. Чим обумовлюються економічна нерівність між країнами – членами ЄС?

Література: [20 – 22; 28; 69; 72; 90].

Розділ 8. Кризові явища у розвитку Європейського Союзу

Мета – оволодіння навичками політичного аналізу щодо тенденцій у сучасному розвитку ЄС. Визначення кризових явищ у сучасному розвитку ЄС. Уміння обґрунтовувати альтернативні стратегії подолання сучасних кризових явищ у ЄС.

Основні питання

- 8.1. Європейська боргова криза.
- 8.2. Європейська міграційна криза.
- 8.3. Брексит.

Ключові слова: європейська боргова криза, міграція, брексит.

8.1. Європейська боргова криза

Європейська боргова криза (криза суверенного боргу в ряді європейських країн), охопивши в 2010 р. периферійні країни Євросоюзу (Греція, Ірландія), поширилася практично на всю зону євро. Її джерелом називають кризу ринку держоблігацій в Греції восени 2009 р. Для деяких країн єврозони стало складним або неможливим рефінансування державного боргу без допомоги посередників.

З кінця 2009 р. через зростання величини заборгованості державного та приватного секторів у всьому світі й одночасне зниження кредитних рейтингів низки країн ЄС інвестори стали побоюватися розвитку боргової кризи. У різних країнах до розвитку боргової кризи привели різні причини: надання екстреної урядової допомоги компаніям банківського сектора, які перебували на межі банкрутства через зростання ринкових «бульбашок», або спроби уряду провести стимулювання економіки після того, як ринкові «бульбашки» лопнули. У Греції зростання величини державного боргу спричинив марнотратно високий рівень заробітної плати держслужбовців. Розвитку кризи сприяла і структура єврозони (валютний, а не бюджетно-податковий союз), яка також негативно відбилася на можливості керівництва європейських країн реагувати на розвиток кризи: в країнах – членах єврозони оберталась єдина валюта, але не було єдиного податкового та пенсійного законодавства. Примітно, що через те, що у власності європейських банків знаходиться значна частка державних облігацій країн, сумніви щодо платоспроможності окремих країн викликають песимізм щодо платоспроможності їх банківського сектора, і навпаки.

Починаючи з 2010 р. побоювання інвесторів почали посилюватися. 09.05.2010 р. міністри фінансів провідних країн Європи відреагували на зміну інвестиційної ситуації створенням Європейського фонду фінансової стабільності (ЄФФС). Його ресурс розміром у 750 млрд євро мали забезпечувати фінансову стабільність в Європі за рахунок здійснення ряду антикризових заходів. У жовтні 2011 і лютому 2012 р. лідерами єврозони були узгоджені заходи із запобігання економічному краху. У тому числі було укладено угоду про списання банками 53,5 % боргових зобов'язань уряду Греції, що належать приватним кредиторам, збільшення обсягів коштів Європейського фонду фінансової стабільності до близько

€1 трлн, а також підвищення рівня капіталізації європейських банків до 9 %. Також з метою підвищення довіри інвесторів представниками країн – лідерів ЄС було укладено угоду щодо бюджетно-податкової стабільності (European Fiscal Compact), у рамках якої уряд кожної країни брав на себе зобов'язання щодо внесення до конституції поправок про обов'язковість збалансованого бюджету.

Обсяги випуску державних облігацій істотно зросли лише в кількох країнах єврозони, проте зростання державної заборгованості сприймалося як загальна проблема Євросоюзу в цілому. Однак європейська валюта зберігала стабільність. На країни, які найбільше потерпали від кризи (Греція, Ірландія і Португалія), припадає 6 % валового внутрішнього продукту (ВВП) єврозони.

У червні 2012 р. боргова криза Іспанії вийшла на перший план серед економічних проблем єврозони. Це призвело до різкого збільшення ставки прибутковості державних облігацій Іспанії, значно обмежило доступ країни до ринків капіталу, викликало потребу в наданні фінансової допомоги іспанським банкам і проведенні низки інших заходів.

Здійснені антикризові заходи призвели до успіху, якщо вважати таким прогрес у показниках фінансового стану країн, які постраждали від кризи. Але слід звернути увагу на те, що ці успіхи були досягнуті за рахунок суттєвих перетоків капіталу від країн Півночі Європи, які виступили фінансовими донорами економічного відновлення.

Причини кризи зони євро полягають не лише в політиці національних урядів і діях учасників ринку, а і в істотних недоліках системи управління ЄВС. Так, підтримка бюджетно-податкової дисципліни повністю покладалася на держави – члени зони євро. Виконання Маастрихтських критеріїв було необхідним лише на стадії підготовки до переходу на євро. Але після переходу країни не в усьому дотримувалися положень Пакту стабільності та зростання, які були істотно пом'якшені реформою 2005 р. Не було передбачено жодного інструменту на випадок виникнення кризової ситуації в одній з держав-членів. Існувала інституційна нерівномірність у економічній і грошово-кредитній системах ЄВС. Проведення грошово-кредитної політики було передано у відання наднаціонального інституту – ЄЦБ, а загальна економічна політика будувалася на принципах міждержавного співробітництва, за реалізацію якого відповідали

національні уряди. Це вилилося у суттєві розбіжності в економічному розвитку країн єврозони, що виявилось у показниках їх платіжного балансу. Усі країни, які не могли обслуговувати свій державний борг, мали негативне сальдо платіжних балансів, що тривалий час перебувало поза увагою економістів.

Світова фінансова криза 2008 – 2009 рр. мала комплекс причин, які стали предметом економічного аналізу. Головний епіцентр кризи розміщався у США і був пов'язаний із бумом незабезпеченого кредитування, яке викликало створення «бульбашки» на ринках нерухомості. У країнах ЄС криза мала свої особливості, обумовлені специфікою державної і соціальної систем. Соціальні системи країн Півдня ЄС вимагали витрат, які не забезпечувалися фундаментальними економічними показниками (такими як продуктивність праці) або наявними доходами соціальних фондів і державних бюджетів. Покривати виниклі дефіцити доводилося за рахунок державного боргу, обсяги якого перевищували Маастрихтські критерії.

У процесі ліквідації фінансових дисбалансів перетоки капіталу між Півднем і Північчю ЄС стали предметом політичної дискусії. Ставилося питання правомірності та моральності фінансування необґрунтованого споживання населення Півдня за рахунок громадян країн Півночі. Вирівнювання диспропорцій економічним шляхом потребувало запровадження у країнах Півдня ЄС жорстких програм економії із метою скорочення дефіцитів державного бюджету та збільшення витрат на обслуговування і скорочення державного боргу. Це було можливе за умов урізання соціальних гарантій, включно із оплатою праці зайнятих у державному секторі та пенсійним забезпеченням. Країни заможної Півночі мали усвідомити, що безоплатні перетоки капіталу є платою за збереження європейської єдності.

Найбільш гострої і послідовної форми пов'язана із подоланням боргової проблеми політична криза набула у Греції. Політична система країни була уражена корупцією і непотизмом, домінували ліві та популістські політичні сили. У ході розслідувань виявилось, що у передкризовий час грецькі політики на державному рівні систематично маніпулювали даними щодо обсягів державного боргу та інших ключових макроекономічних показників. Виборці Греції були схильні віддавати перемогу політикам, які проголошували популістські гасла, включно із виходом Греції із ЄС та зони

євро. Це ставило політичні завади здійсненню пропонованих Греції програм фінансової допомоги.

Частково ідея відновлення грецької національної валюти – драхми мала економічний сенс. Вона могла стати основою для відновлення економічної моделі, заснованої на слабкій валюті, яка перебуває у процесі плавної девальвації щодо євро. Така модель реалізовувалася у десятиліття, що передували введенню євро. Девальвуючи драхму, Греція опосередкованим чином досягала балансу між державними витратами й економічними можливостями країни. Слабка валюта посилювала конкурентну позицію провідних секторів грецької економіки – туризму та сільського господарства, нормалізувала платіжний баланс країни, але і консервувала становище, за яким рівень доходів населення країни поступався середньоєвропейському рівню. Ліві та популісти мали можливість здійснювати імітаційні кроки із підвищення соціальних стандартів, які нейтралізувалися знеціненням національної валюти.

Така модель виходу із кризи могла бути прийнятною для країни, але знаходила заперечення у більш широкому контексті європейської політики. Вихід Греції із зони євро загрожував виникненням «ефекту доміно». Її приклад могли наслідувати інші країни ЄС, які мали схожу за характером проблему державних витрат і державного боргу – країни групи PIIGS: Португалія, Італія, Ірландія, Іспанія. Вихід із єврозони великих економік Італії та Іспанії призводив до розпаду всієї Єврозони. За таких умов євро ставало валютою вузької групи країн (вірогідно, Німеччини та країн Бенілюксу) або відбулась повна ліквідація валютного союзу та масштабна економічна перебудова. Це могло спричинити розпад ЄС і катастрофічне поглиблення світової економічної кризи.

Греції була запропонована програма допомоги від країн єврозони та МВФ обсягом 110 млрд євро, за умови подолання проблеми державного боргу та бюджетного дефіциту. Умови передбачали політику «суворої економії» (austerity) – комбінації різкого зменшення витрат і збільшення податків. Політична ситуація в Греції у 2010 – 2019 рр. визначалася нестабільністю: громадський опір заходам «суворої економії» призводив до перемог на виборах популістських і лівих сил; лідери сформованих парламентських коаліцій не були здатні зважитися на практичну реалізацію радикальних ґасел, із якими вони йшли на вибори; разом із тим

громадянські протести обмежували їх у свободі щодо здійснення заходів економічної політики.

Грецька боргова криза перейшла у хронічну фазу. Лівий уряд парламентської коаліції на чолі із Алексисом Ципрасом, який прийшов до влади за наслідками виборів 2015 р., здійснив політичний маневр. Відмовившись від своїх передвиборчих гасел задля досягнення найбільш вигідних умов, після жорсткого протистояння він перейшов до співпраці із міжнародними кредиторами. 05.07.2015 р. було проведено референдум, на якому пропоновані Греції Європейською Комісією, МВФ і ЄЦБ умови «фінансового спасіння» були відкинуті більшістю (61,31 % від тих, хто взяв участь у голосуванні). У 2016 р. були запроваджені програми «жорсткої економії». За час кризи Греція пережила 25 % падіння ВВП і зростання значення державного боргу до ВВП у 184 %.

8.2. Європейська міграційна криза

Міграційні процеси характеризують будь-яке суспільство і саму історичну епоху. Понад мільйон мігрантів і біженців з інших регіонів світу прибули до Європи в 2015 р. Країни Європи змушені докладати чималих зусиль, щоб впоратися з припливом людей. Довелося створити Міжнародну організацію з міграції (МОМ), щоб урегулювати проблему переселенців. Джерелами біженців в Євросоюз були Сирія, Афганістан, Ірак, Косово, Албанія, Пакистан, Еритрея, Нігерія, Іран. 135 711 людей досягли Європу морськими шляхами, частина біженців дістались Центральної Європи, перетнувши Туреччину й Албанію.

Конфлікт в Сирії продовжує бути найбільшим джерелом міграції. Насильство в Афганістані й Іраку, жорстоке поводження в Еритреї на рівні з убогістю в Косово також спонукає людей шукати нові місця для проживання. Не всі мігранти звертаються за допомогою, але велика частина її потребує. Німеччина отримала найбільшу кількість заяв про допомогу в 2015 р. – понад 476 тис. Але за фактом такої допомоги потребує ще понад мільйон прибулих до Німеччини, які не зверталися за наданням статусу біженців, а отже, є нелегальними мігрантами.

Угорщина стала другою країною за кількістю заяв про надання притулку. Це пов'язано з тим, що люди добиралися через Грецію і Західні

Балкани. До кінця 2015 р. в Угорщині було 177 130 заяв про надання притулку. МОМ вважає, що більше 1 011 700 мігрантів прибули морем в 2015 р. і близько 34 900 – суходолом. Це можна порівняти з 280 000 прибулих морем і суходолом у 2014 р. (не рахуючи нелегалів). Прикордонні служби Євросоюзу, що стежать за маршрутами, використовуваними мігрантами, подають статистику у понад 1 800 000 біженців, які перетнули кордон тільки за 2015 р.

Більшість біженців, що прямують до Греції, їдуть порівняно коротким морським шляхом з Туреччини до островів Косово, Чіос, Лесвос і Самос, часто на кволих гумових надувних або маленьких дерев'яних човнах. За даними МОМ, у 2015 р. більше 3 770 осіб загинуло, спробуючи перетнути Середземне море між Північною Африкою та Італією, і близько 800 загинуло в Егейському морі, перепливаючи з Туреччини до Греції.

Літні місяці найбільш фатальні, тому що саме літо – найактивніший час серед мігрантів, які бажають потрапити в Європу. У 2015 р. Німеччина отримала найбільшу кількість заяв про надання притулку; Угорщина прийняла найбільше число біженців пропорційно до кількості населення, навіть попри закриття кордону з Хорватією в спробі зупинити потік мігрантів у жовтні. Близько 1 800 біженців на 100 000 осіб угорського населення запросили притулок в 2015 р. Швеція близька до цього: 1 667 на 100 000. Це число в Німеччині склало 587, а в Великобританії – 60 на кожні 100 000 місцевих жителів. Середній показник у Євросоюзі – 260 на кожні 100 000. Напруга наростає через диспропорційність навантаження, з яким зіткнулися деякі країни, особливо з найбільшим припливом мігрантів – Греція, Італія, Угорщина. У вересні міністри Євросоюзу проголосували за те, щоб рівномірно розселити 160 000 мігрантів на теренах Європи, розпочавши з тих, хто перебуває в Італії і Греції. Ще 54 000 осіб планували переселити з Угорщини. Угорський уряд відкинув цей план, і за планом переселення Угорщина отримає ще більше мігрантів з Італії та Греції.

Великобританія відмовилася від планів за системою квот, проте, відповідно до внутрішніх цифр, 1 000 сирійських біженців були прийняті у 2015 р. Як заявив прем'єр-міністр Девід Кемерон, Великобританія готова була прийняти ще до 20 000 біженців з Сирії в наступні кілька років.

Величезна кількість людей подає заяву на надання притулку, проте число задовільнених заяв було значно меншим. У 2015 р. країни Євросоюзу

запропонували притулок 292 540 біженцям, тоді як подали заяву більше мільйона мігрантів. Процес звернення за наданням притулку вельми тривалий. У статистику могли потрапити особи, які подали заявку роками раніше.

Слід констатувати, що брак координованих дій ЄС спонукає окремі країни на самостійне розв'язання проблем, нехтуючи міжнародними інтересами. Закриття кордонів, спорудження дотяжних огорож, проведення морських операцій стають нормою на теренах ЄС. Такі заходи не сприяють усуненню міграційної кризи, порушуючи ідеали, на яких будувався ЄС.

Міграційна криза 2015 р. виявилася найбільш масштабною, втім вона була лише загостренням процесу, який охоплював країни ЄС ще з 1980-х рр. У 2011 р., унаслідок революції і дестабілізації режиму у Лівії, були суттєво послаблені бар'єри на шляху нелегальної міграції до ЄС із країн Африки. Події 2015 р. мали штучний характер. Маси біженців навмисно витискувалися із місць постійного проживання у Сирії в ході збройного конфлікту, участь у якому брали Росія і Туреччина. Для обох цих країн організація хвилі біженців була інструментом тиску, у тому числі з метою впливу на позицію ЄС. Свідоме руйнування інфраструктури сирійських міст, бомбардування жилих кварталів, кампанія терору та залякування не лише змушували проживання сотні тисяч людей залишати місця, але й створювали для них імідж біженців і жертв гуманітарної катастрофи.

У європейських країнах політика щодо прийняття мігрантів тривалий час формувалася під впливом низки чинників:

домінувала доктрина мультикультуралізму (вважалося, що побудова більш соціально стабільного та безпечного суспільства, вільного від загрози приходу до влади крайніх правих політичних сил, потребує його перебудови. Своєрідна мозаїка із різноманітних культурних і етнічних груп має не асимілюватися, а зберігати свою відмінність, вільно взаємодіючи із іншими корінними та некорінними групами);

старіння населення країн ЄС вимагало залучення мігрантів, які б компенсували брак робочої сили, згладжуючи демографічну динаміку;

ефектом соціальної політики ЄС було підвищення соціальних стандартів і витиснення робочої сили із секторів, де не забезпечувалася висока оплата праці або умови праці були несприятливі;

надаючи мігрантам права громадянства та соціальні виплати, політики, переважно лівого політичного спектру, розраховували на їх політичну підтримку.

Отже, створювалася потужна мотивація щодо залучення мігрантів до країн європейської спільноти. На практиці вже на початку 2000-х рр. виявилось, що мігранти із країн із культурою, яка була далекою від європейської, виявляли слабку сумісність із європейським образом життя та тими соціальними вимогами, яким, як очікувалося, вони будуть відповідати. Культурний шок і слабкі вимоги щодо асиміляції виливалися у радикалізацію політичних настроїв мігрантів, включно із хвилею терористичних актів. У 2005 – 2006 рр. тривалий скандал був розпочатий публікацією у датській газеті Jyllands-Posten статті із карикатурами на пророка Мохаммеда, що мусульмани Європи, підтримані громадськістю і урядами ісламських країн, розцінили як неприпустиму дію. Хвиля терористичних виступів охопила ЄС після організації на Близькому Сході Ісламської Держави (ІДІЛ), яка широко пропагувала індивідуальні теракти через мережу Інтернет. 07.01.2015 р. було вчинено резонансний напад на редакцію французького гумористичного видання Charlie Hebdo, яке публікувало карикатури, у тому числі відверто блюзнірського змісту, на священних осіб ісламу та християнства. Після чого стався терористичний напад на редакцію журналу, в якому загинуло дванадцять осіб – журналістів і співробітників видання.

Слабко асимільовані маси мігрантів утворювали окремі спільноти – гетто, які входили у протистояння із європейським оточенням. Широкий розголос отримали масові заворушення у Франції у 2005 р., спровоковані загибеллю двох підлітків північноафриканського походження, які переходили від поліції у трансформаторній будці. У 2011 р. аналогічні масові погроми за участю мігрантів відбувалися у Лондоні. У 2013 р. масові заворушення тієї ж природи охопили Швецію.

Не виправдувалися очікування щодо економічного ефекту від міграції. Мігранти збільшували навантаження на соціальні системи країн ЄС, серед груп мігрантів спостерігається високе безробіття та низький рівень доходів не із соціальних джерел.

Відгуком міграційної кризи стали зрушення у політичній сфері ЄС. Протягом виборчих кампаній, які відбувалися після 2015 р., відчутною стала тенденція до посилення правих, правопопулістських політичних сил і євроскептиків.

8.3. Брексит

Брексит – вихід Великобританії з Європейського Союзу (скор. Brexit від поєднання слів Britain – Британія і exit – вихід). Процес, заснований на результаті референдуму 23.06.2016 р., коли 51,9 % голосів підтримало вихід. Вихід з ЄС – головна політична мета консервативної опозиції і деяких окремих осіб (націоналістів і євроскептиків) у Великобританії.

У 2011 р. на тлі економічної кризи в країні посилилося невдоволення перебуванням в Євросоюзі, що дозволило Партії незалежності поступово нарощувати свою популярність. Депутат-консерватор Девід Наттелл підняв питання про референдум з питання про членство Великобританії у ЄС. Відповідну петицію підписали більше 100 тисяч громадян. Проте 25.10.2011 р. депутати Парламенту переважною більшістю (483 з 650) проголосували проти підготовки референдуму.

28.05.2015 р. Уряд консерваторів вніс до Парламенту законопроект про референдум щодо виходу держави з ЄС, у якому формулювалось запитання щодо перебування в Євросоюзі. Проведення референдуму мало відбутися не пізніше 31.12.2017 р. У червні 2015 р. Палата громад підтримала законопроект, і вже 10.11.2015 р. Прем'єр-міністр Великобританії Девід Кемерон оголосив про офіційний початок кампанії за зміну умов членства Великобританії в ЄС. Слід зауважити, що члени його партії, а також члени партії офіційної (лейбористської) опозиції в більшості висловлювалися за збереження членства країни в ЄС.

На референдумі 23.06.2016 р. 51,9 % виборців підтримали вихід. У різних частинах Великобританії підсумки голосування різнилися: так, жителі Шотландії і Північної Ірландії висловилися переважно проти виходу, а представники Англії (за винятком столиці) й Уельсу – за Світова громадськість мала виробити ставлення щодо цієї події. Результати референдуму для багатьох були неочікуваними. Політологи прогнозували інший результат голосування, беручи до уваги той факт, що правляча консервативна партія країни на той момент офіційно виступала проти виходу з ЄС, а в лютому 2016 р. на спеціальному саміті уряду Великобританії навіть вдалося узгодити нові, додаткові ексклюзивні умови постійного членства країни в ЄС.

У разі найбільш несприятливого перебігу подій (вихід з ЄС без укладення відповідної угоди) економічні наслідки для Великобританії будуть негативними, але не дуже значними. Втрати складуть 0,17 %

зростання ВВП з 2018 до 2030 р. Усього до 2030 р. ВВП Британії може втратити 2,2 % свого обсягу. На думку аналітичного центру Open Europe, ці втрати можна компенсувати за рахунок спрощення регулювання, прийнятого в ЄС, що дозволить залучати в країну більше прямих іноземних інвестицій. За прогнозами ОЕСР, а також Банку Англії і Казначейства, в результаті виходу з ЄС економіка Великобританії може втратити 2 – 8 % ВВП.

Першим результатом референдуму стала відставка британського єврокомісара барона Дж. Хілла 25.06.2016 р. Увечері 28 червня в рамках саміту Європейської ради в Брюсселі відбувся символічний спуск прапора Великобританії перед будівлею Європейської комісії.

Збентежений підсумками референдуму, Прем'єр-міністр Девід Кемерон прийняв рішення залишити посаду лідера правлячої партії і глави Кабінету міністрів. Після цього в ході парламентської дискусії п'ять провідних депутатів зі складу консервативної партії виставили свої кандидатури для заміщення Кемерона на посаді Прем'єр-міністра. 11 липня перемогу здобула міністр внутрішніх справ Тереза Мей, яка вже вранці 13 липня приступила до формування нового уряду. Нею відразу ж були створені два особливих міністерства – з виходу з ЄС (на чолі з давнім опонентом Кемерона Д. Девісом) і міжнародної торгівлі (під керівництвом уродженця Шотландії, колишнього міністра оборони Об'єднаного королівства Л. Фокса). Міністром закордонних справ несподівано для багатьох став головний прихильник Брексита в рядах партії Борис Джонсон. Таким чином, консерватори залишилися у владі з тим, щоб до грудня 2018 р. остаточно оформити «розлучення» з Єдиною Європою.

Розглядаючи судовий позов, поданий громадськими активістами, 03.11.2016 р. Високий суд Лондона постановив, що уряд Великобританії не може починати процедуру виходу країни з Євросоюзу без схвалення Парламенту. Уряд подав апеляцію до Верховного суду Великобританії, розгляд якої розпочався 05.12.2016 р. Верховний суд Великобританії залучив до розгляду подання генерального суддю Шотландії, юридичних представників уряду Уельсу, одну з профспілкових організацій (IWGB) і приватного незалежного позивача. Їх узагальнена аргументація зводилася до того, що дії Уряду Великої Британії з повідомленням Європарламенту про вихід країни з ЄС спричинять за собою неминучі порушення вже існуючих прав і свобод приватних і юридичних осіб – резидентів Шотландії (і Уельсу). За рішенням суду, винесеним 24.01.2017 р., вісім з одинадцяти

суддів визнали, що Уряд не має права ініціювати вихід повідомленням (відповідно до ст. 50 Лісабонського договору) без попереднього рішення Парламенту.

Вже 01.02.2017 р. депутати Парламенту Великої Британії в першому читанні проголосували за Законопроект про вихід з ЄС (498 голосів проти 114). 2 лютого Уряд опублікував постфактум «Білу книгу» (остаточний варіант програми уряду) щодо виходу з ЄС. Пізніше законопроект про ініціювання ст. 50 був схвалений обома палатами британського Парламенту і 16.03.2017 р. підписаний королевою Єлизаветою II.

29.03.2017 р. Прем'єр-міністр Великобританії Тереза Мей підписала лист на ім'я глави Євроради Дональда Туска з повідомленням властей Європейського Союзу про початок процедури виходу Великобританії з ЄС. Очікувалося, що переговори про вихід триватимуть близько двох років, країна може покинути об'єднання в березні 2019 р.

У квітні Тереза Мей оголосила про дострокові парламентські вибори, які пройдуть в країні 8 червня. Після цього представник Єврокомісії Маргаритис Шинасі заявив, що реальні переговори про вихід Великобританії з ЄС почнуться після парламентських виборів протягом червня 2017 р.

У вересні 2017 р. Парламент Великобританії ухвалив у другому читанні Білль про скасування – законопроект, який передбачав формальне скасування застосування Лісабонського договору, а також норм права ЄС з одночасним їх перенесенням до британського національного законодавства. Законопроект передбачав, що норми права ЄС збережуть свою дію на території Великобританії, але вже в якості британських законів. Однак з висновків попереднього звіту конституційного комітету Палати лордів, опублікованого 07.09.2017 р., випливає, що Білль має ряд грубих вад і неточностей, які суперечать як букві закону, так і принципу поділу верховної і територіальних влади в Великобританії.

15.05.2018 р., уперше за двадцять років свого існування в рамках процесу деволюції, Парламент Шотландії більшістю голосів (93 проти 30) проголосував за відмову схвалити законопроект Уряду Великобританії про брексит, таким чином створивши безпрецедентну ситуацію, коли Парламент Великобританії зможе прийняти основний закон проти безпосередньої законодавчої волі Парламенту Шотландії.

27.06.2018 р., незважаючи на бурхливі дебати в обох палатах Парламенту в попередні дні, Білль про скасування законів ЄС був прийнятий

більшістю голосів Палати громад і після підписання Єлизаветою II став законом.

15.01.2019 р. Прем'єр Тереза Мей зазнала нищівної поразки в Парламенті, коли депутати відкинули її угоду про вихід Британії з ЄС. Т. Мей мала намір виграти голосування за вотумом недовіри її уряду і таким чином повернутися до процесу виходу країни з Євросоюзу.

12.03.2019 р. британський Парламент повторно відкинув проєкт угоди по Брексит з Євросоюзом, відстрочивши його до 12 квітня, а потім до 31 жовтня. Улітку Тереза Мей оголосила про свою відставку з поста лідера торі та Прем'єра після провалу реалізації брекситу. Внутріпартійним голосуванням пост глави уряду посів Борис Джонсон, який підтримав вихід Великої Британії з ЄС навіть без підписання угоди з ним.

05.09.2019 р. Парламент Великої Британії зробив спробу заблокувати брексит без угоди з ЄС. Наступного дня Палата лордів підтримала законопроект, що забороняв уряду провести його без угоди з Євросоюзом. Робота британського Парламенту була припинена, але Верховний суд виніс рішення, що п'ятитижневе призупинення британського Парламенту, якого домігся Прем'єр-міністр Б. Джонсон, було незаконним.

2 жовтня того ж року Джонсон зробив останню пропозицію щодо виходу Британії з ЄС. Він запропонував не проводити жодних перевірок на кордоні Ірландії та Північної Ірландії або поблизу з ним. Раніше передбачалося, що після виходу з ЄС на кордоні з Ірландією працюватимуть повноцінні пункти пропуску з паспортним контролем і перевітками транспорту, що викликало занепокоєння ірландців.

25 січня було підписано угоду про умови виходу Британії з ЄС, і з 31.01.2020 р. Об'єднане Королівство Великої Британії та Північної Ірландії перестає бути членом Європейського Союзу.

Загрозою брекситу є можливість «ефекту доміно» в інших країнах із сильними євроскептичними настроями. Так, у 2016 р. нідерландські євроскептики із правої популістської Партії свободи та Соціалістичної партії скористалися із процесу парламентського схвалення угоди про Європейську асоціацію України, ініціювавши національний референдум. Як визнавав один із ініціаторів референдуму – правий популіст Герт Вілдерс, його ідеєю було використати будь-який привід щоб провести референдум про довіру європейським інституціям і про «нексит» щодо виходу Нідерландів зі складу ЄС. Правими популістами було створено

штучний образ України як джерела нелегальної міграції і злочинності, що не відповідало реальності, але актуалізувало суспільні страхи щодо загроз міграції. Питання ставилося не про саму ідею розширення ЄС, що сприймалося у контексті подальшого поглиблення процесу мультикультуралізації і деєвропеїзації цього об'єднання. Фактично громадянам Нідерландів пропонувалося висловити недовіру європейським інституціям і політичним елітам.

Поглиблення міграційної кризи могло призвести до того, що до аналогічних дій успішно будуть вдаватися праві популісти і євроскептики у інших країнах, руйнуючи політичне поле спільноти та засадничі принципи європейської інтеграції.

Контрольні запитання

1. Проаналізуйте причини боргової кризи у єврозоні.
2. Яка стратегія виходу із боргової кризи може бути найбільш ефективною?
3. Якими є причини міграційної кризи?
4. Які заходи можуть бути вжиті для подолання міграційної кризи у ЄС?
5. Проаналізуйте політичну змістовність брекситу.

Література: [14; 47; 71; 73; 93].

Розділ 9. Політична роль Європейського Союзу в сучасному світі

Мета – формування системи знань, умінь і навичок щодо визначення сутності зовнішньої політики ЄС, розуміння процесів впливу на неї та значення безпекової політики.

Основні питання

- 9.1. Зовнішня політика Європейського Союзу.
- 9.2. Процес розширення Європейського Союзу та його вплив на міжнародну політику.
- 9.3. Політика Європейського Союзу в сфері безпеки.

Ключові слова: Європейський Союз, європейська інтеграція, НАТО, митний союз, валютна інтеграція, єдиний внутрішній ринок, безпека, оборона.

9.1. Зовнішня політика Європейського Союзу

Між країнами Європейського Союзу спостерігається високий рівень інтеграції, проте зовнішня політика ще має міждержавний характер. Усі 27 країн-членів контролюють свої міжнародні відносини. ЄС набуває політичну вагу в якості єдиного політичного блоку, існують спроби одностайно виступати з різних політичних питань, особливо в галузі торгівлі та енергетики. Посада Верховного представника Європейського Союзу із закордонних справ і політики безпеки персоніфікує цю роль.

Зовнішня політика Європейського Союзу здійснюється або за допомогою Спільної зовнішньої політики та політики безпеки з керівництва Європейської ради, або шляхом міжнародних економічних переговорів, що проводяться Європейською Комісією. Провідним дипломатом ЄС в обох сферах є Верховний представник ЄС із питань закордонних справ і політики безпеки (з 2014 р. цей пост посідає Федерика Могеріні). Частина оборонного співробітництва відбувається в рамках Спільної політики безпеки та оборони [114].

До столиць держав, що не входять до Європейського Союзу, та в міста з багатосторонніми державними органами ЄС направляє своїх делегатів. Інколи представництва органів ЄС і держав-членів можуть використовувати загальні ресурси та кошти, але перевага надається принципу окремішності. Водночас представництва, діючи в єдиному полі, об'єднані підтримувальними цілями. Наприклад, якщо одна країна ЄС робить запит про допомогу своїм громадянам у надзвичайних ситуаціях, то інша країна зобов'язана допомогти.

До створення Європейської служби зовнішньополітичної діяльності згідно з Лісабонським договором Рада Європейського Союзу мала окремі делегації в Організації Об'єднаних Націй в Нью-Йорку, в Африканському Союзі та в Афганістані, на додаток до місцевих делегацій Європейської Комісії. Протягом 2010 р. вони були перетворені на єдині делегації Європейського Союзу [92].

Європейська служба зовнішньополітичної діяльності (ЄСЗД) – орган Європейського Союзу, який було створено після набуття чинності 01.12.2009 р. Лісабонської угоди. ЄСЗД приступила до виконання своїх обов'язків 01.12.2010 р. і досі виконує обов'язки Міністерства закордонних справ та дипломатичного корпусу на рівні Європейського Союзу, реалізуючи спільну зовнішню політику, політику безпеки та зовнішнє представництво ЄС в інших сферах. Військовий штаб ЄС, що відповідає за Спільну політику безпеки й оборони, також є одним з департаментів цієї служби.

Країни Європейського Союзу зберігають тісні зв'язки з багатьма своїми колишніми колоніями. З моменту підписання Римської угоди ЄС розвиває стосунки з країнами Африки, Карибського басейну та Тихоокеанського регіону (АКТ) у рамках співпраці АКТ – ЄС, у тому числі спільної Парламентської асамблеї. ЄС надає значну гуманітарну допомогу країнам АКТ: більше 20 % допомоги регіону виділяється з бюджету ЄС або Європейського фонду розвитку. У квітні 2007 р. Європейська Комісія запропонувала країнам АКТ більш широкий доступ на ринок ЄС: безмитний експорт рису, безмитний і неквотований експорт цукру [107], хоча це викликало невдоволення Франції та деяких інших країн.

Крім того, є питання, що стосуються особливих відносин між країнами АКТ та Європейським Союзом після закінчення Котонського договору про партнерство в 2020 р. Країни АКТ аналізують ефективність стосунків з Європейським Союзом. Незалежні аналітичні центри (такі, як Європейський центр управління політикою розвитку – ECDPM) також мають різні сценарії розвитку стосунків країн АКТ з ЄС.

9.2. Процес розширення Європейського Союзу та його вплив на міжнародну політику

У травні 1950 р. міністр закордонних справ Франції Робер Шуман представив свою пропозицію щодо об'єднання Європи, відому як план Шумана. Ця подія вважається початком європейської інтеграції, яка привела до створення Європейського Союзу.

Перший етап євроінтеграції охоплює період з 1951 до 1957 рр. 18.04.1951 р. у Парижі був підписаний Договір про заснування Європейського об'єднання вугілля і сталі (ЄОВС). До складу ЄОВС увійшли

Бельгія, ФРН, Голландія, Італія, Люксембург, Франція. Вихідною точкою об'єднувальних процесів стала галузева (точніше – секторальна) співпраця, що охоплює базові галузі економіки (вуглевидобувну та сталеливарну промисловість).

Другий етап (кінець 50-х – початок 70-х рр.) називають «золотим століттям» в історії Співтовариства. У березні 1957 р. шість країн підписують два Римські договори про створення Європейської економічної Спільноти (ЄЕС; його друга офіційна назва – Спільний ринок) і Європейської спільноти з атомної енергетики (Євратом). Останній був створений за моделлю ЄОВС і мав галузеву спрямованість на спільний розвиток виробничої кооперації та НДДКР у сфері атомної енергетики [98].

Важливого значення набув Договір про створення Європейської економічної Спільноти (ЄЕС), який відрізняється комплексним, різнобічним підходом до господарської взаємодії країн-членів. Ним втілювалась у життя ідея розширення економічної інтеграції шляхом створення Спільного ринку, в межах якого відбувається вільний рух товарів, осіб, послуг і капіталу. Договір про ЄЕС ретельно опрацьований; це дуже об'ємний документ, що складався з 275 статей, поділених на розділи та заголовки, включаючий декілька додатків.

Безпосередніми цілями ЄЕС (Спільного ринку) були визначені:

поступове зняття всіх обмежень у торгівлі між країнами-членами;

установлення загального митного тарифу в торгівлі з третіми країнами;

ліквідація обмежень для вільного переміщення капіталів, людей, послуг;

проведення спільної політики в галузі сільського господарства та транспорту;

уніфікація податкових систем;

установлення правил конкуренції на Спільному ринку;

зближення законодавств країн-учасниць;

розроблення принципів узгодження економічної політики та ін. [98].

Римські договори привели до створення нових співтовариств, передбачаючи формування спільної політики за окремими напрямками та передання державами деяких суверенних прав спільним наднаціональним органам. Представники Великобританії виявили незгоду з таким типом господарської та політичної взаємодії, ще на стадії підготовки договорів відмовившись від участі в міжурядових перемовинах з «шісткою».

У жовтні 1956 р. Лондон заявив про те, що Об'єднане Королівство віддає перевагу створенню зони вільної торгівлі. 04.05.1960 р. була підписана Стокгольмська Декларація, згідно з якою «сімка» інших європейських країн (Великобританія, Австрія, Данія, Норвегія, Португалія, Швеція та Швейцарія) утворили Європейську Асоціацію вільної торгівлі – ЄАВТ. Отже, в Західній Європі паралельно почали розвиватися два типи інтеграції, що відобразили різні зацікавлення та різні уявлення про моделі співпраці двох груп країн.

Реалізація положень Римського договору на першому етапі відбувалась дуже успішно, погоджено і без особливих труднощів. І вже до 01.07.1968 р. (на 1,5 року раніше зазначеного терміну) країнами ЄЕС був створений *митний союз*. Були ліквідовані обмеження у взаємній торгівлі країн-учасниць і встановлено єдиний митний тариф відносно третіх країн. Почала проводитися активна політика щодо конкуренції. Здійснювалася гармонізація стандартів і технічних норм, координація господарського законодавства, зокрема акціонерного. Зближувалася промислова політика, прискорювався процес перетворення національних монополій країн ЄЕС на транснаціональні; зросла лібералізація руху капіталів і робочої сили.

Третій етап інтеграції в ЄЕС (з початку 70-х до середини 80-х рр.) ознаменувався суперечностями та істотними труднощами. Інтеграційному угрупованню довелося здолати серйозну кризу. Мляві темпи росту інших країн Заходу, найвищий рівень безробіття, «торгові війни» між країнами-партнерами породили так званий синдром «*європесимізму*», «*євросклерозу*».

Водночас ЄС вдається добитися чималого прогресу в інтеграції. У січні 1973 р. відбувається перше кількісне розширення ЄС в результаті приєднання до нього трьох держав – Великої Британії, Данії та Ірландії.

Сферою наднаціонального регулювання стає *валютна інтеграція*. З 1978 р. створюється Європейська валютна система (ЄВС), що базується на трьох основних елементах:

європейській розрахунковій валютній одиниці – ЕКЮ (ECU – European Currency Unit);

системі «Європейської валютної змії» – механізмі, що, з одного боку, тісно прив'язує валюти країн ЄС одну до одної (відхилення не могли перевищувати 1,125 %), з іншого – спільне їх коливання відносно долара (відхилення не могли перевищувати 2,25 %);

створенні Європейського фонду валютної співпраці (ЄФВС) за рахунок об'єднання частини (20 %) національних золотовалютних резервів країн-учасниць.

Валютна інтеграція, механізм якої згодом коригувався, була істотним кроком у просуванні регіональної інтеграції і сходинкою до нинішнього економічного та валютного союзу. Вона активно впроваджується у виробничу та науково-технічну сферу [114].

Триває розвиток механізмів інтеграції. У 1981 р. відбувається нове розширення ЄС – до нього вступила Греція.

Четвертий етап (з середини 80-х до початку 90-х рр.). Якісно новий етап (докорінна реформа інтеграційної діяльності ЄС) ознаменувався завершенням створення **єдиного внутрішнього ринку** (ЄВР) у рамках ЄС. У 1985 р. Комісія Європейських Спільнот розповсюдила документ під назвою «Біла книга», в якому зауважувалося, що, попри скасування митних зборів після підписання Римського договору, єдність Європейської спільноти залишалася неповною і для громадян, і для економічних структур. Продовжували існувати кордони між країнами-членами та численні торгові обмеження. Адміністративні формальності; митний нагляд; відмінність технічних специфікацій і норм у різних країнах; протекціонізм в деяких сферах; обмеження, що заважають підприємствам діяти на рівні ЄС так само, як і на національному рівні, – усе це гальмувало розвиток економіки й обходилося в декілька мільярдів ЕКЮ в рік. Згідно з результатами дослідження, проведеного за завданням Комісії ЄС, групою експертів під керівництвом Паоло Чеккіні, тільки на прикордонні формальності витрачалось близько 9 млрд ЕКЮ, або 1,8 % суми всіх торгових операцій між країнами – членами Співтовариства. У промисловості ці формальності, поглиблені відсутністю єдиної системи нормативів, та інші торгові обмеження коштували 40 млрд ЕКЮ щорічно. Це різко знижувало міжнародну конкурентоспроможність країн ЄС, ускладнювало структурну перебудову, не стимулювало належним чином технологічних і організаційних нововведень.

Головною метою реформування ЄС було створення Єдиного внутрішнього ринку, цілісної євроекономіки, що було зафіксовано в Єдиному Європейському Акті (ЄЄА), який набув чинності в 1987 р. ЄВР мав бути «простором без внутрішніх меж, в якому забезпечується вільний рух товарів, капіталів, послуг і цивільних осіб»; його створення було передбачене до 31.12.1992 р. Планувалося повне усунення фізичних, технічних, податкових та інших бар'єрів на теренах ЄС, що мало привести

до ліквідації національних кордонів, створення однорідного економічного простору. Це завдання в основному було вирішене до 01.01.1993 р. Інтеграція стала незворотна.

На цьому етапі у 1986 р. відбулося третє розширення ЄС, у Співтовариство вступили Іспанія та Португалія.

П'ятий етап формування цілісної господарської системи ЄС – перехід до формування економічного, валютного та політичного союзу.

У грудні 1991 р. сесія Європейської ради, що відбулася в голландському місті Маастрихт, схвалила підготовлений текст Договору про Європейський Союз (Маастрихтський Договір про Європейський Союз). 07.02.1992 р. там же відбулася офіційна церемонія його підписання усіма державами-членами. Договір набув чинності 01.11.1993 р. і надав Співтовариству нову назву – Європейський Союз.

Відповідно до Договору засновується єдине європейське громадянство, політичний союз (загальна зовнішня політика та політика в сфері внутрішніх справ і правосуддя); формується економічний і валютний союз.

Маастрихтський Договір розшифровує і вводить в «комунітарне (community) право» поняття економічного та валютного союзу (ЕВС), окреслюючи конкретні терміни його створення – 01.01.1999 р. З цього дня вводиться (спочатку у безготівковий обіг) нова валюта – євро, яка протягом трьох з половиною років співіснуватиме з національними валютами держав, що увійшли в ЕВС, а з 01.06.2002 р. повністю замінить їх. У ці терміни мали здійснити повну економічну конвергенцію національних економік держав-членів і на цій основі – перехід до єдиної валютної політики ЄС.

У наслідок четвертого розширення у 1995 р. до Європейського Союзу увійшли Фінляндія, Австрія і Швеція. Разом з поглибленням інтеграції, цей етап розвитку угруповування характеризує нове істотне розширення його членського складу за рахунок приєднання низки країн Центральної і Східної Європи та Середземномор'я.

З розширенням ЄС посилюються наявні проблеми та суперечності та неминуче виникають нові. Питання про співвідношення між обсягами поглиблення і розширення дебатуються досить інтенсивно. Розроблені моделі «диференційованої інтеграції», у основу яких закладена ідея про поглиблення інтеграції, навіть якщо частина членів ЄС у поточному часі

неспроможна на це. Через це певні групи країн тісніше інтегруються у певній сфері [99].

П'яте розширення мало дві хвилі: у 2004 р. до Європейського Союзу приєдналися десять нових країн (Кіпр, Мальта, країни колишнього соціалістичного табору – Чехія, Угорщина, Польща, Словаччина, Словенія та три колишніх республіки СРСР – Естонія, Латвія, Литва); у 2007 р. до складу ЄС увійшли Болгарія та Румунія.

Нарешті, у 2013 р. у результаті **шостого розширення** до ЄС приєдналася Хорватія.

У зв'язку з розширенням ЄС суттєво збільшив економічну, географічну та політичну вагу на європейському континенті. Розширення Союзу впливає на його економічне зростання. Завдяки новим механізмам щодо обігу товарів і послуг, капіталу, впливу в пересуванні людей урізноманітнюються національні традиції і культури, надаючи можливість змінити форму економічних і політичних взаємовідносин ЄС з іншими частинами світу.

У результаті приєднання нових держав-членів посилюються інтереси ЄС у виведенні взаємовідносин з новими сусідами на якісно вищий рівень. Реальністю стала політична й економічна взаємозалежність між Союзом та його сусідами. Нові можливості для інтенсифікації економічних взаємовідносин були створені завдяки введенню в обіг євро як єдиної міжнаціональної валюти. Географічна близькість означає, що розширений Союз і нові його сусіди матимуть рівну можливість щодо захисту важливих своїх інтересів. Співпрацюючи у подоланні транскордонних загроз, починаючи з тероризму та закінчуючи забрудненням повітря, вони можуть спрямовувати зусилля на сприяння транснаціональним потокам товарів та інвестицій. Сусідні країни є важливими партнерами ЄС у створенні великої зони політичної стабільності, де визнається верховенство права, та сприянні обміну ідеями, знаннями та культурному обміну, забезпеченні зростання економіки й обсягів зовнішньої торгівлі, інтенсифікації взаємного виробництва.

Обов'язок ЄС не тільки перед своїми громадянами та громадянами нових держав-членів, а також перед сусідніми країнами – забезпечити економічний динамізм і стійку соціальну злагоду. Діючи у напрямі сприяння регіональному та місцевому співробітництву й інтеграції, ЄС створює передумови для економічного зростання, політичної стабільності, зменшення бідності та соціального розмежування у спільному просторі.

Проте потрібно переглянути весь спектр політик Союзу (торговельну, зовнішню, політику безпеки, розвитку та охорони довкілля та ін.). У листопаді 2002 р. Рада з загальних справ і зовнішніх відносин розпочала роботу у відношенні нових суходільних сусідів Союзу – України, Молдови та Білорусі. У грудні 2002 р. Європейська Рада у Копенгагені підтвердила, що Союз завдяки розширенню повинен зміцнити взаємовідносини зі своїми сусідами на основі спільних цінностей, запобігати створенню нових ліній розподілу в Європі, сприяти стабільності та процвітання у самому Союзі та за його новими зовнішніми кордонами. Рада закликала забезпечити зміцнення взаємовідносин з Україною, Молдовою, Білоруссю, Росією та країнами Південного Середземномор'я на основі сприяння реформам, сталому розвитку та торгівлі. У Комюніке розглянуто можливість щодо посилення системи взаємовідносин Союзу з тими сусідніми країнами, які сьогодні не мають перспективи на членство у ЄС, створення зони добросусідства та процвітання – «кільце друзів», з якими ЄС перебуватиме у тісних, мирних стосунках і співпрацюватиме з ними [98].

У цілому зміни складу ЄС відбувалися таким чином:

1973 – перше розширення ЄЕС (приєдналися Данія, Ірландія, Велика Британія. Остання вийшла зі складу ЄС у 2020 р.);

1981 – друге розширення ЄЕС (приєдналася Греція);

1986 – третє розширення ЄЕС (приєдналися Іспанія та Португалія);

1995 – четверте розширення (приєднання Австрії, Фінляндії та Швеції);

2004 – п'яте розширення (приєднання Чехії, Угорщини, Польщі, Словаччини, Словенії, Естонії, Латвії, Литви, Кіпру, Мальти);

2007 – друга хвиля п'ятого розширення (приєднання Болгарії та Румунії);

2013 – шосте розширення (приєдналася Хорватія).

Розширення ЄС створює нові умови торгівлі для всіх країн, сприяючи участі України в європейській торгівлі, транспортуванні товарів, регіональній співпраці.

9.3. Політика Європейського Союзу в сфері безпеки

Реалізація *спільної зовнішньої політики, політики безпеки та оборони (СЗПБ)* розпочалася після прийняття Маастрихтського договору 1992 р., а *Європейської політики безпеки та оборони (ЄПБО)* – з 1999 р.

Завданнями СЗПБ були проголошені координація дій країн ЄС на міжнародній арені, формулювання єдиних для ЄС цілей та їх досягнення. Маастрихтський договір передбачав в якості основних складових елементів СЗПБ загальні позиції і спільні дії. Амстердамський договір доповнив їх загальними стратегіями. Крім того, було створено посаду Високого представника з СЗПБ, який водночас виконував функції Генерального секретаря Європейської ради. Лісабонський договір визначив такі цілі СЗПБ:

- захист цінностей, основних інтересів, безпеки, незалежності та цілісності;

- консолідація та підтримка демократії, верховенства закону та принципів міжнародного права;

- збереження миру, запобігання конфліктам і зміцнення міжнародної безпеки відповідно до принципів Статуту ООН, акту Гельсінкі та Паризької хартії;

- сприяння інтеграції усіх країн у світову економіку;

- підтримка міжнародної системи, заснованої на посиленні багатосторонньої співпраці й успішному глобальному управлінні [108].

Згідно з Лісабонською угодою змінювалися статус і назва посади Високого представника у СЗПБ. Відтепер його найменування – Високий представник Союзу в закордонних справах і політиці безпеки. Йому були передані повноваження комісара у зовнішніх зв'язках і посада заступника голови Єврокомісії, а в підпорядкування перейшли всі зарубіжні представництва, об'єднані в Службу зовнішніх дій ЄС.

Уперше завдання ЄПБО були зазначені в Декларації, прийнятій на саміті Європейського союзу в Кельні (1999). Вона проголошувала необхідність досягнення Євросоюзом ефективної, забезпеченої військовими силами здатності до автономних дій, для того щоб реагувати на міжнародні кризи без збитку для дій НАТО. На сесії Європейської ради в Гельсінкі в грудні того ж року був визначений план формування виконавчих органів ЄПБО. Ними стали: Комітет з політики та безпеки, який здійснює політичне управління реалізацією ЄПБО та СЗПБ; Військовий комітет ЄС, який керує підготовкою та проведенням операцій у рамках ЄПБО; Військовий штаб ЄС, на який було покладено практичне відпрацювання цих операцій. У 2005 р. у складі Військового штабу ЄС був створений самостійний від структур НАТО центр управління військовими операціями – Цивільно-військовий осередок. У 2007 р. усередині нього

для керівництва конкретними операціями було створено Оперативний центр ЄС. Лісабонський договір перейменував ЄПБО в Спільну політику безпеки й оборони (СПБО). Вона має такі завдання: спільні операції щодо роззброєння; запобігання конфліктам і підтримка миру; надання військових порад і допомоги; виконання гуманітарних і рятувальних операцій. Сьогодні СПБО має два напрями своєї діяльності – військовий та цивільний. ЄС створив сили швидкого реагування із загальною чисельністю понад 100 тис. осіб. Зараз рішення про СЗПБ і СПБО приймаються органами, що складаються з представників держав – учасників ЄС (Європейська рада і Рада ЄС) на основі консенсусу. Роль Єврокомісії і Європарламенту в цьому питанні, як і раніше, обмежена [5].

16.12.2002 р. між НАТО та ЄС було підписано Декларацію про Європейську безпеку та політику оборони, в якій були викладені політичні принципи співпраці та задекларовано гарантований доступ ЄС до механізмів планування, сил і засобів НАТО. Документ мав метою доповнення комплексу інструментів, що існують у ЄС для врегулювання кризових ситуацій та запобігання конфліктів, у тому числі військові операції, у виконанні яких НАТО не бере участь як блок. Обидві організації визнали необхідність створення систем забезпечення комплексного розроблення спільних вимог щодо розвитку обороноспроможності [80]. Крім того, вони гарантували рівноправність і дотримання принципу нейтральності в ухваленні рішень, дотримання положень статутів (у тому числі міжнародного Статуту ООН), повагу до інтересів країн-членів як НАТО, так і ЄС [108].

У рамках реалізації Глобальної стратегії ЄС, націленої на посилення безпеки й оборони Європи, є співпраця ЄС – НАТО, що взаємно доповнюють один одного. Це впливає на трансатлантичний розподіл зон відповідальності. Обидві організації стикаються з безпрецедентними викликами з боку Півдня і Сходу. До НАТО входить двадцять одна держава ЄС (крім Австрії, Ірландії, Кіпру, Мальти, Фінляндії та Швеції), тому безпека ЄС і НАТО взаємопов'язана. Разом вони можуть максимально ефективно використовувати ресурси та мобілізувати широкий спектр інструментів задля посилення безпеки своїх громадян та успішно впоратися з викликами [107].

08.07.2016 р. Голова Європейської Ради та Голова Європейської Комісії спільно з Генеральним секретарем НАТО підписали у Варшаві

Спільну декларацію з метою надати нового імпульсу та сучасного значення стратегічному партнерству ЄС – НАТО. У ній зазначено сім конкретних напрямів, за якими необхідно розширити співпрацю між двома організаціями:

- кібербезпека й оборона;
- протидія гібридним загрозам;
- оборонний потенціал;
- оборонна промисловість і оборонні дослідження;
- оперативне співробітництво, в тому числі на морі та з питань міграції;
- підтримка формування потенціалу партнерів на Сході та на Півдні;
- спільні навчання.

У 2016 і 2017 р. Рада ЄС і Рада НАТО затвердили низку пропозицій на основі мандата Спільної декларації, що охопили сімдесят чотири конкретні заходи в рамках реалізації Спільної декларації з семи напрямів співробітництва. У трьох звітах було запропоновано хід роботи, де особлива увага приділена основним досягненням і додатковим перевагам співпраці ЄС – НАТО в різних царинах [108].

Співпраця між ЄС і НАТО є загальноприйнятою нормою і щоденною практикою. Вона здійснюється на базі ключових принципів: прозорість, відкритість, інклюзивність і дзеркальність, – з повною повагою до незалежності в ухваленні рішень і процедур обох організацій без шкоди для специфіки оборонної політики та політики в галузі забезпечення безпеки будь-якої держави-члена.

Успіхи з головних напрямків співпраці. Двадцять із наявних сімдесяти чотирьох пропозицій щодо співпраці зосереджені на **протидії гібридним загрозам**. Задля зміцнення співпраці ЄС – НАТО в цій сфері значний вклад вносить Європейський центр передового досвіду з протидії гібридним загрозам. З метою сприяння розумінню гібридних загроз і розробленню варіантів скоординованого протистояння їм співробітники ЄС і НАТО взяли участь у діяльності Центру.

ЄС і НАТО розширюють можливості координації, *взаємодоповнюваності та співпраці на морському просторі*, обговорюють пропозиції на засіданнях з обміну інформацією та усунення конфліктних ситуацій у Середземномор'ї (SHADE MED) – головному майданчику для координації зусиль.

Активно взаємодіють НАТО і ЄС у сфері **кібербезпеки** щодо концепцій і доктрин, навчальних курсів, наявних і запланованих тренінгів, спеціального обміну попередженнями про погрози й оцінками загроз, індикаторів загроз, крос-брифінгів, включаючи антикризове управління в сфері кібербезпеки та регулярні засідання з приводу цих питань.

Тривають зусилля, спрямовані на забезпечення узгоджених результатів за допомогою інструментів і процесів планування. У цьому важливу роль відіграють Постійне структуроване співробітництво з питань *безпеки й оборони* (PESCO), План розвитку потенціалу ЄС, Європейський оборонний фонд (EDF), Щорічний скоординований огляд з питань оборони (CARD) і відповідні процеси НАТО – такі, як Програма планування та аналізу «Партнерство заради миру» і Процес оборонного планування в НАТО (NDPP). Штаби ЄС і НАТО спільно працюють над забезпеченням узгодженості та підвищення військової мобільності [98].

ЄС і НАТО продовжують діалог з питань промисловості, що вимагає регулярного оновлювання інформації про дії ЄС і НАТО. Особлива увага приділяється, наприклад, доступу підприємств малого та середнього бізнесу до ланцюжка поставок та інновацій у сфері оборони, а також їх участі в конкретних заходах.

Під час перших паралельних і узгоджених навчань у жовтні 2017 р. ЄС і НАТО провели тренування, перевірку механізмів і практичного співробітництва щодо реагування на кризу, зокрема в умовах гібридної атаки.

Загальним завданням є допомога партнерам у формуванні потенціалу та сприяння їх стійкості, зокрема на Західних Балканах і в сусідніх державах на Півдні. Посилено обмін інформацією, в тому числі проводяться неофіційні політичні консультації стосовно ситуацій щодо Боснії і Герцеговини, Республіки Молдова та Тунісу [108].

Контрольні запитання

1. Яким чином здійснюється зовнішня політика Європейського Союзу? Обґрунтуйте свою відповідь.
2. Які стосунки Європейського Союзу з своїми колишніми колоніями? Дайте розгорнуту відповідь.
3. Який вплив мав на міжнародну політику процес розширення ЄС?

4. Як саме відбувається безпекова політика Європейського Союзу?
5. Коли було підписано Декларацію про Європейську безпеку та політику оборони між ЄС та НАТО?
6. Назвіть головні напрями співпраці ЄС і НАТО.

Література: [80; 93; 99; 107; 108; 114].

Розділ 10. Європейський Союз і Україна

Мета – формування системи знань, умінь і навичок щодо визначення сутності відносин між Україною та Європейським Союзом, можливостей співробітництва та інструментів для їх втілення.

Основні питання

- 10.1. Еволюція відносин між Європейським Союзом та Україною.
- 10.2. Угода про асоціацію України з Європейським Союзом.
- 10.3. Угода про безвізовий режим України з Європейським Союзом.

Ключові слова: Європейський Союз, Угода про партнерство та співробітництво, Світова організація торгівлі, Європейська політика сусідства.

10.1. Еволюція відносин між Європейським Союзом та Україною

Відносини між Україною та ЄС були започатковані в грудні 1991 р., коли Міністр закордонних справ Нідерландів, як представник головуючої в ЄС країни, у своєму листі від імені Європейського Союзу офіційно визнав незалежність України. У перші роки незалежності у Постанові Верховної Ради від 02.07.1993 р. «Про основні напрями зовнішньої політики України» було вперше оголошено про намір розбудовувати відносини з Європейським Союзом. У подальшому стратегічний курс України на європейську інтеграцію був підтверджений та розвинутий у Стратегії інтеграції України до ЄС, яку схвалено 11.06.1998 р., та Програмі інтеграції України до ЄС, схваленій 14.09.2000 р. Цими документами було проголошено довготермінову мету – європейську інтеграцію.

Відповідно до ст. 11 Закону України «Про засади внутрішньої і зовнішньої політики» однією з основоположних засад зовнішньої політики України є забезпечення інтеграції України до європейського політичного, економічного, правового простору з метою набуття членства в ЄС (див. у [94]).

Улітку 2004 р. Європейський Союз розпочав реалізацію зовнішньополітичної ініціативи Європейська політика сусідства (ЄПС), котра охопила сусідні країни, розташовані на Сході та Півдні від ЄС. Правовою основою відносин розширеного ЄС із країнами-сусідами мали стати так звані сусідські угоди. Було передбачено розроблення та виконання плану дій, покликаних у майбутньому замінити попередні стратегії ЄС щодо окремих держав. Одним із позитивних елементів стала перспектива залучення держав-сусідів до внутрішнього ринку Європейського Союзу. Йшлося про лібералізацію торговельного режиму шляхом створення зони вільної торгівлі, встановлення преференційних торговельних відносин, поширення нових інструментів у сферах інвестування, кредитування і транскордонного співробітництва [56].

Декларовані завдання Європейської політики сусідства (ЄПС) – поділитися перевагами розширення ЄС з країнами-сусідами щодо зміцнення стабільності, безпеки та добробуту всіх, на кого поширюється дія цієї політики; сприяти виконанню одного із стратегічних завдань Європейського Союзу, визначеного у Європейській стратегії безпеки у грудні 2003 р., а саме – розбудови безпеки у сусідніх регіонах.

ЄПС спрямована на: посилення двосторонніх відносин через поглиблення торгово-економічних зв'язків, співпрацю у боротьбі проти спільних загроз, попередження конфліктів і управління кризовими ситуаціями, інтеграцію транспортних, енергетичних і телекомунікаційних мереж, активну участь у політиці та програмах ЄС. Метою цієї політики є також розвиток спільних зусиль щодо підтримки прав людини, діалогу між різними культурно-етнічними групами [81].

07.05.2009 р. у Празі (Чеська Республіка) відбувся установчий саміт «Східне партнерство». Ця зовнішньополітична ініціатива була внесена Польщею та Швецією навесні 2008 р. задля визначення для України нового статусу у відносинах із ЄС. Проте політика Східного партнерства не виправдала сподівань, які на неї покладалися. Критики вказували, що після чотирьох років свого існування Східне партнерство не принесло

жодних суспільних чи політичних результатів і не стало серйозним чинником у житті звичайних людей. Аналізуючи ситуацію в країнах Східної Європи, Олаф Осица, директор Центру східних досліджень у Варшаві, зазначив: «В Україні ситуація погіршилася, у Грузії становище невизначене, ЄС втрачає темпи взаємодії з найамбітнішими країнами: Молдовою, Грузією, до певної міри – з Україною» [111]. Невизначеність остаточної мети Східного партнерства, забюрократизованість фінансування з боку ЄС стали причинами неефективності цієї ініціативи. Проте співпраця в рамках Східного партнерства приносила користь, незважаючи на деякі недоліки й упущення.

Головна політична лінія ЄС протягом 2005 – 2008 рр. полягала у розбудові відносин із Україною в рамках саме Європейської політики сусідства, базуючись на схваленому 21.02.2005 р. Плані дій «Україна – ЄС». Він визначив пріоритетні сфери двосторонньої співпраці з метою наближення України до ЄС і став інструментом реалізації відносин на новому рівні. У межах Плану дій було запропоновано низку заходів, реалізація яких дозволила посилити зв'язки між Україною та ЄС. План дій визначив такі пріоритети:

- посилення стабільності й ефективності функціонування інститутів, які гарантують демократію та верховенство права;

- забезпечення поваги до свободи слова та ЗМІ;

- розширення співпраці у сфері роззброєння та нерозповсюдження ядерної зброї, з питань спільної сусідської та регіональної безпеки, розв'язання прикордонних питань;

- удосконалення системи освіти та навчання, культурний діалог;

- започаткування конструктивного діалогу щодо спрощення візового режиму між Україною та ЄС;

- поступова ліквідація нетарифних бар'єрів та обмежень, які перешкождали двосторонній торгівлі; боротьба з корупцією, покращення інвестиційного клімату тощо.

Згодом Україна відмовилась від політики багатовекторності, проголосивши курс на євроінтеграцію. Основні кроки на цьому шляху: надання Україні статусу країни з ринковою економікою; подання заявки на вступ до ЄС; початок переговорного процесу про умови вступу; набуття асоційованого членства в організації; вступ до організації. Країни ЄС схвалили доповнення до Угоди з Україною, які розширюють співробітництво [82].

Європейський Союз в односторонньому порядку запланував надання Україні автономних торговельних преференцій відповідно до заяви Європейської Комісії від 11.03.2014 р. Головна мета зазначених заходів – одностороннє скасування чи зменшення митних зборів ЄС на товари українського походження, застосування автономних торговельних преференцій [81].

Угода про партнерство та співробітництво (УПС), яка набула чинності в березні 1998 р., є базовою у формуванні відносин між Європейським Союзом та Україною. УПС підкреслює повагу до основних спільних цінностей як основи для співробітництва, забезпечує відповідні рамки для політичного діалогу; запроваджує основні спільні цілі на основі гармонійних економічних відносин, сталого розвитку, співробітництва в ряді галузей та підтримки зусиль України в напрямі демократії, а також створення інституційної мережі для досягнення цих цілей.

УПС є важливим інструментом для залучення України до правових засад єдиного європейського ринку та системи СОТ (Світова організація торгівлі). Угода також містить ряд еволюційних положень, зокрема перспективу створення зони вільної торгівлі [97].

Ряд інституцій двостороннього співробітництва, що забезпечують базу для ухвалення подальших рішень, запроваджується в рамках УПС. Такими інституціями є:

Рада із співробітництва на міністерському рівні (до неї входять представники: Головуючий в ЄС, Європейська Комісія, Верховний Представник ЄС, Уряд України);

Комітет із співробітництва (рівень вищих державних службовців, під почерговим головуванням Європейської Комісії та Української сторони);

підкомітети (рівень експертів, які підтримують роботу Комітету із співробітництва).

Політичний діалог між інституціями ведеться шляхом щорічних самітів засідань Ради із співробітництва, міністрів і вищих урядовців у форматі Трійки [81].

Щорічно Радою з питань співробітництва між Україною та ЄС схваляються пріоритетні напрями двостороннього співробітництва в рамках імплементації Угоди про партнерство та співробітництво між Україною та ЄС на наступний період. Процес відбувається з урахуванням стану виконання пріоритетів, визначених на попередньому засіданні.

18.03.2003 р. у місті Брюссель відбулось Шосте засідання Ради з питань співробітництва між Україною та ЄС, на якому сторонами було визначено пріоритетні напрями імплементації Угоди про партнерство. Розбудова відносин провадилась у полі стратегічно важливих галузей.

Енергетика. В основі цього напрямку: реформа енергетичної галузі, що включає приватизацію енергогенеруючого, розподільного та вугільного секторів; продовження співробітництва у сфері відновлювальної енергетики та підвищення енергоефективності; інфраструктура транспортування енергоресурсів, особливо транзит газу; ядерна безпека та пов'язані з нею питання, включаючи закриття ЧАЕС і допомогу ЄС і країн Великої сімки.

Торгівля та інвестиції. Сторони концентрують роботу на заходах, метою яких є прискорення переговорного процесу щодо вступу України у СОТ, включаючи прийняття та впровадження міжнародних стандартів технічного регулювання, посилення захисту прав інтелектуальної власності відповідно до правил УПС і СОТ. Маючи на увазі зазначене та з метою сприяння загальному інвестиційному клімату, сторони продовжують докладати зусиль задля розв'язання проблемних питань у торгівлі та у сфері інвестицій.

Юстиція і внутрішні справи. Співробітництво має концентруватися на впровадженні Плану дій ЄС, який було затверджено Україною. Це стосується підготовки схеми, впровадження моніторингу, оцінювання та визначення щорічних пріоритетних напрямів. Пріоритетними для діяльності у сфері юстиції та внутрішніх справ є: переговори щодо угоди про реадмісію – згода держави на прийом своїх громадян (а також іноді іноземців, які перебували або проживали в цій державі), які підлягають депортації з іншої держави; посилення менеджменту кордонів, включаючи розвиток прикордонної інфраструктури; питання міграції, судової реформи, верховенства права, боротьби з організованою злочинністю у всіх її формах, боротьби з тероризмом. Сторони також обговорюють проблеми розширення ЄС, включаючи питання віз. Ключова мета цих процесів – наближення законодавства України до норм і стандартів ЄС.

Охорона навколишнього середовища. На додаток до співробітництва у сфері ядерної безпеки сторони мають концентрувати роботу насамперед на впровадженні Кіотського протоколу. Співробітництво також включатиме проблеми, пов'язані з погіршенням екологічної ситуації на Дунаї та на Чорному морі, у тому числі очищення стічних вод.

Співробітництво у транспортній сфері передбачає подальшу інтеграцію української транспортної інфраструктури.

З метою належного розв'язання питань у пріоритетних сферах і з огляду на розширення ЄС особлива важливість надається посиленню регіонального та транскордонного співробітництва [81].

Можливості співробітництва вздовж майбутніх кордонів розширеного ЄС було окреслено в Посланнях Єврокомісії, що встановлюють нові рамки взаємовідносин Україна – ЄС, а саме:

«Ширша Європа – Сусідство: нові рамки взаємовідносин із нашими східними та південними сусідами» (концепція «Ширша Європа») від 11.03.2003 р.;

«Прокладаючи шлях для запровадження нового інструмента відносин з країнами-сусідами» від 1.07.2003 р.

Основна мета концепції «Ширша Європа» – співпраця із країнами-партнерами задля сприяння процесу політичних та економічних реформ, підтримки тіснішої економічної інтеграції, сталого розвитку та забезпечення політичної підтримки і допомоги. У світлі цієї концепції Україні належить пріоритетне місце [81].

10.2. Угода про асоціацію України з Європейським Союзом

05.03.2007 р. між Україною та ЄС розпочався переговорний процес щодо укладення нової угоди. 09.09.2008 р. на Паризькому саміті сторони досягли політичної домовленості про укладення майбутньої *Угоди про асоціацію*, яка будуватиметься на засадах економічної інтеграції та політичної асоціації. У 2009 р. відповідно до цих домовленостей було розроблено та схвалено Порядок денний асоціації, який замінив План дій Україна – ЄС і головною метою якого було проведення реформ в Україні у процесі імплементації майбутньої Угоди про асоціацію.

19.12.2011 р. у Києві на 15-му саміті Україна – ЄС переговори щодо майбутньої Угоди про асоціацію завершилися. Текст майбутньої Угоди було парафровано головами переговорних команд України та ЄС 30.03.2012 р. [94].

За кілька днів до зустрічі у Вільнюсі, 21.11.2013 р., Уряд, очолюваний членом Партії регіонів М. Азаровим, вирішив призупинити процес підготовки щодо укладання Угоди про асоціацію між Україною та ЄС. Саме таке розпорядження офіційно оприлюднив Прем'єр-міністр України. За словами Комісара з питань розширення та Європейської політики сусідства Штефана Фюле, станом на 22.11.2013 р. Київ ще офіційно не поінформував Брюссель про своє рішення призупинити процес підготовки до підписання Угоди про асоціацію. Рейтингове агентство Fitch Ratings попередило, що таке рішення у подальшому призведе до зменшення кредитоспроможності держави. У своєму прогнозі агентство враховувало обмежені можливості України для запозичень в іноземній валюті для рефінансування значних виплат за зовнішнім боргом у 2014 – 2015 рр. 22.11.2013 р. ЄС відхилив пропозицію Кабінету Міністрів про проведення переговорів у тристоронньому форматі ЄС – Україна – Росія як таку, що «не є виходом і не має прецедентів» у європейській практиці [82].

В Україні ці позиції призвели до обурення певної частини населення, викликавши масові протести. Наприкінці листопада 2013 р. у Києві та інших містах України почали стихійно виникати «євромайдани», на яких небайдужі громадяни висловлювали свою незгоду з рішенням Уряду. Львівська міська рада звернулася до президента В. Януковича з вимогою звільнити Прем'єр-міністра М. Азарова та підписати Угоду про асоціацію з Євросоюзом [111].

28–29.11.2013 р. на саміті Східного партнерства у Вільнюсі президент В. Янукович відмовився від підписання Угоди, що викликало бурхливу хвилю протестів прибічників євроінтеграції. У багатьох країнах світу почалися акції підтримки Євромайдану та курсу України до ЄС. 22.12.2014 р. Європейська комісія опублікувала документ, у якому намагалася пояснити населенню України свою позицію.

Протистояння влади та народу призвело до Революції гідності, результатом якої стала втеча президента В. Януковича та зміни політичного керівництва держави.

21.03.2014 р. було підписано політичну частину Угоди про асоціацію, а 27.06.2014 р. – економічну частину. 16 вересня того ж року Верховна Рада України та Європейський Парламент синхронно ратифікували Угоду про асоціацію між Україною та ЄС. 01.09.2017 р. Угода про асоціацію набула чинності. Тимчасове застосування Угоди почало діяти з 01.11.2014 р.

Цей міжнародно-правовий документ на договірно-правовому рівні закріплює перехід відносин між Україною та ЄС від партнерства та співробітництва до політичної асоціації та економічної інтеграції.

Зміст Угоди викладено на 160 сторінках. Найбільша її частина є додатками у вигляді таблиць, у яких ретельно впорядковані всі скасовані мита на товари, обладнання, матеріали та сировину. Угода містить преамбулу, сім розділів, сорок три додатки та три протоколи [110].

Розділи Угоди озаглавлені таким чином:

Основні принципи (General Principles);

Політичний діалог і реформи, політична асоціація, кооперація та розширення у сфері міжнародних відносин і безпеки (Political Dialogue and Reform, Political Association, Cooperation and Convergence in the Field of Foreign and Security Policy);

Правосуддя, свобода та безпека (Justice, Freedom and Security);

Питання торгових відносин (Trade and Trade-Related Matters);

Економічна співпраця (Economic and Sector Cooperation);

Фінансова співпраця, заходи протидії фінансовим махінаціям (Financial Cooperation with Anti-Fraud Provisions);

Міжнародні, загальні й остаточні заходи (Institutional, General and Final Provisions) [82].

Однією з важливих частин документу є Угода про зону вільної торгівлі між Україною та ЄС. Формат та її наповнення передбачає досягнення максимально глибокої економічної інтеграції на основі домовленостей в рамках двосторонніх переговорів з ЄС щодо вступу України до Світової організації торгівлі (СОТ). Щоб Угода про Асоціацію набула чинності, сторони повинні її ратифікувати або затвердити відповідно до власних процедур. Процес ратифікації у більшості країн – членів ЄС полягає у затвердженні угоди парламентом та подальшому підписанні главою держави. Ратифікаційні грамоти або документи про затвердження здають для зберігання до Генерального секретаріату Ради ЄС, після чого відповідна інформація з'являється на офіційному сайті Ради ЄС [82].

16.09.2014 р. під час телемосту за допомогою технології Skype Європарламент синхронно з Верховною Радою України ратифікував Угоду. За ратифікацію проголосувало 355 депутатів Верховної Ради і 535 депутатів Європарламенту. Одними з перших країн – членів ЄС угоду ратифікували Литва, Латвія та Румунія, а останніми – Кіпр, Бельгія та Нідерланди.

Найбільші проблеми з ратифікацією виникли у Нідерландах. Лише 07.07.2015 р. Парламент королівства дав згоду на ратифікацію, наступного дня її було підписано королем. Проте відповідно до нідерландського законодавства, у випадку якщо громадяни зберуть 300 тисяч підписів, затверджені владою закони мають бути виставлені на консультативний референдум. Саме таку процедуру ініціювали сатиричний блог GeenStijl, громадська організація Burgercomité EU (Комітет громадян ЄС) і євроскептичний центр «Форум для демократії». Завдяки інтенсивній кампанії їм вдалося зібрати майже 430 тисяч дійсних підписів. Референдум відбувся 06.06.2016 р.; за необхідної мінімальної явки у 30 % вона склала 32,28. 61 % виборців, котрі прийняли участь у референдумі, проголосували проти ратифікації Угоди. Уряд Нідерландів вирішив не ігнорувати результати референдуму, хоча він мав консультативний характер, і повернув питання про ратифікацію до Парламенту. 15.12.2016 р. на саміті країн ЄС було знайдено компроміс у вигляді «Рішення глав держав та урядів членів ЄС», яке відкрило шлях для ратифікації Нідерландами Угоди про асоціацію. Рішення не змінює Угоду про асоціацію, але підкреслює, що країні не надано статусу кандидата на вступ до Євросоюзу та права на додаткову фінансову підтримку з боку держав-членів. Нарешті, у 2017 р. Нідерланди повторно провели процес ратифікації, цього разу успішно й остаточно.

Строк дії Угоди про асоціацію необмежений. Будь-яка сторона може денонсувати її шляхом повідомлення іншої сторони. У такому випадку дія Угоди припиняється через шість місяців з дати отримання повідомлення [110].

10.3. Угода про безвізовий режим України з Європейським Союзом

Безвізовий режим між Україною та Європейським союзом – статус, що дозволяє громадянам України вільно перетинати міждержавні кордони країн Європейського Союзу без попереднього звернення до посольства для отримання дозволу, починаючи з 11.06.2017 р. Підписання Угоди про безвізовий режим України з ЄС відбулося у Страсбурзі 17.05.2017 р. [75].

Маючи біометричний паспорт, громадяни України можуть відвідати країни ЄС з діловою, туристичною метою або в сімейних справах на термін до 90 днів у межах 180-денного періоду протягом року. Для в'їзду в Шенгенську зону громадяни України повинні мати, окрім біометричного паспорта, підтвердження мети поїздки, місця проживання, намір повернутися до місця постійного проживання, медичне страхування, наявність фінансових коштів.

На громадян, котрі мають намір прибути до ЄС з метою працевлаштування чи навчання, цей режим не розповсюджується. Візовий режим не було скасовано щодо Великої Британії (яка була членом ЄС до 2020) та Ірландії.

Польща є єдиною країною, законодавство якої передбачає, що у рамках безвізового режиму громадяни країн, котрі не входять до Євросоюзу, мають право працювати на її території. Тобто українські громадяни, приїжджаючи до Польщі, можуть самі знайти вакансію та отримати необхідні документи для працевлаштування.

Шенгенський кодекс про кордони регулює правила та порядок перетину кордону ЄС громадянами третіх країн. **Умови в'їзду на територію ЄС** є такими:

1) громадянин третьої країни повинен мати чинний проїзний документ (*travel document*), що надає власнику право перетинати кордон і відповідає таким критеріям:

а) документ залишатиметься чинним щонайменше три місяці після запланованої дати від'їзду з території держав-членів. У разі обґрунтованої нагальної потреби це зобов'язання може бути скасоване;

б) він має бути виданий протягом попередніх десяти років;

2) громадянин може обґрунтувати мету й умови запланованого перебування, маючи достатні засоби для існування або можливість законно отримати їх як на період запланованого перебування, так і для повернення до країни походження або транзиту до третьої країни, право на в'їзд до якої йому гарантовано наданий;

3) громадяни третіх країн не є особами, щодо яких створено запис у SIS (Шенгенській інформаційній системі) про відмову у в'їзді;

4) вони не вважаються загрозою для публічної політики, внутрішньої безпеки, здоров'я громадян або внутрішньої безпеки будь-якої з держав-членів, зокрема щодо них не внесено записів про відмову у в'їзді на таких підставах до національних систем оповіщень (*national list of alerts*);

5) засоби для існування оцінюються відповідно до тривалості та мети перебування і на підставі середніх цін у державах-членах на харчування та проживання бюджетного класу, помножених на кількість днів перебування;

6) відповідні суми, встановлені державами-членами, повідомляють Європейській комісії відповідно до ст. 39;

7) оцінювання достатності засобів для існування може ґрунтуватися на готівкових коштах, тревел-чеках і кредитних картках, які має громадянин третьої країни. Декларації спонсорування (sponsorship), які відповідають чинному законодавству країни, та гарантійні листи від приймаючої сторони, які відповідають законам держави, де планує перебувати громадянин третьої країни, також можуть бути доказом наявності достатніх засобів для існування [75].

Безвізовий режим України з ЄС передбачає спрощену процедуру в'їзду до держав Шенгену, навіть тих, які не є членами Євросоюзу. Наприклад, українці можуть відвідати без візи Норвегію, Швейцарію, Ісландію, Ліхтенштейн, які входять до Шенгену, але не належать до ЄС.

Контрольні запитання

1. Коли та яким чином були започатковані відносини між Україною та Європейським Союзом?

2. Розкрийте змістовність Плану дій «Україна – ЄС» у рамках Європейської політики сусідства.

3. У чому полягає сутність Угоди про партнерство та співробітництво між Україною та ЄС?

4. Назвіть основні напрями співробітництва між Україною та ЄС. Дайте характеристику кожному з них.

5. Коли і як Угода про асоціацію між Україною та ЄС набула чинності? Як саме відбувався процес ратифікації?

6. Де та коли відбулося підписання Угоди про безвізовий режим України з ЄС?

7. Назвіть умови в'їзду українських громадян на територію ЄС.

Література: [56; 82; 95; 98; 109; 111].

Розділ 11. Культурні аспекти євроінтеграції

Мета – формування системи теоретичних знань, умінь і навичок щодо визначення сутності культурних аспектів євроінтеграції, головних напрямів і процесів інтеграції у сфері освіти.

Основні питання

11.1. Культурна інтеграція.

11.2. Головні напрями культурної політики Європейського Союзу.

11.3. Мовна політика Європейського Союзу.

11.4. Інтеграційні процеси у сфері освіти.

Ключові слова: культурна інтеграція, етноренесанс, культурна глобалізація, культурна політика, освітня політика, мовна політика.

11.1. Культурна інтеграція

Процес *глобалізації* передбачає інтернаціоналізацію політико-правового, економічного, інформаційного простору. Однією з його найважливіших складових є міжнародна культурна інтеграція. Західний світ став джерелом розповсюдження ідей, цінностей та норм, які є надбанням його історії. «Вестернізація» є загрозою втрати етнічними спільнотами їхньої культурної самобутності.

Водночас всупереч тенденціям до уніфікації можна спостерігати диверсифікаційні явища в культурі. Наприкінці XX – початку XXI ст. у цілому ряді суспільств відбуваються процеси, які дають підставу говорити про «етнічний вибух», або «етноренесанс». Феномен етнічного відродження виглядає нелогічним. Якщо виходити з того, що етнічність за умов глобалізації має тенденцію до зникнення, цей феномен називають також етнічним парадоксом [52].

Поняття **«етнічний ренесанс»** виникло у політології у 1960-ті рр., а з 1970-х рр. воно почало широко використовуватися американськими дослідниками. Це було пов'язано з критикою теорії «плавильного казана». Згідно з нею етнічні меншини є пережитками аграрної епохи, а розвиток промисловості й урбанізація призводять до асиміляції етносів,

оскільки у процесі свого зростання міста постійно приймають потоки мігрантів, синтезуючи їх культури. На практиці ж мігранти виявляються спроможними зберігати власну етнокультурну ідентичність, більше того – місцеве населення вдається до пошуку та відродження втрачених традицій.

Етнічний ренесанс характеризують, по-перше, розвиток етнічної самосвідомості, по-друге, прагнення відродити ті елементи культури, які вважають репрезентативними рисами етнічності.

Етноренесанс розглядають як відповідь на уніфікацію культури, коли народи свідомо або несвідомо прагнуть зберегти та захистити власну мову, релігію, традиції. Його трактують як реакцію більш відсталих у розвитку народів на економічну та технологічну експансію народів розвинених. Також його пояснюють зростанням світової соціальної конкуренції, унаслідок якої інтенсифікується внутрішня етнічна взаємодія. Існує думка, що завдяки засобам масової комунікації відбувається згуртування великих соціальних груп в економіці, політиці, культурі; причому у плані консолідації саме етнічні спільноти перебувають у більш вигідному становищі, ніж інші групи (наприклад, класи).

Серед психологічних причин зростання етнічної ідентичності називають, по-перше, пошук відносно сталих орієнтирів в умовах перенасиченості інформацією та соціальної нестабільності, а по-друге, те, що люди більш чітко усвідомлюють власну етнічну особливість за умов інтенсифікації комунікації між різними етносами [52].

Етноренесанс може вважатися антиподом культурної глобалізації, але певною мірою він допомагає їй. «Вестернізація» культури реалізується за рахунок руйнування масштабних культурних спільнот. Наприклад, розколи у православ'ї на пострадянському просторі, пов'язані з прагненням утворити національні автокефалії, призводять до ослаблення позицій православної культури у цілому, сприяючи популяризації та поширенню інших конфесій на канонічному православному терені [52].

Політико-ідеологічні аспекти етноренесансу, безумовно, тісно пов'язані з соціально-психологічними. У багатьох випадках процеси етноренесансу та культурної регіоналізації у тій чи іншій державі підтримуються зацікавленими політичними силами (у тому числі із зовні), хоча помилково вважати їх цілком штучними.

Змістовністю етноренесансу не є виключно відродження культури та повернення до втрачених традицій, він має і модернізаційну інтенцію.

За визначенням Е. Сміта, етнічний ренесанс – це «спроби віднайти та зберегти своє етнічне минуле та водночас трансформувати його у дещо сучасне, сформувати нове суспільство через відродження старої етнічної ідентичності та зберегти кільця у ланцюгу поколінь» (див. у [52]).

Наприкінці 1980-х – початку 1990-х рр. навіть сформувалася така ідейно-світоглядна система, як *етнофутуризм*. Його визначає прагнення до діалогу та синтезу «свого» та «чужого», архаїчного та техногенного, локального та глобального. Толерантність до «іншоетнічності» робить його явищем, яке відповідає духу історико-культурної доби постмодерну.

Отже, епоха глобалізації характеризується складними етнокультурними процесами. У багатьох країнах спостерігається відродження національних традицій, культурна регіоналізація, суспільний запит на ідеї націоналізму, що, на перший погляд, є антагоністичною тенденцією відносно глобалізації. Але взаємозв'язок між ними виявляється набагато складнішим [52].

11.2. Головні напрями культурної політики Європейського Союзу

Питання культурної політики ЄС є прерогативою Комітету з питань культури та освіти в Європейському парламенті та Генерального директорату Європейської Комісії. У Раді ЄС постійно проходять зустрічі міністрів культури держав-членів.

Серед напрямів культурної політики ЄС слід зазначити охорону архітектурної і художньої спадщини, розширення глядацької і читацької аудиторії, розвиток кінематографії і проведення символічних акцій.

Збереження культурної спадщини. Проведення заходів, спрямованих на збереження культурної спадщини, почалося в 1980-ті рр. За рекомендацією Європейського парламенту були сформовані фонди, з яких виділяються кошти на реставрацію будівель і споруджень загальноєвропейського значення. У 1982 – 1983 рр. першими отримали допомогу Парфенон в Афінах і палац дожів у Венеції. З 1997 до 2000 рр. у рамках програми «Рафаель» (бюджет близько 30 млн євро) проводилися роботи з відновлення і збереження колекцій, бібліотек, архівів, колекцій фотографій, кінофондів, фондів звукозапису, пам'ятників архітектури та культурних ландшафтів [89].

Створення в ЄС єдиного внутрішнього ринку та усунення митних бар'єрів спричинили посилення контролю над вивезенням творів мистецтва за межі Союзу. У 1992 р. був прийнятий регламент, за яким для експорту творів мистецтва була потрібна єдина для усіх країн ЄС ліцензія. Роком пізніше Рада прийняла Директиву про повернення незаконно вивезених з території держав-членів предметів, що становлять художню, історичну та (чи) археологічну цінність.

Розширення глядацької і читацької аудиторії стало пріоритетом ЄС у 1990-ті рр. Програма «Аріан» підтримувала випуск і поширення літератури, сприяла розвитку бібліотек, фінансувала переклади книг (особливо рідкісних) з мови оригіналу на інші мови країн ЄС, а також стимулювала підвищення кваліфікації діячів літератури та працівників книговидавання.

З 1990 до 1999 рр. щорічно присуджувався приз «Аристейон» за кращий літературний твір і літературний переклад. У 2009 р. уперше був присуджений приз Європейського Союзу в галузі літератури. У конкурсі брали участь письменники з тридцяти чотирьох країн Європи, а його лауреатами стали відразу дванадцять номінантів. Мета акції – сприяти різноманіттю сучасної європейської літератури, підвищити інтерес читачів до творів авторів з інших країн ЄС і розповсюджувати літературне надбання [89].

Програма «Калейдоскоп» була покликана сприяти інтеграції культурних традицій європейських країн. Вона поширювалася на такі сфери мистецтва, як сценічне (театр, хореографія, музика, опера), прикладне (живопис, скульптура, архітектура, графіка), фотографія та дизайн. «Калейдоскоп» до 1996 р. підтримував проведення в Європі трьох тисяч спектаклів і виставок прикладного мистецтва, сімдесяти п'яти культурних проєктів і одинадцяти театральних і музичних фестивалів.

Щорічно за ініціативою Європейської комісії та за сприяння Європейського радіомовного союзу присуджується Європейський приз за подолання культурних бар'єрів (European Border Breakers Award – EBBA). Його лауреатами можуть стати виконавці, які дебютували в поточному році, та музичні групи. Мета акції – здолати домінування національної продукції на музичних ринках і сприяти контактам між державами-членами в галузі сучасної музики.

Розвиток кінематографії посідає важливе місце в політиці ЄС, оскільки кіно розглядається не лише як індустрія розваг, але і як невід'ємна

частина європейської культури. Нині 60 % кінопрокату країн ЄС належить американській продукції, а на європейську припадає близько 30 %.

З 1991 р. в ЄС стартувала програма підтримки європейської кіноіндустрії «Медіа». З її фондів була надана допомога в створенні близько чотирьох тисяч художніх, документальних, телевізійних і мультиплікаційних фільмів. Серед них такі шедеври, як «Та, що танцює в темряві» Ларса фон Трієра, «Життя прекрасне» Роберто Беніньї (отримав три «Оскара»), «Схід є схід» Демієна О'Доннелла. Програма була розрахована на 2007 – 2013 рр., її бюджет складає 755 млн євро. Підвищення конкурентоспроможності європейського кіно у світі за допомогою підготовки висококваліфікованих фахівців, широке впровадження цифрових технологій та поширення європейської кінопродукції за межами ЄС були нагальними її завданнями.

Проведення символічних акцій покликане формувати загальне уявлення про європейський культурний простір. Європейська комісія спонсорувала проведення Всесвітньої виставки в Севільї в 1992 р., приуроченій святкуванню 500-річчя подорожі Христофора Колумба до Америки, та виставки Експо-98 у Лісабоні. З 1985 р. щорічно обирається «Столиця європейської культури» – місто, в якому проводяться фестивалі мистецтв, виставки, концерти. Проєкт виявився успішним, і тепер у ньому беруть участь два міста; у 2009 р. – литовське місто Вільнюс та австрійське Лінц. У 2010 р. культурними столицями Європи стали німецьке Ессен, угорське Печ, а також Стамбул.

Багаторічні програми. У 2000 р. окремі заходи та програми («Аріан», «Рафаель», «Калейдоскоп») були об'єднані в рамкову програму «Культура – 2000» з бюджетом у 167 млн. євро. Її метою був розвиток творчої ініціативи та культурних обмінів, забезпечення широкого доступу до культурних цінностей, підвищення рівня знань європейських народів про історію та культуру один одного, а також використання художніх засобів для розв'язання завдань соціально-економічного розвитку. Програма діяла до 2007 р.

У зв'язку з розширенням ЄС був розроблений проєкт програми «Культура – 2007» з бюджетом в 400 млн євро на період 2007 – 2013 рр. Її головна мета – сприяти формуванню спільного культурного простору зі збереженням регіональних і національних культурних особливостей. Програма ставить три основні завдання: підвищення мобільності діячів

культури та мистецтва країн ЄС; вільне переміщення усередині ЄС художніх виробів і предметів культурного призначення (в першу чергу розвиток виставкової справи); активізація міжкультурного діалогу.

2008 р. був оголошений «Європейським роком міжкультурного діалогу». Ідея полягала в тому, щоб поліпшити взаємне сприйняття культурних традицій і цінностей народів Європи та таким чином зміцнити взаєморозуміння між ними. Бюджет акції склав 10 млн євро.

Висновки, проблеми, тенденції цього руху можна окреслити таким чином:

політиці ЄС у галузі освіти приділялось велике значення з самих перших кроків європейської інтеграції, тоді як культурна політика сформувалася тільки в 1990-ті рр. як ідея формування загальної європейської ідентичності. Значний вплив на ці напрями діяльності ЄС чинить глобалізація. Вона підвищує актуальність таких завдань, як зміцнення конкурентних позицій ЄС у світі, просування європейських цінностей за кордоном, подолання культурних бар'єрів, інтеграція іммігрантів і тому подібне. Посилюється суперництво між Європою, США та Азією на ринку освітніх послуг і продукту культурного призначення;

у обох розглядуваних сферах дії ЄС лише доповнюють політику держав-членів. Освітня політика взагалі проводиться методом відкритої координації, а в культурній політиці Співтовариство реалізує декілька спеціалізованих програм. Не маючи великих повноважень і фондів, органи Євросоюзу беруть на себе функції стратегічного планування, ставлять загальні для країн ЄС завдання і на основі глибокої експертизи пропонують методи їх розв'язання;

освітня політика ЄС тісно пов'язана з концепцією стійкого розвитку та завданням підвищення конкурентоспроможності Євросоюзу, викладеними в Лісабонській стратегії та стратегії «Європа – 2020». Культурна політика покликана реалізувати на практиці девіз ЄС – «єдність в різноманітті». Проте її ідейна складова продовжує формуватися, а результативність не піддається точному оцінюванню.

Формування спільної культурної політики є невід'ємною частиною процесу розбудови дедалі тіснішого союзу між народами Європи. Культурна політика стає тим спільним об'єднавчим чинником, що сприяє формуванню загальноєвропейського геокультурного простору на основі збереження культурного розмаїття європейських народів.

11.3. Мовна політика Європейського Союзу

Реалізація **політики мультилінгвізму** є одним з першочергових завдань у розвитку ЄС, оскільки останнім часом Європа зіткнулася з різними викликами та загрозами в частині збереження культури кожної держави-члена. Найчастіше прийняті із цього приводу документи не мають обов'язкової сили з точки зору міжнародного права. Не підлягаючи ратифікації в парламентах, вони зобов'язують держави політично та морально, оскільки підписуються першими офіційними особами і таким чином відчутно впливають на різні сфери життя.

Головними цілями мовної політики ЄС є збереження і захист мовного розмаїття в ЄС і підтримка вивчення іноземних мов. Право кожного народу спілкуватися у своїй країні своєю мовою є важливою цінністю Європейського Союзу. Усі важливі документи подаються на мовах усіх країн, які є його членами. Завдяки цьому євроспільнота має вільний доступ до інформації, дослівно її розуміє та сприймає. Рада об'єднання, яка ініціювала створення Європейського Союзу після двох світових війн, прийняла першу постанову щодо мовного питання. 15.04.1958 р. Рада постановила, що офіційні мови країн-членів повинні стати як офіційними мовами Співтовариства, так і робочими мовами його установ. Офіційна мова кожної країни є офіційною мовою ЄС. Оскільки кілька країн мають однакову державну мову, це закріплює двадцять чотири офіційні мови Європейського Союзу: англійську, болгарську, німецьку, французьку, данську, нідерландську, естонську, фінську, грецьку, угорську, італійську, португальську, іспанську, чеську, шведську, латиську, литовську, мальтійську, польську, словацьку, словенську, румунську, хорватську, ірландську (з 01.01.2007 р., проте з обмеженнями) [100]. Громадяни ЄС можуть звертатися до інституцій ЄС одною з офіційних мов; відповіді отримують тією ж мовою. Усі розпорядження Європейського Союзу та правові акти публікують на всіх офіційних мовах, за винятком ірландської. Цією мовою перекладають тільки спільні розпорядження з Радою Європи та Європейського Парламенту. У Європейському Парламенті депутати можуть виголошувати промови однією з офіційних мов ЄС [117].

Згідно з *Європейською Хартією регіональних мов і мов меншин* (1992), мова набуває статус регіональної в тому випадку, якщо її використовують від 2 до 10 % носіїв у тому чи іншому регіоні. Понад шістдесяті регіональних мов або мов національних меншин у межах Євросоюзу

використовують у спілкуванні близько сорока мільйонів громадян. Це такі мови, як: баскійська (Іспанія), каталонська (Іспанія), фризська (Нідерланди), лапонська (Швеція), валлійська або уельська (Велика Британія), валлонська (Бельгія), фламандська (58 % населення Бельгії), менська (острів Мен, Велика Британія) та ін. Правовий статус цих мов і їх розвиток забезпечують уряди країн ЄС. Європейська Комісія пропагує мовне розмаїття, постійно підтримуючи відкритий діалог з цих питань. Це реалізується через навчання, фінансування нових проєктів щодо здобуття освіти, стажувань, спорту. Для їх підтримки та розвитку в ЄС відзначають День європейських мов – 26 вересня.

У деяких країнах Європейського Союзу мовні проблеми повністю не розв'язані, тому що причини сягають у минуле та мають складні історичні корені [100].

Рамкова конвенція про захист національних меншин – Конвенція Ради Європи підписана 01.02.1995 р. З країн – членів Ради Європи вона не підписана Францією, Монако, Андоррою та Туреччиною; підписана, але не ратифікована Бельгією, Грецією, Ісландією і Люксембургом. Це перша міжнародна багатостороння угода щодо принципів захисту національних меншин. Документ складається з п'яти розділів (тридцять дві статті). У Конвенції вказується, що захист національних меншин, їх прав і свобод є невід'ємною частиною міжнародного захисту прав людини, важливим напрямом міжнародного співробітництва (ст. 1 розд. I).

Нагляд за виконанням Конвенції здійснюють Консультативний комітет (КК), що оцінює доповіді країн-учасниць, і Комітет міністрів РЄ, що надає рекомендації на основі думок КК. Механізму щодо розгляду індивідуальних скарг не передбачено, тому Конвенція розцінюється як слабкий механізм.

11.4. Інтеграційні процеси у сфері освіти

Політика ЄС у галузі освіти та культури. На освітню політику впливає економічний та соціальний розвиток ЄС. Значна увага приділяється системі освіти та її ефективності, тому що розширюється ринок праці, відбувається зміцнення соціальних зв'язків і розвиток суспільства знань. Водночас все більше говорять про необхідність дотримання та розвитку спільних принципів освітньої політики ЄС, до яких належать: свобода руху знань; мобільність студентів і викладачів; багатомовність;

автономія університету; освіта, зорієнтована на результати навчання; забезпечення якості вищої освіти; принцип взаємозаліку кредитів; єдина структура освітніх ступенів (кваліфікацій); ціложиттєве навчання; принцип свободи навчання та викладання.

Сприяння розвиткові громадянської свідомості, що базується на таких цінностях, як солідарність, демократія, рівноправність і взаємоповага, є основним завданням освіти в європейському контексті. Повага до культурної та етнічної ідентичності є важливим елементом освіти, та водночас відбувається боротьба з різними формами шовінізму та ксенофобії. Саме тому вивчення іноземних мов і отримання знань про інші країни є базовим елементом освітньої політики. Особливу увагу необхідно зосередити на транснаціональній співпраці між окремими системами освіти [36].

Розробленням і реалізацією програм у галузі розвитку освіти займаються усі інститути ЄС, а також Європейський центр професійного навчання та Виконавче агентство з питань освіти, аудіовізуальних засобів і культури. У 2009 р. була прийнята Стратегія співпраці країн ЄС у галузі освіти та професійної підготовки до 2020 р., цілями якої є:

- забезпечення професійної мобільності та навчання впродовж усього життя;

- поліпшення якості й ефективності освіти та професійної підготовки;

- сприяння рівності, соціальному об'єднанню та формуванню активної громадянської позиції;

- заохочення до творчості та інновацій на всіх рівнях освіти та професійної підготовки.

Значна увага приділяється розвитку вищої освіти. Країни ЄС є учасниками *Болонського процесу*.

Єврокомісія надає підтримку країнам – учасникам ЄС і сусіднім державам у впровадженні до їхньої системи освіти ВНЗ за допомогою трьох програм:

- «Еразмус» – для розвитку міжнародного студентського обміну;

- «Темпус» – для розвитку співпраці між університетами країн ЄС і держав Східної Європи, Центральної Азії і Середземномор'я;

- «Еразмус Мундус» – для створення спільних програм і розвитку студентського обміну між вищими школами ЄС та іншими країнами.

Питання культурної політики є прерогативою Ради з освіти, справ молоді та культури, Комітету з культури та освіти в Європарламенті,

Генерального директорату з освіти та культури Єврокомісії. Головними напрямками культурної політики ЄС є: охорона архітектурної і художньої спадщини, реалізація програм, що сприяють розширенню глядацької та читачької аудиторії, розвиток кінематографії та проведення символічних акцій (зокрема щорічне обрання двох столиць європейської культури) [89].

Освіта та наука у глобалізованому світі стали визначальним чинником людського розвитку. Сьогодні вони є безальтернативним засобом національного самоутвердження. Стати повноцінним учасником глобальної політики, економіки та культури може лише та країна, в якій інтелектуальні професії стали масовими, а інвестиції у розвиток людського потенціалу – найвагомішими та найефективнішими. Країни, які у свій час зробили ставку на науку та освіту, тепер є світовими лідерами. Наприклад, зростання індексу людського розвитку ООН країн Південно-Східної Азії дає їм змогу здійснити прорив у сферу високих технологій, кожен вкладений в освіту долар обернувся десятками доларів ВВП [36].

Контрольні запитання

1. У чому полягає змістовність поняття етнічного ренесансу? Що таке «етнофутуризм»?
2. Назвіть причини зростання етнічної ідентичності.
3. Як відбувається збереження культурної спадщини? Дайте розгорнуту відповідь.
4. Що таке багаторічні програми? Назвіть головну мету цих програм. Які завдання ставить програма?
5. Що є головною метою мовної політики ЄС? Обґрунтуйте відповідь.
6. За яких умов мова набуває статус регіональної? Надайте ґрунтовну відповідь.
7. Назвіть основні цілі співпраці країн ЄС у галузі освіти та професійної підготовки.
8. Назвіть програми, завдяки яким Єврокомісія надає підтримку країнам – учасницям ЄС і сусіднім державам у розвитку їхньої системи освіти?

Література: [35; 52; 90; 101; 117].